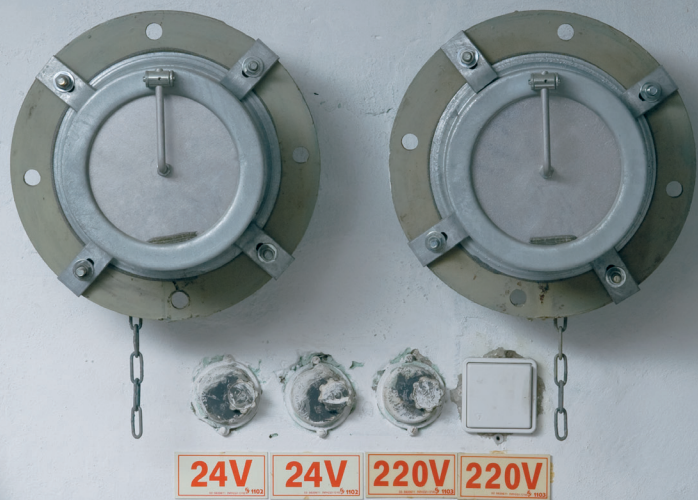

ארץ מקלט / התגוננות אזרחית בנויה

אוצרות ועיצוב התערוכה

האדריכלים: שלי כהן, טולה עמיר, ניר רותם, דפנה לוין, אופיר זינטי

יציאה

אוניברסיטת תל-אביב, הפקולטה לאמנויות ע"ש, ודוד כץ
הגלריה האוניברסיטאית לאמנות ע"ש גניה שרייבר, יד מישל קיקואין
מסת"ב / 5-7160-30-965-978
נדפס בישראל 2010
© כל הזכויות למאמרים שמורות לכותבים
© כל הזכויות לחומר החזותי שמורות ליוצרים

התערוכה בשיתוף /
עמותת אדריכלים מאוחדים בישראל, הגלריה בבית האדריכל
התערוכה בחסות הגופים /
מועצת התרבות של מפעל הפיס
צבא ההגנה לישראל, פיקוד העורף
עמגור ניהול נכסים בע"מ, מפעלי דיור של הסוכנות היהודית
התערוכה בחסות החברות /
נשר מפעלי מלט ישראלים בע"מ
תעשיות רדימיקס ישראל בע"מ
קבוצת אלייד השקעות בע"מ
תעשיות בית אל בע"מ – מערכות איורור וסינון
שעשועים וספורט בע"מ
פלרז הנדסה בע"מ
מאג'ד אבו עיאש – קבלן
אשי בר – סי רוק בניה בע"מ
אמינוגרף בע"מ – שרותי צילום והפקות ליווי
שלאון מפעלים כימיים בע"מ
שלבי תעשיות בע"מ
רן נאור – אורטק מערכות מיגון בע"מ
אחידטקס נצרת עילית בע"מ
החומרים ההסטוריים המוצגים בתערוכה באדיבות /
ארכיון אדריכלות ישראל
הארכיון לתולדות ההגנה" (ארכיון צה"ל ומעבה"ט)
מכון לבון – ארכיון תנועת העבודה
אתר עיתונות יהודית היסטורית

התערוכה
אוצרות ועיצוב התערוכה /
שלי כהן, תולה עמיר, ניר רותם, דפנה לוי, אופיר זינטי
ייעוץ מקצועי / ד"ר אבי ביצור
משתתפים / בני איזק, הדס איצקוביץ, עומרי אנגל, אקטיוויז'ן,
רועי בושי, יורם בלומנקרץ, מיכה בר-עם, ציבי גבע, טל גור,
יובל טבול, צופית טובי ועמי צרויה מקו אדריכלות נוף,
ירון טוראל, עזרי טרזי, נאוה ינאי-פיזוב מאב מתכננים,
אורית ישי, רם לוי ויהושע סובול, שחר לוי, הילה לולו לין,
יואב מאירי וקבוצת ארטים, דוד נופר אדריכלים, סטיו אדריכלים,
שלי פדרמן, זיו קורן, אריק קצב, אולג קלשניקוב וסטניסלב
קוזמין, מיקי קרצמן, אסתר שורצמן הלברכט, יובל שלגי, נטי
שמיע עפר, שרית שני חי, אסף שפיר ועמעה פירץ, איתן שריף.
משתתפים שנענו לקול קורא / מיכל ביבר, דקל גודוביץ,
יוסי גיברי, דן הנדל, נעמי הנדל, לי זילברשטיין, אלי יעקבזון,
כרמלה כרמי, דניאל מינץ וטליה טריינין, גיל פלד, גלי רולוף
הנדל, אופיר שלו.

הקטלוג
עורכים / שלי כהן, תולה עמיר, ניר רותם, דפנה לוי, אופיר זינטי
עיצוב גראפי / גילה קפלן, נירית בינימיני
ייעוץ מקצועי / ד"ר אבי ביצור
עריכה לשונית / ענת פדן
כותבים / דפנה בהט, גבי בונויט, אבי ביצור, אופיר זינטי, ירון
טוראל, שלי כהן, דפנה לוי, ערן נוימן, תולה עמיר, עידו צוק,
משה צוקרמן, ניר רותם.
על העטיפה / רוני בושי, מקלט ציבורי, שכונת התקווה,
תל-אביב, 2010, תצלום, הדפס דיגיטאלי

הקמת התערוכה / טוקן, סטודיו לעיצוב בע"מ
אשי בר – סי רוק בניה בע"מ
ציוד מולטימדיה / פרוטק אינטגרציה בע"מ
הדפסות / דיגיטל מוטו פרינט בע"מ, מקבוצת אופק צילומי אוויר

אין לצלם, להעתיק, לשכפל, לאחסן במאגר מידע או להפיץ בכל
דרך שהיא ובשום אמצע – אלקטרוני, אופטי או מכני – קטעים
כלשהם מספר זה, ואין לעשות שימוש מסחרי מכל סוג שהוא
בתוכן הספר ללא רשות מפורשת מהמוציא לאור.

האוצרים מבקשים להודות לכל היוצרים המשתתפים
בתערוכה / תודה למוטי עומר ולאירית בן יעקב טל מצוות
הגלריה האוניברסיטאית ע"ש ג'ניה שרייבר.
תודה לאנדה בר, בתיה מלול, יהודית כהן ליבנת אהרון
ולינור ששה, מצוות עמותת אדריכלים מאוחדים בישראל.
תודה לצבי אלחייני על העזרה בשלבים המוקדמים.
תודה לורה נוישטיין על הייעוץ ההנדסי, תודה לפרופ' חנה נוה – דיקן
הפקולטה לאמנויות ע"ש יולנדה חודו כץ, אוניברסיטת תל-אביב.
תודה לד"ר ערן נוימן – ראש ביה"ס לאדריכלות ע"ש דוד עזריאלי,
אוניברסיטת תל-אביב. תודה למנכ"ל פרויקט מיגון עוטף עזה
אייל פלד ממשרד פלד-קליין, תודה לצוות חברת עמגור ניהול
נכסים בע"מ, מפעלי דיור של הסוכנות היהודית: יז"ר מועצת
המנהלים אריה אביר, המנכ"ל יובל פרנקל וסגן מנהל אגף
ההנדסה גיא טננבוים. תודה למנכ"ל חברת רדימיקס יצחק בז'רנו.
תודה לצוות חברת נשר מפעלי מלט ישראלים בע"מ:
המנכ"ל יואל פלדשו ומנהלת השיווק ורד אילן. תודה לתעשיות
בית אל ולמיכל רחנברג ע. מנהל שיווק ומכירות. תודה לצוות
חברת פלרז הנדסה בע"מ: המנכ"לים דן רבין ואיקה פלג ומנהל
המכירות יחיאל יהוד. תודה לאלוף יאיר גולן, אל"מ בני שיק,
אל"מ רוני סרי, אל"מ ד"ר חיליק סופר, סא"ל צחי זרקו,
רס"ן יגאל פברמן, ולרס"ן טל מיכאלוביץ מפיקוד העורף.
תודה לליאורה זיידמן מנהלת מנהל תכנון והנדסה במשרד
הבינוי והשיכון והממונה לפרויקט מיגון עוטף עזה.
תודה לאברהם נוה, איילה פוגל וכנרת סלע מחברת שעשועים
וספורט, תודה לרפא"ל – מערכות לחימה מתקדמות בע"מ,
תודה לגלריה נגא, תודה לגלריה שלוש,
תודה לכרמלה יעקובי וולק ראש החוג לעיצוב פנים במסלול
האקדמי המכללה למנהל. תודה למאג'ד אבו עיאש – קבלן,
לאשי בר – סי רוק בנייה בע"מ. תודה לצלילית בן נבט
ולמעין נבו מאגף התרבות והאמנויות בעיריית תל-אביב-יפו.
תודה ליעקב ירושלמי, ראובן פדהצור, שרה פרץ, רן נאור,
סיון מלך, נועם דביר, אביב סאסי, נאוה ינאי, רוני סרי,
יפתח יששכרוב מסטיו אדריכלים, שרון הורודי, רם לוי,
משה טנא, צוותא, יגאל שרייבר, סאמי טאט, אבריימי אדמוב,
עודד אדמוב, טל בן צבי, נעמה מישר, ענת קציר, סיגל דידי,
ראובן איתן, סנדי שקל, אלי לויטה, חנא פארח – כפר ברעם,
ד"ר עמיקם צור, מיכאל בלבי, ישי דוד, סיגל אדר, ד"ר משה צימרמן,
רענן וייסל, יגאל שרייבר, לימור גרבט.
תודה מיוחדת לרון פונדק, מאי פונדק, ארם פונדק, טל זכות,
גיל רוטשילד, ליאורה רותם, זאב לבנת, אסף לבנת,
בשמת צפדיה – וולף, צחי גראד, בן גראד כהן, עלמה גראד כהן,
עלי(זה) לוי, קיקה בושי, נמרוד בושי לוי, אוריה בושי לוי,
קוטי, יעקב וכל משפחת זינטי, כרם הלברכט, אורן בן ארי וכל
דיירי אידלסון 2.

	מאמרים /	דיכטומיות /
7		0.0 הקדמה
9	0.1 שלי כהן, טולה עמיר, ניר רותם, דפנה לוי, אופיר זינטי האם "נמגן את עצמנו לדעת"?	
19		0.2 למטה-למעלה
25	0.3 ירון טוראל הגנה אזרחית בארץ-ישראל עד 1948	
29	0.4 ערן נוימן האיזון העדין בין מרחבי הגנה לחללים אדריכליים חופשיים: מחשבות על בונקרים ועל אמצעי הגנה בעקבות פול וירליו	
33		0.5 פרטי-ציבורי
41	0.6 שלי כהן וטולה עמיר ממקלט ציבורי לממ"ד: הפרטת ההגנה האזרחית	
55		0.7 פנים-חוץ
65	0.8 עידו צוק מגורים בשגרת חירום	
73		0.9 מרכז-פריפריה
81	0.10 דפנה לוי מפלצת הפחד: על שני מקלטים בספרות הישראלית	
89		0.11 לאום ומעמד
95	0.12 דפנה בהט וגבי בונויט המקלט כמטפורה קיומית	
101		0.13 חירום-יום יום
107	0.14 אבי ביצור מדינת ישראל "ארץ מקלט": דילמות בנושא המיגון	
111		0.15 הגנה-התקפה
115	0.16 משה צוקרמן מקלט: הערות על ביטחון ואידאולוגיה	
121		0.17 הייטק לואיטק
126	ביוגרפיות	

התערוכה ארץ מקלט מפנה מבט אל המקלט ואל שלל גילויי ההתגוננות האזרחית הבנויה המעצבים את המרחב ומנכיחים את האיום הביטחוני ואת האלימות הצבאית בשגרת החיים בישראל. ההתגוננות האזרחית בנויה בכל מקום: כמעט לכל מבנה בישראל מיגון משלו או בסביבתו. אמנם אדריכלות המיגון מוסדרת בחוקים ובתקנות בנייה, אך בשיח האדריכלי היא נתפסת בדרך כלל כמובנת מאליה, כצורך ביטחוני או כרע הכרחי, ובכל אופן קביעת אופיה וצורתה של אדריכלות המיגון נותרים כמעט לגמרי מחוץ לסמכויות המתכננים, וזאת כחלק מתפיסה שהביטחון הוא חזות הכול. הציבור, ובתוכו האדריכלים, טומן ראשו במקלט ולא מבקר החלטות ביטחוניות. אדריכלים לא היו שותפים פעילים לדיון בהחלטות על המיגון העכשווי בישראל - הן המיגון הסטנדרטי עם המצאת המרחב המוגן הדירתי (הממ"ד) בשנת 1992, הן המיגון בקו החזית עם ההחלטה למגן את היישובים באזור עוטף עזה בשנת 2008.

ברקע הדיון המקצועי בפרמטרים הטכניים של המיגון - בסוגי האיומים ובאמצעים להתגונן מפניהם, בעובי הבטון ובשטח המרחב המוגן - עומד הדימוי הסמלי של מדינת ישראל כבית לעם היהודי וכארץ מקלט מפורענויות הגולה. העיסוק בסוגיות המיגון שעל סדר היום של מדינת ישראל בשני העשורים האחרונים מלמד כי דימוי ארץ המקלט אינו סמל היסטורי שעבר זמנו, אלא הוא עדיין משפיע על הפסיכולוגיה המורכבת של ההתגוננות. אם כן, התערוכה בוחנת את ההשלכות האדריכליות והחברתיות של נוכחות המיגון בחיי היומיום ואת חלקה של אדריכלות המיגון בהבניית תפיסת האיום על ישראל, ומתוך כך מעלה חלופות, גם אם ראשוניות, לחיים מוגנים.

ישראל מקיימת מציאות של חירום בשגרת היומיום ויוזמת פעולות התקפיות כדרך של הגנה. לצרכים הפוליטיים והביטחוניים האלו יש ביטויים בינאריים, אדריכליים וגאוגרפיים המבטאים היררכיות מעמדיות ואתניות במרחב. התערוכה ארץ מקלט עוסקת בשורת ניגודים המציגים היבטים דיכוטומיים של המיגון הישראלי.

יותר משהארגון הבינארי של תופעות המיגון הוא דרך של אוצרי התערוכה לסווג היקף עצום של תופעות מיגון לפי אופני מחשבה סטרוקטורליים, הוא מייצג סתירות פנימיות בלב מפעל הבנייה בישראל ובמדיניות הביטחון שלה: התקפה תוך כדי הגנה, ומצב חירום שהוא שגרה. הדיכוטומיות האחרות הן תוצר של אופני מיגון מנוגדים שנוקטים קובעי מדיניות המיגון ומתכנניו - מהנדסים, יועצי בטיחות ואדריכלים - המעדיפים פתרונות מיגון עיליים מתחתיים, ושוקלים פתרונות מיגון פנימיים לעומת פתרונות חיצוניים. התפתחויות המיגון מלמדות על אי יציבות ביחסים בין אברי הניגודים האלו, ומעמדם משתנה ללא הרף. משום כך מוקד התערוכה הוא תנועת המוטטלת בין הפתרונות המנוגדים, ותשומת לב מוקדשת לרגעים שבהם מתחלפים פתרונות המיגון: התחתי בעילי, הציבורי בפרטי, והפנימי בחיצוני. התערוכה מראה כיצד ההבחנות הבינאריות בין הפרטי לציבורי ובין מרכז לפרiferיה מתמוססות כשהמדינה בוחנת למגן את הציבור בבנייה בשוק הפרטי, כשהממ"ד בחדר השינה הופך לשלוחה של מערך ההתגוננות הלאומי, וכשהמיגון הסטנדרטי בעורף, הממ"ד, לובש צורה חדשה בשכונות ותיקות בחזית האיום.

1 על החיבור בין הגנה להתקפה ראו: לויטה, א' (1988). הדוקטרינה הצבאית של ישראל: הגנה והתקפה. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד והמרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה, אוניברסיטת תל-אביב; ביצור, א' (2003). מעמד העורף בתפיסת הביטחון הלאומי בישראל בין השנים 1948-1956. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת בראילן, המחלקה למדעי המדינה. באופן דומה מתאר שרון רוטברד את החיבור של התקפה והגנה כ"צורת האוקסימורון הצרובה בקוד הגנטי של הפרויקט הציוני ומלווה אותו בקביעות". רוטברד, ש' (2008). חומה ומגדל - התבנית של האדריכלות הישראלית. סדק: כתב עת לנכבה שכאן, 2, עמ' 40.

0.1.1 מארץ מקלט לארץ במקלט

- 0.1.1.1 בעקבות ירי הרקטות על היישובים בעוטף עזה בעשור האחרון ושיאו בשנת 2006, החליטה ממשלת ישראל לבצע תכנית סיוע מיוחדת לעיר שדרות וליישובי עוטף עזה, כולל מיגון גגות מוסדות החינוך באזור, המונים 16 בתי ספר יסודיים ו-8 בתי ספר על-יסודיים. במבצע מהיר כוסו בתוך פחות משנה גני ילדים תמימים למראה בקיבוצים ובתי ספר ביישובים אחרים בגגות בטון ופלדה ענקיים, מעין מגה סטרוקטורות בקנה מידה מקומי. הגגות החדשים גוננו על מרחבים מוגנים המאפשרים לכל תלמיד להגיע לאזור ממוגן ברגע השמעת התרעה על ירי רקטות קסאם (שחר אדום)! מראה גני ילדים אלה משבשים אולי את מאמצי המאזרחים יותר של גורמים שונים - פיקוד העורף, יועצי מיגון, מתכננים ואדריכלים - להסוות את המיגון בבניית מבני חינוך ממוגנים משלב תכנונם, אך הם משקפים צד אחר של האיום על החוסן הלאומי: חיים בצל מיגון. האם כך נראים חיי שלוה, בריאות, צמיחה ויצירה? התערוכה שלפנינו מעידה כי עם השנים התמגנו עד מאוד: התחפרנו, התבצרנו, הסתתרנו מתחת לגגות מגן, הצבנו קירות מגן ומבני מגן מכל מיני מינים והמצאנו תחבולות רבות. אין צורך לשקול איזמים עתידיים כדי להבין שכבר עכשיו הרחקנו לכת: מארץ מקלט הפכנו לארץ במקלט.
- 0.1.1.2 כאשר ראש הממשלה לשעבר אהוד אולמרט טבע את האמרה "לא נמגן את עצמנו לדעת" בדיון על דו"ח מבקר המדינה בנושא מיגון העורף בזמן מלחמת לבנון השנייה בדצמבר 2007, הוא קרא לבחון צורכי מיגון מציאותיים במקום לעורר פניקה לאומית, ולהגדיר מהו מקלט נחוץ במקום לפתח מקלט נוחות - כל זה בניסיון לשמור על ריסון ולבסס חוסן לאומי.² חרף דברים אלה אישרה ממשלת אולמרט תכניות מיגון רחבות היקף וחסרות תקדים. חלקן נכפו עליה בתוקף החלטת בג"ץ, וכך נבנו מבני חינוך ממוגנים חדשים ונוספו אלפי מ"דים לדירות מגורים באזור עוטף עזה.
- 0.1.1.3 השאלה "האם נמגן את עצמנו לדעת" חלה לא רק על האיום הנוכחי - ירי רקטות - אלא על ההסלמה הצפויה בסוגי הטילים, בטווח שלהם ובמשך האיום במלחמה הבאה. כבר היום טילי האויב יכולים לנחות בכל נקודה במרחב הישראלי. עד לאן יגיע מרוץ המיגון בעקבות מרוץ החימוש? האם מעל ישראל תוצב כיפת ברזל אמיתית או וירטואלית? האם בתינו ימוגנו מהמסד עד הטפחות בדומה למבני החינוך שנבנו לאחרונה בעוטף עזה? האם נסתובב לבושים בבגדי מגן נוסף על המסכות שנשאנו עמנו לכל מקום במלחמת המפרץ?
- 0.1.1.4 בחינת שטחי המיגון מראה כי המעבר להתבססות על מרחבים מוגנים (ממ"דים) בראשית שנות התשעים היה כרוך בהגדלת השטח הממוגן בד בבד עם גידול שטח הממוצע של הדירות בשוק הדיור: במקלט הציבורי הקצו 0.4 מ"ר לאדם, במקלט בבית המשותף הקצו 2 מ"ר לדירה, במרחב המוגן הקומותי (ממ"ק) מקצים 4-5 מ"ר לדירה, ואילו שטח הממ"ד הנבנה היום הוא 9 מ"ר לדירה. חוץ משטחים ממוגנים גם רמת המיגון מתפתחת: לאחרונה דורש פיקוד העורף להתקין בממ"ד מערכות סינון אוויר במימון הדיירים. מערכות אלה נועדו לספק אוויר צח גם כשחלונות הממ"ד סגורים, וכך להאריך את השהות בו ולשפר

את מיגון האזרח מפני התקפה כימית.³ מתקנה זו משתמע שבשני העשורים שקדמו לה היינו בסכנת חנק בעת שהות ארוכה בממ"דים סגורים.

0.1.1.5 במאמר זה אנו מבקשים לחזור לשני מהלכי מפתח בתולדות מיגון העורף בישראל: המעבר להתגוננות בממ"דים ב־1992, וההחלטה למגן את היישובים באזור עוטף עזה ב־2008, וזאת כדי לתאר את תהליך קבלת ההחלטות הגלוי לפנינו ולדון מנקודת מבט אדריכלית בחלופות המיגון מפני איום הטילים.

0.1.2 התגוננות בממ"דים

0.1.2.1 במלחמת המפרץ הראשונה פרק הזמן מההתרעה עד נפילת הטילים הותיר רק בדוחק שהות לתפוס מחסה, והתעורר צורך להצמיד את המרחב המוגן למשתמש. כתוצאה מכך גובשה בישראל מדיניות מיגון חדשה שעיקרה שילוב ממ"ד (מרחב מוגן דירתי) בכל דירה ובכל קומה בבניין חדש. מקלטי הבטון התכליתיים, שבעבר השתלטו על נתחים מן השטחים הציבוריים ובעתות שגרה שימשו אכסניה לפעילויות קהילתיות, נעלמו מן השטחים הציבוריים בשכונות חדשות, ותחתם נכנסו פירי ממ"דים לדירת המגורים.⁴ שלי כהן וטולה עמיר דנו במאמר מוקדם בשינוי זה במערך ההתגוננות האזרחית הבניה עם המעבר להתבססות על מרחבים פרטיים מוגנים בראשית שנות התשעים. הן תיארו תהליך של העברת האחריות להגנת האזרחים מידי הרשויות הממלכתיות לידיים פרטיות. בעבר הקצו הרשויות שטחי ציבור לבניית מקלטים שכונתיים ומימנו את הקמתם ואת תחזוקתם בעתות שגרה וחירום. בהדרגה הוסטה ההגנה האזרחית לטריטוריה פרטית למחצה - אל המקלט שבשטח המשותף לדירי הבניין, אחר כך אל המרחב הקומתי בתוך קומות המגורים, ואל המרחב הפרטי - בין חדרי השינה בדירת המגורים.⁵

0.1.2.2 האם מבחינת המענה לאיום הייתה מוצדקת ההפרטה, כלומר המעבר להתגוננות במרחבים מוגנים פרטיים? האם הם הצילו חיים? מרבית הנפגעים ממטחי הטילים בשנים האחרונות נפגעו מחוץ למבנים. בפיקוד העורף טוענים בזוהרות כי הממ"דים אינם עמידים בפני פגיעה ישירה של רקטות. אף שבראשית הדרך הייתה הכוונה למגן מפני פגיעה ישירה, על פי תפיסת המיגון הנוכחית לא לכך מיועדים הממ"דים.⁶ מרבית הפגיעות בנפש במלחמות האחרונות וכן לפנייהן וביניהן היו מרסס טילים, ורסס זה הוא הסכנה העיקרית שההתגוננות הבנויה מכוונת לבלום. אולם לשם כך די בכניסה לתוך מבנה לשיפור ההגנה על האזרחים, והממ"ד מוסיף אך מעט להגנה שמספק מבנה קונונציונלי. במילים אחרות, אין צורך בקיר חוץ מבטון בעובי 30 ס"מ ולמעשה גם מחיצת בלוקים עשויה להציל חיים. קולות ביקורתיים מתחום המיגון טוענים אפוא כי פירי הממ"דים בבנייה החדשה של בתים משותפים מספקים מיגון עודף מפני האיומים היום.⁷

0.1.2.3 החיפוש אחר מיגון הולם לאזרחי המדינה בכלל ולתושבי קו העימות בפרט אינו מסתכם בבחינת הפרמטרים ההנדסיים הדרושים למענה על האיום, אלא הוא נוגע גם בפרקי

הזמן בין התקפות הטילים ובצורך של ההנהגה לתת מענה פוליטי לתחושת ערעור הביטחון ולפגיעה בחוסן הלאומי של אזרחי המדינה בשל חיים בצל איום. נוסף על הצלת חיים, מטרת המיגון היא לחזק את כושר העמידה של התושבים ואת יכולתם להיאחז בבתיהם ובשגרת חייהם ולא לנטוש את האזורים המאוזמים בשעת חירום.⁸ עם זאת, קובעי מדיניות מיגון אחראיים אמורים להודות שמגן מלא אינו בר השגה, ולהציב יעדי מיגון חלופיים סבירים. למה הדבר דומה? להחלטה לחסן את האוכלוסייה נגד מגפה צפויה: בתהליך קבלת ההחלטה מסתמכים על עצת מומחים, אך ברגע ההחלטה נדרשת מנהיגות שאינה נגררת אחר חשש הציבור וקובעת, לדוגמה, שיש לחסן ילדים וקשישים בלבד. ובעניין המיגון: האם במקום מיגון יתר לא נדרש פתרון סביר מלווה בהסברה לתושבים?

0.1.2.3 מלבד איום הרקטות מאיימים על ביטחון התושבים גם שרפות ורעידות אדמה. שניהם עלולים לגרום לאסונות כבדים. השרפה בכרמל שהתרחשה לא מכבר חשפה את הליקויים בהגנת האוכלוסייה מפני אסונות המחייבים פינוי המוני, את המחסור בחשיבה מערכתית ואת הפיצול הארגוני.⁹ מחקרים שנעשו בהכנה לתכנית המתאר הארצית לחיזוק מבנים קיימים מפני רעידות אדמה (תמ"א 38) מראים כי בתי מגורים רבים על קומות עמודים שנבנו עד שנות השמונים (בעיקר במרכזי הערים הוותיקות), אינם עמידים ברעידות אדמה.¹⁰ הצורך לחזק את גרעין הבניין כדי שיהיה עמיד ברעידות אדמה מחזיר ליזרה מרחב ממוגן אחר - הממ"ק (מרחב מוגן קומתי) - ומעורר התלבטות: אמנם דרך המיגון הקומתי עדיין פתוחה לפני הבונים, ולמעשה היא נדחתה לא מטעמי ביטחון אלא מכוח כוחות השוק,¹¹ אך נשאלת השאלה אם הממ"ק עשוי לתת מענה חלופי מוצלח יותר מן הממ"ד נגד מכלול האיומים הביטחוניים, לפחות באזורי העורף שאינם בסיכון חריג ואינם בקו העימות. מגדל ממ"קים במרכז הבניין, הרחק מן הקירות החיצוניים החשופים לפגיעת טילים, ליד חדר מדרגות חסין אש ובטיחותי,¹² או אף חדר מדרגות מוגן ללא עמוד ממ"קים לצדו, עשויים לענות בחוק אחד על שני איומים: איום הטילים, וחיזוק הבניין מפני רעידות אדמה. חדר מדרגות ממוגן עשוי להוביל למקלט תת-קרקעי משותף. בכך יחזור לתמונה המענה התת-קרקעי לאיומים אטומיים, שנזנח עם המעבר לממ"דים על פני הקרקע. פיקוד העורף עצמו מקדם פתרונות דומים לשיפור מיגון בבתים בשכונות ותיקות שבהן לא נבנו ממ"דים. הוא ממליץ לבחור את "המרחב המוגן ביותר" ועורך ניסוי במיגון חדרי מדרגות בפרויקט שיקום שכונות באשקלון.

0.1.2.4 אם כן, למה נבחר הממ"ד? האם פתרון הממ"ד הוא ביטוי להשתלטות החשיבה הביטחונית המעודדת מיגון יתר, או ביטוי למדיניות זהירה?¹³ נראה כי דווקא תכונותיו האדריכליות של מיגון הבטון - עובי הקירות והתקרות של הממ"ד ונוכחותו הבולטת בדירת המגורים¹⁴ - נועדו ליצור אפקט מרגיע, לחזק את החוסן הלאומי ולספק את הצרכים הפסיכולוגיים הנדרשים מן המיגון.¹⁵ ואכן הלך הרוח הביטחוני האזרחי לאישור מיגון מלא בבנייה מסיווית בלבד הוא מכשול ליצרנים המנסים לשפר את אמצעי המיגון באופן שיאפשרו - בפרפרזה על ססמת הפרסומת ללכת בלי ולהרגיש עם - לספק מיגון בטוח דיו מחומרים חדשניים.

0.1.2.5 לזכות הממ"ד ייאמר כי במצב חירום מתמשך הוא מאפשר שילוב מיגון ברצף החיים, מפני שהוא נוח לתחזוקה ושימושי.¹⁶ אך נראה כי הממ"ד הפך לפתרון גורף בגלל יתרונו הכלכלי לקבלנים: שטח ממ"ד אינו מחושב כשטח עיקרי אלא כשטח שירות. הגדרה זו מקנה לבעליו פטור ממסים מסוימים ומגדילה את שטח הדירה. כך השכילו קובעי המדיניות לשלב אינטרסים ביטחוניים בכוחות השוק. קביעת פיקוד העורף שזמן ההגעה למחסה יקוצר חייבה להקים מרחב מוגן בכל דירה, ותכתיב זה מחולל שינוי דרמטי במבנה בית המגורים המשותף. מדובר במעורבות צבאית עצומה בבנייה אזרחית למגורים, והיא נעשית באמצעות תמריץ כלכלי - הגדלת שטח השירות בדירה למגזר הפרטי. זוהי עדות להתאקלמות מוצלחת של הצבא בכלכלת השוק שפשתה בישראל בעשורים האחרונים.¹⁷

0.1.3 מיגון מוסדות חינוך ודירות מגורים ביישובי אזור עוטף עזה

0.1.3.1 ציון דרך בתולדות המיגון בישראל הוא החלטת הממשלה ב'2008 למגן את יישובי אזור עוטף עזה. ההחלטה נגעה בשני סוגים של מיגון: מיגון מוסדות חינוך, ומיגון דירות מגורים. זה גם זה עמדו על סדר היום הביטחוני מאז החל ירי הטילים על יישובי עוטף עזה ב'2001, וביתר שאת מההיערכות להתנתקות מחבל עזה ב'2004 ואחריה.¹⁸ אך רק בעקבות החרפת ירי הרקטות ב'2006 אישרה הממשלה תכנית סיוע מיוחדת לעיר שדרות וליישובי עוטף עזה, וועדת מנכ"לים גיבשה מדיניות מיגון לכל מוסדות החינוך ביישובי עוטף עזה - שישהעשר בתי ספר יסודיים ושמונה בתי ספר על-יסודיים. המיגון התבסס על הקמת מרחבים מוגנים שיאפשרו לכל תלמיד להגיע לאזור ממוגן עם השמעת התרעה על ירי רקטות קסאם (שחר אדום). תקציב המיגון עמד על 75 מיליון ש"ח בחלוקה שווה בין משרד הביטחון, משרד החינוך ומשרד האוצר.¹⁹

במבצע מהיר כוסו בפחות משנה גני ילדים בקיבוצים ובתי ספר ביישובים אחרים בגגות בטון ופלדה ענקיים, מעין מגה סטרוקטורות בקנה מידה מקומי. בנוסף לכך מוגנו המבנים גם בפנים. רוב המעורבים בפרויקט המיגון המהיר - אנשי פיקוד העורף, יועצי מיגון, אדריכלים, אנשי מערכת החינוך, המועצות האזוריות וכן ההורים - מסתייגים מתוצאותיו ומצביעים על חסרונות רבים. מבחינה אדריכלית המיגון העילי אינו משתלב בבנייה הקיימת ומונע חדירת אור ואוויר; הוא עלה יותר מבנייה של מבני חינוך חדשים; מיגון זה אינו נותן מענה לפגיעה צפויה לפי מסלול פגיעת הרקטות בדופנות המבנים; ולפי המחמירים זהו מיגון חלקי בלבד בכיסוי מבני החינוך.²⁰

0.1.3.2 במאי 2007 הסתיים מאבק ועד ההורים העירוני בשדרות נגד המדינה בהחלטת בית המשפט העליון לקבל את עתירת ועד ההורים ולדחות את עמדת המדינה, שלפיה יש למגן בשיטת המרחב המוגן.²¹ בית המשפט פסק שיש למגן את כל כיתות האם ביישובי אזור עוטף עזה, ובעשותו כן התערב בקביעת מדיניות המיגון של הממשלה.²² כתוצאה מכך החליטה הממשלה למגן במיגון מלא את כיתות האם של תלמידי כיתות א"ף עד

גימ"ל בעלות של 24 מיליון ש"ח, ולכיתות הספח היא תספק מיגון בשיטת המרחבים המוגנים בעלות של 83.4 מיליון ש"ח. מנכ"ל משרד החינוך הוסמך להמיר מיגון כיתות לימוד קיימות בבניית כיתות חדשות והוחלט על בניית 13 בתי ספר חדשים,²³ ואכן תוכננו ונבנו מבני חינוך חדשים ממוגנים מהמסד עד הטפחות. בתי ספר אלה הם שיא בהיקף מיגון מבני ציבור ובאיכותו בישראל.²⁴ מלבד מיגון מבני החינוך מפני רקטות בנייתם נועדה גם להיטיב את תנאי החיים של התושבים ולחזק את חוסנם הלאומי, כפי שמעידים דברי אולמרט בישיבת הממשלה שהוחלט בה על פרויקט המיגון: "בשום פנים ואופן אין הכוונה למגן כל יחידת דיור וכל מבנה, ואין כאן מיגון קיצוני. היה כאן שילוב של כמה מערכות, בראש וראשונה מערכת כיפת ברזל, שהיא נותנת מענה לחלק משמעותי מהאיום בפועל של ירי רקטי בטווחים שונים נגד תושבי האזור; וזאת בנוסף למערכת ההתרעה המוקדמת, מיגון מבני הציבור ובתי הספר החדשים. אני רוצה להזכיר שאנחנו בונים שם ארבעה-עשר בתי ספר חדשים מלבד בתי הספר שימוגנו. כל בתי הספר בשדרות ובאזור יישובי עוטף עזה יהיו בתי ספר מהדור השלישי - ברמה, באיכות ובתחכום שאין כמותם בשום מקום בארץ, כך שמבחינה זו מדובר כאן בהשקעה של מאות מיליוני שקלים שמצטרפת להשקעות אחרות שנעשו, בשיעור שמתקרב ל-1.5 מיליארד ש"ח, כדי לחזק את האזור ולהבטיח בו גם ביטחון, אבל לא פחות מכך איכות חיים."²⁵

0.1.3.3 לאחר שהתעכבו שנים תכניות של רשויות הביטחון וכן יוזמות חקיקה של הכנסת למיגון בתי התושבים בעוטף עזה,²⁶ החליטה ממשלת אולמרט בפברואר 2008 למגן את הקו הקדמי של היישובים החשופים לירי רקטות ישרי. המיגון כלל הוספת ממ"דים בגודל 9 מ"ר נטו לדירות מגורים ביישובי עוטף עזה השוכנים בטווח מרבי של 4.5 ק"מ מגדר המערכת המקיפה את רצועת עזה. על יישובים מחוץ לטווח זה אמורה לגונן מערכת כיפת ברזל.²⁷ בשלב א' של הפרויקט נבנו ממ"דים בבתי צמודי קרקע ובבתים בעלי תקרות קלות ביישובים שדרות, ניר עס, גבים, ארז, איבים, זיקים, נתיב העשרה, נחל עוז, כרם שלום, כיסופים, מפלסים וכרמיה, בעלות של כ'327 ש"ח.²⁸ בשלב ב', הנתון בימים אלה בעיצומו בעלות של עוד 600 מיליון ש"ח, נבנים ממ"דים בבנייה רוויה בשדרות וביישובים כפר עזה, יד מרדכי, אור הנר, סעד, עלומים, סופה, עין השלושה, נירים, ניר עוז, ניר יצחק, חולית, פריגן, שדה אברהם, יתד ובארי.²⁹ בשלב א' מוגנו 2,334 בתים בשדרות וביישובי עוטף עזה. בשלב ב' ממוגנים כ'4,000 בתים נוספים, כל זאת בתקציב כולל של כמיליארד ש"ח. יוצא אפוא שהמדינה נתנה לתושבים למודי הסבל חדר על חשבונה - מתנה ששוויה מוערך בכ'100,000 ש"ח.

0.1.3.4 ברקע החלטות הממשלה למגן את יישובי עוטף עזה - את בתי התושבים בשני שלבים ואת מבני החינוך - עמדו עתירות תושבים לבית המשפט העליון שבבתו כבית משפט גבוה לצדק,³⁰ וההליכים המשפטיים עודדו את המדינה לגבש מדיניות. בדיון בבקשה למגן את בתי התושבים עסק בית המשפט עצמו בהתערבות בית המשפט הגבוה לצדק במדיניות הביטחון של הממשלה: "שיקול הדעת הנתון לממשלה בנושאי מדיניות שונים הוא רחב ביותר, אולם הוא אינו חסום לחלוטין לביקורת שיפוטית. (...) נושא מיגון הבתים בשדרות, אף שהוא עניין של מדיניות המצוי בסמכותה הרחבה של הממשלה,

נוגע בזכויות אדם בסיסיות ומהותיות ביותר. נושא זה קשור בזכות לחיות, בזכות לביטחון ולהגנת הפרט, בזכות להגנה על שלמות הגוף, ובזכות לחיים של שגרה באווירה של רגיעה וביטחון.³¹

0.1.4 מיגון בטוח דיו

- 0.1.4.1 ספק אם ללא האיום הביטחוני הייתה משקיעה ממשלת ישראל בעידן זה של נאו ליברליזם השקעה מבורכת במטרה חברתית ראויה כחיזוק הפריפריה בבנייה ציבורית. לשם השוואה: תקציב פרויקט שיקום שכונות בשנת 2008 היה 53.4 מיליון ש"ח³² - עדות לצמצום התקציב המוקצה בעשורים האחרונים לפרויקט שיקום שכונות בפרט ולבנייה לשכבות החלשות בכלל,³³ ואילו תקציב ההתנתקות הוא 9 מיליארד ש"ח, כולל כמיליארד ש"ח לדירור זמני ולאירוח בבתי מלון.³⁴ אך היקפו העצום של פרויקט המיגון מעורר ביתר שאת את השאלות אם היה נכון להשקיע כמיליארד ש"ח בבניית ממ"דים ובכך לבחור במיגון יתר, ואם התקציב שהוקצה לפרויקט הושקע בדרך הנכונה.
- 0.1.4.2 כנגד עמדתנו נגד עודף מיגון עומד סבל התושבים החיים בצל מטחי רקטות. בריאיון לעיתון הארץ בעיצומם של המטחים על שדרות טען פרופ' מולי להד, מנהל מרכז משאבים במכללה האקדמית תל-חי כי בשדרות "הביטחון הבסיסי של ההורים ביכולתם להגן על ילדיהם התערער לגמרי, והתוצאה היא שכשליש מהתושבים (מבוגרים וילדים) סובלים מחרדה אקוטית, והמשמעות שלה היא שכל איתות שמתרחש, גם כזה שאין בו סכנה, מתפרש מיד כאיום על חייהם. הביטוי החיצוני של זה הוא שאנשים כאלה נמצאים כל הזמן בהיכון. לילדים קשה מאוד להתרכז בלימודים ובכלל לעסוק בפעילויות יומיומיות, ולמבוגרים קשה לתפקד בעבודה. הם נמצאים במתח רב ולעתים קרובות זה מביא להתפרצויות אלימות בתוך המשפחה. כמו כן ניתן לראות בקבוצה זו יותר ויותר אנשים עם סימפטומים של דיכאון.³⁵
- ובכל זאת, טובת התושבים עומדת לנגד עינינו בטענתנו כי בהחלטה למגן את יישובי עוטף עזה היה ראוי להפריד בין ביטחון למטרות חברתיות ופסיכולוגיות. היה אפשר להשקיע פחות כסף ולמגן את הבתים במיגון פנימי, דהיינו להכשיר חדר רגיל בדירת המגורים כמרחב ממוגן ולערוך מסע הסברה מדויק ומרגיע על איכותו של המיגון הפנימי.³⁶ הצעה זו מתבססת על חלופת המיגון שהממשלה שקלה וזנחה בבחירתה בחלופת הממ"דים. (חלופה שלישית הייתה הימנעות ממיגון במימון ציבורי). חלופת המיגון הפנימי זולה בכ-60 אחוז מבניית ממ"דים חדשים ולכן נכללה בה הקצאת משאבים לפיתוח הסביבה ולשיקום שכונות.³⁷ כאמור, את יתרת התקציב היה אפשר, לטענתנו, להקצות לרווחת התושבים בדרכים שונות: בשיקום שכונות, קרי שיפוץ והרחבות אדריכליות מוצלחות יותר, או בשירותים חברתיים, בתעסוקה, ובסיוע למבקשים לעזוב את העיר. אמנם ההצעה האחרונה חורגת מהקונצנזוס הצינוני, אך פיקוד העורף שוקל אותה לאחרונה לגבי עתות חירום,³⁸ וצינונה כאן בא להזכיר שעשוי

להיות ניגוד עניינים בין רצון התושבים, הנתונים בסכנת חיים, לבין המטרות הלאומיות של המדינה, שהרי מיגון הפריפריה הופך את תושבי הספר לכלי שרת למימוש מטרות אתניות ולאומיות שראשיתן בהתיישבות חומה ומגדל: פיזור האוכלוסייה, אחיזה בקרקע, וייחוד הארץ.³⁹ מלבד זאת גם תושבי עוטף עזה ראויים לאופק מדיני, וטובתם מחייבת לבחון אם התבצרות והתמגנות הן תחליף לפתרון מדיני או אולי רק מאפשרים לעכב אותו.

- 0.1.4.3 חוץ מהשאלות העקרוניות על עצם ההחלטה למגן את דירות התושבים, פרויקט המיגון של עוטף עזה הוא פרויקט מורכב ביותר מבחינת תכנון, ניהול וביצוע. למעשה בעוטף עזה שודרג המיגון בחלקים הוותיקים של יישובי הפריפריה לפי רף המיגון בבנייה החדשה, הווה אומר ממ"ד לכל דירה. הנחיית פיקוד העורף שעל התושבים להגיע לממ"ד 15 שניות לכל היותר הכתיבה גישה לממ"ד מתוך הדירה ואת הוספתו לכל יחידת מגורים. הממ"דים החדשים מוקמו הרחק ככל האפשר מכיוון האיום, וזאת בשל מכלול שיקולים אדריכליים שכונות לשמור על תפקוד הדירה ועל פתיחתה לאור ולאוויר.⁴⁰
- 0.1.4.4 ממ"דים היו בבנייה חדשה באזורים הקדמיים גם לפני פרויקט המיגון, אך כאשר נוסף הממ"ד לבנייה הישנה בשדרות, במושבים ובקיבוצים בעוטף עזה, הוא לבש צורה אופיינית למיגון בפריפריה,⁴¹ צורה של תוספת בנייה: גם כשנבנו באתר הבנייה, תיבות הממ"דים נראות במקרים רבים כאילו הוצנחו ממקום אחר והן זרות לבנייה המקורית. למרות מאמצי התכנון הניכרים של אדריכלי הפרויקט, תוספות הממ"דים שינו ללא הכר את חזיתות הבתים, את השטחים הפרטיים והפרטיים למחצה שבהם הוצבו, את המרחבים שבין הבתים ואת מראה הרחובות. הם מעידים כאלף עדים על המאמץ העצום הנדרש לקיום שגרת חיים באזור איום. באופן פרדוקסלי דווקא אי השתלבותם של הממ"דים החדשים בקיים והנראות הגדולה שלהם במרחב הן גורמים מרגיעים, שכן הן מעידות על מחויבות המדינה לתושבי האזור.
- 0.1.4.5 מחויבות זו עלתה תכופות בשיחות עם מנהלי פרויקט המיגון ומתכנניו. בשדרות מנהלת הפרויקט מורכבת מנציגי משרד השיכון ועמיגור, ובשאר היישובים היא כוללת את נציגי משרד השיכון ונציגים של המועצות האזוריות. ניהול הפרויקט דורש שיתוף ציבור חריג בהיקפו לגבי פרויקטים של משרד השיכון בשנים האחרונות, והוא נעשה בשיתוף פעולה הדוק ויומיומי בין מנהלת הפרויקט, הקבלנים והתושבים. חתימת התושבים נדרשה על כל היתר בנייה וגם בתום הבנייה, כתנאי לתשלום לקבלן אשר התחייב להחזיר את מצב הבניין לקדמותו.
- 0.1.4.6 בשלב אי נבנו תוספת ממ"דים בבנייה ציבורית במימון ממשלתי. המבצעים היו קבלנים שזכו במכרזי תכנון וביצוע על סמך תכנית בינוי שהוכנה במשרד השיכון. בשלב בי נבנים ממ"דים בבנייה רוויה בתכנון משרד השיכון. משרד השיכון שכר לשם כך מתכננים ויועצים מן המגזר הפרטי, והמבצעים הם קבלנים שנבחרו במכרז. הממ"דים נבנים בתהליך רישוי מהיר (פרוטוקול ועדה משמש כהיתר בנייה), ומקצתם מזכים בהקלות בבנייה, למשל בקווי בניין. בתום הבנייה יחול ביישובי האזור מהפך נדל"ני ולא יהיו בהם עוד דירות בנות שני חדרים.⁴²

0.1.4.7 לחלופין הוצע לתושבי הבתים הפרטיים בשלב א' לבנות ממ"ד בבנייה עצמית בכספי מענק ממשלתי של 87,000 ש"ח למשפחה, שהוענק בליווי פיננסי. עשרה אחוזים מהמשפחות בחרו בדרך זו מסיבות שונות: חוסר אמן במערכת, רצון לחסוך חלק מכספי הסיוע, כוונה להגדיל את הממ"ד כדי שיתאים למגורי קשישים ונכים, או רצון להפוך את המרחב המוגן למרחב רב־תכליתי שיאפשר שהות בלילות למשפחה כולה.⁴³ דרישות אלה רווחות לאחרונה בבניית ממ"דים בכל רחבי ישראל.

0.1.5 שתי חלופות

0.1.5.1 התערוכה ארץ מקלט מתעדת כמה וכמה פתרונות מיגון קיימים, ובמאמר זה הצבענו על שתי חלופות סבירות לממ"דים: חדר מדרגות למיגון העורף, ומיגון פנים דירתי (מיגון פנימי) לאזורים בסיכון ובקו העימות. הסתייגותנו מעודף מיגון בדמות ממ"דים ואמצעים אחרים אינה נובעת מסיבה אסתטית כי אם מסיבה פוליטית. אנו חוששים שמיגון יתר יביא ליתר מיגון: הנוכחות המוגברת של האיום הביטחוני בחיי היומיום מזינה ומעצימה את תחושת הקרבן. תחושה זו מעודדת העדפה של הדרך ההתקפית ודוחה את מאמצי השלום של ההנהגה בישראל, ודחייה זו מולידה בעל כורחה עוד צורך במיגון.⁴⁴

0.1.5.2 אדריכלות המקלטים והמרחבים המוגנים ושאר אמצעי מיגון בעשורים האחרונים הם עדות למעורבות צבאית וביטחונית בבנייה האזרחית ובחיי האזרחים.⁴⁵ בעוד המדיניות ההתקפית מתוכננת בממשלה ומתבצעת על ידי הצבא ללא ידיעת האזרחים בדרך כלל, היקפי המיגון ומופעיו המגוונים מנכיחים את האיום הביטחוני ואת האלימות הצבאית בשגרת חייהם. קביעת המיגון בחוקים ובתקנות בנייה מסדירה את הבנייה בישראל⁴⁶ והופכת את ההתכוננות המתמדת למלחמה למצב רגיל ומובן מאליו, כאילו היו הטילים הנופלים עלינו משמים תופעת טבע בלתי נמנעת ולא איום שמדיניות ישראל שותפה ליצירתו, חלילה.

0.1.5.3 להערכתנו אדריכלים לא היו שותפים פעילים בדין ובתהליך קבלת ההחלטות הדרמטיות שבהם נקבע מהו המיגון העכשווי בישראל - הן המיגון התקני עם המצאת הממ"ד ב־1992 והן המיגון בקו החזית עם ההחלטה למגן את היישובים בעוטף עזה ב־2008 - ובדברינו אלה באנו להציג עמדה חברתית ואדריכלית אזרחית מתוך אמונה שמיגון וביטחון הם סוגיות שאין להפקירן בידי מערכת הביטחון ואסור שתהיה לה מונופול עליהן.

1 החלטת ממשלה 154 מ'18 ביוני 2006; מדיניות המיגון של מוסדות החינוך ביישובי עוטף עזה - המלצות ועדת המנכ"לים, 2.7.2006.

2 ראו: קרפוסקי, ס'. אולמרט: לא נמגן את עצמנו לדעת. מערכת וואלה, 12.12.2007.

3 סרן מיכאל ואטנמכר, (2009), חוברת הנחיות ודרישות לתכנון והתקנה של מערכות אורור וסינון, מחלקת מיגון פיקוד העורף.

4 ראו פרסום מחדש של המאמר שלי כהן וטולה עמיר בקובץ זה.

5 שלי כהן וטולה עמיר, שם.

6 ראיונות עם אל"ם רוני סרי ראש מחלקת מיגון, סא"ל בני ברוש ראש מדור מחקר ופיתוח, סרן מיכאל ואטנמכר רמ"ד הנדסה ומיגון, פיקוד העורף, בתאריך 8.6.10. במדרג הרקטות הקסאם היא הרקטה המסוכנת פחות ונזקה מועט, טיל הגראד חודר בעד תקרות בטון, והסקאד הוא המסוכן ביותר ועלול לגרום נזק בקנה מידה שכונתי.

7 פגיעות הטילים הן על הקרקע בדרך כלל. בקומות גבוהות במגדלי דירות סיכון ההרס נמוך בהרבה. נתון זה מעמיד בספק את נחיצותו של עמוד ממ"דים בגובה רב.

8 על סמך ריאיון עם ראש הממשלה לשעבר אהוד אולמרט ב־23.11.10. ראו גם מטרות תכנית הסיוע לעוטף עזה בהחלטת ממשלה 154 מיום 18.6.2006.

9 ראו דב תמרי, מי יעמוד בראש העורף? עיתון הארץ, 10.12.10.

10 מתוך אתר תמ"א 38.

11 שלי כהן וטולה עמיר, שם.

12 כיום יש סתירה הניתנת לפתרון בין הדרישות לחדרי מדרגות חסיני אש לדרישות המרחב המוגן, למשל בין דלת ההדף לדלת האש.

13 הכוונה למדיניות המגינה על חברות בתעשייה התאגידית למוצרי ביטחות לתינוקות וילדים או לרכב מפני תביעות.

14 Paola Antonelli (2005). *Grace Under Pressure. Safe: Design Take on Risk* (p. 12). The Museum Of Modern Art, NewYork.

15 ראו: שלי כהן וטולה עמיר, שם.

16 על חשיבותו הפסיכולוגית של הממ"ד ראו דברי ראש הממשלה לשעבר אהוד אולמרט בריאיון שערכנו עמו ב־23.11.10. בדומה לעמוד הפינה המסייב במגדלי המשרדים הראשונים בעלי שלד המתכת, שנועד לשכנע כי המגדל לא יתמוטט על עובדיו, חדר בנוי בטון אמור לספק תחושת ביטחון לתושבי הדירה. אך יש הטוענים שלנוכחות המיגון השפעה הפוכה, מגבירת חרדות. בנוסף ראו מאמר מאת עידו צוק בקובץ זה.

17 זאת הדעה שהציג ראש הממשלה לשעבר אהוד אולמרט בריאיון עמו ב־26.11.2010.

18 שפר, ג', ברק, א', אורן, ע'. הקדמה. בתוך צבא שיש לו מדינה. ירושלים: כרמל, עמ' 10.

18 ראו: מבקר המדינה, דוח ביקורת על ההתנתקות, מיגון היישובים בגזרת "עוטף עזה" החלטות ויישומן, ינואר 2006.

19 ראו: החלטת ממשלה 154 מ'18 ביוני 2006; מדיניות המיגון של מוסדות החינוך ביישובי עוטף עזה - המלצות ועדת המנכ"לים, 2.7.2006.

20 דביר, נ'. אדריכלות הביצורים של עוטף עזה אחרי שמונה שנות קאסמים. עיתון הארץ, 27.2.09.

21 החלטה בתיק בג"ץ 8397/06, בג"ץ 8619/06.

22 תגובת ראש הממשלה אהוד אולמרט להחלטה היתנה: "לא בית המשפט יחליט איפה נמגן וכמה נמגן. זה בלתי נסבל ולא יעלה על הדעת. זאת החלטה של הממשלה, ואם הממשלה טועה - שילחיפו אותה", רוני סופר, אולמרט: לא בית המשפט יחליט איפה וכמה נמגן, Ynet 20.7.07.

23 ראו החלטת ממשלה מס. 1528 מיום: 1.04.2007. מיגון מוסדות חינוך ביישובי עוטף עזה.

24 ראו פירוט בפרק על מרכז־פריפריה בקטלוג ארץ מקלט.

25 ראו: הודעת מזכיר הממשלה בתום ישיבת הממשלה מיום 24 בפברואר 2008.

26 הצעת חוק התכנון והבנייה (תיקון - היתר לביניית מרחב מוגן דירתי בדרך מקוצרת), התשס"ז-2007; הצעת חוק מיגון יישובי עוטף עזה, התשס"ז-2007 פ/17/2015. ראו: מבקר המדינה, דוח ביקורת על ההתנתקות, שם.

27 לביקורת על פרויקט כיפת הברזל ראו: ראובן פדהצור, כיפת האשליות. עיתון הארץ. 13.1.10.

28 החלטת הממשלה 3192 מיום 24.2.2008. האחריות הכוללת לביצוע התכנית הוטלה על משרד הבינוי והשיכון. לצורך יישום התכנית הוקמה ועדת יישום עליונה בראשות מנכ"ל משרד הבינוי והשיכון ובה נציגי

בשנות התשעים התרחש שינוי במערך ההתגוננות האזרחית בבנייה למגורים. המקלט המשותף לכל דיירי הבניין הוחלף במחסה פרטי - המרחב המוגן הדיירי (הממיד) - והוא הועלה מן השטחים המשותפים בקומות הקרקע או במרתף הבניין אל קומת המגורים והטריטוריה הפרטית. בשכונות המגורים החדשות הוחלפה ההתגוננות בהתחפרות בהתגוננות אנכית, והגאוגרפיה של ההתגוננות הפכה ל"טופוגרפיה"¹. ניר רותם, מאוצרי התערוכה, ממחיש תחנות בהתפתחות המיגון הסטנדרטי בהצגת מרחבי המקלטים והממידים (באדום) במודלים אדריכליים ממוחשבים של שורת מבנים טיפוסיים ברעננה, המשקפים את פתרונות המיגון המקובלים באדריכלות הישראלית לתקופותיה: משנות החמישים והשישים שיכוני בלוק בשכונת קריית-שרת, המקיפים גן שעשועים שמתחתיו שוכן מקלט ציבורי; בית משותף בן שלוש קומות על עמודים שנבנה ב־1978 והוא בעל מקלט משותף חפור באדמה; בית משותף בן ארבע קומות וחניה בקומת קרקע, שנבנה ב־1993, ולו ממידים בגודל 5 מ"ר בפיר פנימי (ללא חלונות) ובטור חיצוני (עם חלונות קטנים); ובית H משותף רב־קומות שנבנה ב־2008 ובו ממידים בחזית הבניין.

אך השינוי בשיטת המיגון ממקלטים תת־קרקעיים למיגון עילי בשנות התשעים אינו חד־פעמי, אלא הוא היפוך המגמה שרווחה ביישוב היהודי לפני מלחמת 1948 ובמהלכה. במאמרו בקטלוג התערוכה ירון טוראל מתאר את המעבר מהתגוננות בחדרי ביטחון עיליים, שנוסף על התבצרות שימשו גם לצפיית, להתגוננות בחפירות ובנוקרים: "מהר מאוד התברר שמול צבא סדיר מצויד בתותחים ובטנקים, כל העמדות ובתי הביטחון הללו (...) סיכנו ממש את יושביהם. צלליהם הייחודית והגבוהה של בתי הביטחון ביישובי הנגב סייעה לצבא המצרי לטווח את אישו בדיוק עליהם. (...) צה"ל, שאך זה הוקם, עבר לבניית בונקרים"².

מקלטים תת־קרקעיים נבנו משנות החמישים בישראל גם במבני ציבור. יחד עם האדריכל ישראל גודוביץ המופיע בסרטם של אסף שפיר ונעמה פיריץ "בהאים בחצר האחורית", צופי התערוכה מוזמנים לבחון את העתק הגרמושקה (היתר הבנייה) של מקלט חדש במרכז הבהאי העולמי בחיפה ומתפעלים מעומקו המתחפר כדי חמש קומות מתחת לאדמה, וכן מהיקפו וממגוון שימושו. "בונקר", מכנה אותו גודוביץ, ומעלה ספקולציות על תכליתו המשוערת לאחד הקטסטרופה האטומית.

המקלט התת־קרקעי הוא גיבור סדרת הרישומים של איתן שריף. המקלט התת־קרקעי מופיע ברישומים כמוטיב דמוי מסור. המדרגות היורדות אל מתחת לקרקע הן שיני המסור, ופתחי היציאה מעל פני הקרקע הן ידיותיו. סדרת הרישומים מנסחת בתמצות, בפואטיקה ובאבסורד הרהורים על המקלט: על המפגש בין פנטזיית המגורים הכפרית למציאות המקלט; על התחפרות מתגוננת בקרקע כדרך להשתרשות בקרקע; על מגדל המגורים כמצבור של מקלטים; הרישומים חושפים חששות לעתידו של תהליך המיגון, שבסופו נישאר מחופרים בעיר תת־קרקעית או בודדים במיגוננו. מנגד הם מתארים כמיהה להפליג מכאן עם מקלטנו או להפוך את ארץ המקלט לכוכב מקלט: גוף אוטרקי ומנותק מאויבים, גם אם רחוק מידידים. תנועת המטוטלת בין מיגון עילי לתת־קרקעי לא תמה. איום פצצת האטום, שנזנח ללא מענה עם הבחירה בממידים הבניים לגובה כפתרון מיגון מועדף, עתיד ככל הנראה להחזיר לזירה את המקלט התת־קרקעי עם התחמשות האיראנים.

1 ראו מאמר מאת שלי כהן וטולה עמיר בקובץ זה.

2 אריאלה אזולאי מדברת בהקשר זה על המבט המתגונן לכאורה מן המגדל של חומה ומגדל, המכחיש למעשה את ההתגוננות הגלומה בו. אזולאי, א' (2000), איך זה נראה לך. תל-אביב: בבל, עמ' 28. הסופר זבלד כותב על הביצורים מן המאה ה-18 וטוען כי גם הביצורים מושכים כוחות אויב: "מרום שדבקו במתווה הזה לא הביאו בחשבון שהביצורים הגדולים ביותר מושכים אליהם מטבע הדברים גם את כוחות האויב הגדולים ביותר, ובמידה שמתבצרים יותר בה במידה שוקעים יותר במגננה." זבלד ו' ג, אוסטרליץ, (2006), ירושלים: כתר, עמ' 16.

משרד הביטחון, פיקוד העורף, משרד הבינוי והשיכון, משרד האוצר ומשרד הפנים.

29 החלטה מס. 4316 של הממשלה מיום 7.12.2008. ברקע ההחלטה על שלב ב' עמדה עתירת אנשי קיבוצים מהאזור לבית המשפט הגבוה לצדק שביקשו לחייב את המדינה להתחיל לאלתר בבניית ממ"דים בקיבוצים שהמרחק ביניהם לגדר המערכת המקיפה את רצועת עזה אינו עולה על 4.5 ק"מ, או לחלופין לסייע במימונם. בעקבות החלטת הממשלה 4316 נמחקה העתירה. ראו החלטת בג"ץ 7844/08.

30 ראו החלטות בתיקי בג"ץ: 8397/06, 8619/06, 6887/08, 7844/07.

31 החלטת בג"ץ 7844/07 סעיפים 19-24.

32 משנת 1978 ועד אוקטובר 2009 הושקעו בפרויקט שיקום שכונות כ־10.5 מיליארדי ש"ח. לפי הערכת משרד השיכון נדרש תקציב של 3 מיליארדי ש"ח להשלמת השיקום בשכונות המטופלות. אצל: אילן ביטון, פרויקט שיקום שכונות תמונת מצב, 3.11.09, הכנסת, מרכז המחקר והמידע, המחלקה לפיקוח תקציבי.

33 לא נבנה עוד דויר ציבורי חדש בישראל.

34 על פי ד"ח משרד מבקר המדינה ממאי 2007.

35 אלי אשכנזי. שליש מילי שדרות סובלים מפוסט טראומה. עיתון הארץ, 27.11.06.

36 הכשרת חדר קיים והפיכתו למוגן במיגון פנימי נעשו בפרויקט המיגון באזור עוטף עזה כאשר לא ניתן היה להוסיף ממ"ד חדש למבנים באמצעות התזת בטון בעובי 8 ס"מ, התקנת דלת וחלון ממ"ד חדשים ואטימת חלון נוסף בחדש. מתוך: זיידמן ל', (2009), מיגון עוטף עזה, מצגת לכנס הנדסי, 16.11.09. שיפור מיגון נדרש בעת תוספת לבניה קימת בכל רחבי ישראל. חברות מיגון ישראליות מציעות מוצרי מיגון דקים במיוחד טפטים ולוחות פלדה שהולמים מטרה זו.

37 החלטת בג"ץ 7844/07 סעיף 5.

38 עמוס הראל, צה"ל מגבש תכנית לפינוי המוני של אזרחים בעת מתקפה, עיתון הארץ, 20.5.10.

39 אורן יפתחאל דן בהחלשת אוכלוסיות בעיקר ממוצא מזרחי באמצעות יישובן הרחק מן המרכז. יפתחאל, א' (1998). אי שוויון זה עניין של גיאוגרפיה. פנים רבעון לתרבות חברה וחינוך. גיליון 4. על חומה ומגדל ראו: רוטברד, ש' (2008). חומה ומגדל התבנית של האדריכלות הישראלית. סדק: כתב עת לנכבה שאן, גיליון 2, עמ' 36-49.

40 מתוך ראיונות עם גיא טננבוים, סגן מנהל מחלקת הנדסה בעמיגור, בתאריך 23.7.10 ועם אדריכלית ליאורה זיידמן, מנהלת מנהל תכנון והנדסה משרד הבינוי והשיכון, הממונה על פרויקט מיגון עזה מטעם משרד השיכון, בתאריך 12.8.10.

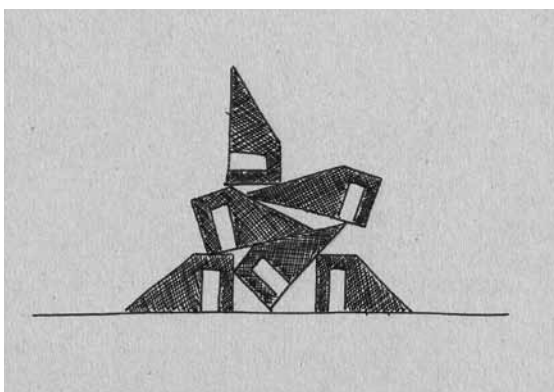
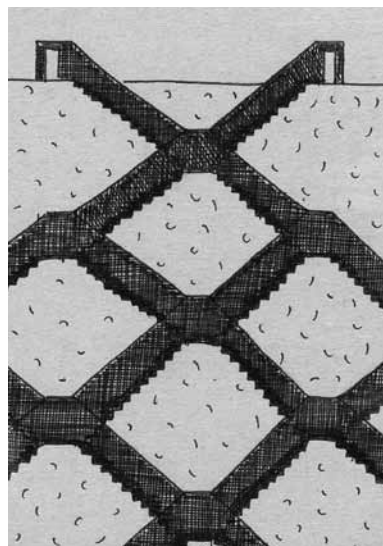
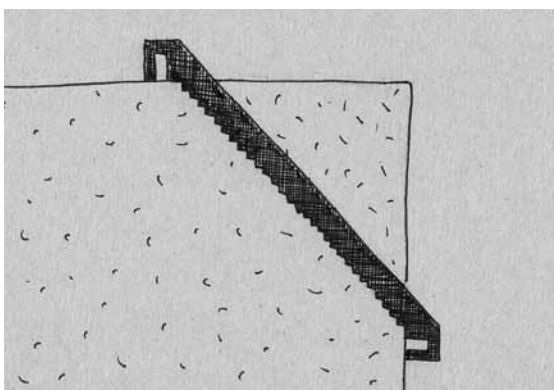
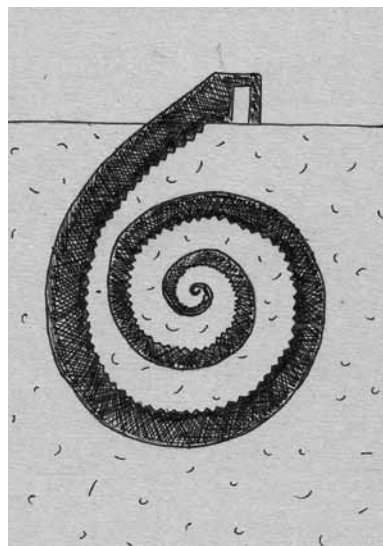
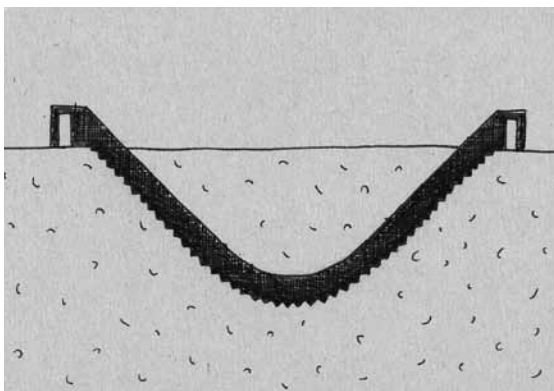
41 מראה החוזר באופן נקודתי גם בתוספות טורי ממ"דים במימון פרטי בחיפה ובצפון הארץ.

42 מתוך ראיונות עם גיא טננבוים, סגן מנהל מחלקת הנדסה בתאריך 23.7.10 ועם אדריכלית ליאורה זיידמן, מנהלת מנהל תכנון והנדסה משרד הבינוי והשיכון, הממונה על פרויקט מיגון עזה מטעם משרד השיכון, בתאריך 12.8.10; ששון-עזר ש', לוי ד', (2010), שוק הנדל"ן בעוטף עזה מתעורר, כלכליסט, 21.09.10 שם.

44 כותבים שונים ייחסו תחושת קרבן זו להיסטוריה היהודית. ראו מאמריהם של משה צוקרמן ושל דפנה בהט וגבי בנויט בקטלוג ארץ מקלט.

45 על גישות שונות ליחסים בין התחום האזרחי לתחום הצבאי בישראל ראו: ברק, א', שפר, ג'. הרשת הביטחונית בישראל והשפעתה: גישה תיאורטית ואנליטית חדשה. בתוך צבא שיש לו מדינה. ירושלים: כרמל, עמ' 18-19.

46 דיון מפורט בתחיקת המיגון ראו: שלי כהן וטולה עמיר, שם.

0.2.1

- 0.2.1 איתן שריף / מיפליטים / 2006 / איור בעט שחור
- 0.2.2 ניר רותם / מרחב מוגן ומגורים / עבודת מחשב / 2010
- 0.2.3 ירון טוראל / בתי בטחון מצפון לבית ברל / תצלום, הדפס דיגיטאלי 20/30 ס"מ / 2008
- 0.2.4 ירון טוראל / בתי בטחון מצפון לבית ברל / תצלום, הדפס דיגיטאלי 20/30 ס"מ / 2008
- 0.4.3.2 אסתר שוורצמן הלברכט / מלחמת המפרץ / צבעי שמן, אקריליק, דיו, עיפרון על דיקט 120/220 ס"מ / 1998

0.2.3

0.2.4

ההיסטוריה של ארץ-ישראל שזורה לכל אורכה בהתגוננות אזרחית. מיקומה של הארץ בין הנילוס למסופוטמיה ובין מרכז הנצרות באירופה למרכז האיסלם בערב הביא לכך שמשחרר ההיסטוריה חצו אותה גייסות אימפריאליים, ובדרכם כבשו או הרסו את עריה. היות שלתושבי הארץ לא היה שום סיכוי לזכות בביטחון על-ידי יציאה לקרב, לא נותר להם אלא להסתתר ולהגן על עצמם ולנסות - בדרך כלל ללא הצלחה - להטות את האויב השוטף את הארץ כך שיניחם לנפשם, והם עשו זאת על פי רוב על-ידי בניית חומות. חומות אלה, ששרידיהן עוד מתקופות קדומות פזורים בכל אתר בארץ, סיפקו הגנה טובה למדי לתושבים, אם כי טובה מהן הייתה הדיפלומטיה: כריתת בריתות, נישואים פוליטיים והעלאת שיעור המס. אלא שהופעתם של חומרי הנפץ בשדה הקרב שינתה לחלוטין את התמונה, ומרגע שאלה הופיעו לא הייתה בחומות עוד כל תועלת. דאהר אל עומר, מושל ארץ-ישראל באמצע המאה ה-18, היה כנראה השליט האחרון שבנה חומות יעילות. החומות השחורות והמצודה שהקים בטבריה עמדו במצור ובהרעשה של צבא דמשקאי, והחומות שהקים סביב עכו עמדו במצור של צבא נפוליון, אם כי תותחי הצי הבריטי הם שהניסו את הצרפתים, לא דווקא עמידותן של החומות. יורשו של דאהר, ג'זאר פחה, אמנם בנה חומות גדולות ומפוארות יותר, אלא שיעילותן כבר פחתה: כאשר צבאותיו של שליט מצרים מוחמד עלי שטפו את הארץ כמה עשרות שנים אחר כך, אף עיר בצורה לא עיכבה את שטתם, גם לא עכו. וכשהתמרדה ירושלים ב-1834 בשלטון המצרי, נעלה את שעריה והציבה שומרים על חומותיה, חייליו של מוחמד עלי פשוט הפניזו אותה מרחוק עד כניעתה הבלתי נמנעת.

בשבעים השנים הבאות ידעה ארץ-ישראל שקט יחסי, שהושג על-ידי מערכת בריתות מורכבת בין הסולטן הטורקי, הצאר הרוסי ומנהיגי מערב אירופה. שקט זה ומיתרותן של החומות עודדו רבים לצאת מהערים הבצורות, אך בחוץ הם נתקלו באימת השודדים. אלא שלשודדים אלה לא הייתה יכולת התקפית משמעותית, וגם קירות אבן ועץ פשוטים בלמו אותם, ועל כן הפך מיגון זה לאופייני לתקופה זו - סוף המאה ה-19 ותחילת המאה העשרים. בשיטה זאת נקטו מונטיפיורי ב-1860 בבנותן את משכנות שאננים, המעצמות בבניית מנזריהן, הטמפלרים בהקמת בתיהם, הברון בייסוד מושבותיו הגליליות והחלוצים בהגנה על חצרותיהם וחוותיהם. גם את בעיית התנועה בדרכים פתרו השלטונות הטורקיים בדרך דומה, ובהדרכת קצין איטלקי שהובא לארץ כיועץ אסטרטגי הם בנו שורת מיצדיות קטנטנות. עתה יכלו שיירות הצליינים, התיירים והמשתקעים החדשים לנוע בביטחה ממיצדית למיצדית בדרך מיפו לירושלים.

מלחמת העולם הראשונה שינתה כל זאת מן היסוד: צבא בריטי עמד בשערי הארץ. הפעם האויב היה כזה ששום גדרות אבן וחומות לא יוכלו לו, ואכן לתקופה קצרה הלכה הארץ והתכסתה בסוג מיגון חדש: גדרות ותעלות, בונקרים ומחפורות. אך הללו לא עצרו את הבריטים, והם כבשו את הארץ כולה.

אלא שזמן קצר לאחר סיום המלחמה העולמית פרצה בארץ מלחמה חדשה, בין תושביה לבין עצמם, וזו התאפיינה בסוג אחר לגמרי של לחימה: זאת הייתה מלחמת אזרחים ללא צבא, ללא בסיסים, ללא מחנות וללא קווי חזית, וכמעט כולה התנהלה

0.3.1

0.3.2

0.3.3

0.3.4

0.3.5

בהיחבא, בדרך כלל בלילות. מרבית נשקה, אימוניה והאסטרטגיות שלה היו מודרניים, ועם זאת הייתה מוגבלת מאוד מבחינת יכולת השימוש בנשק כבד – תותחים, מטוסים ושריון – שהרי הבריטים לא אפשרו זאת. והמיגון שנבנה למלחמה זו, שזכה לכינוי "בצרונות", אכן נשא אופי אחר, חדש וייחודי. לאחר כמה סבבים של התכתשויות (מאורעות נבי מוסא ב־1920; מאורעות יפו ב־1921; מאורעות תרפ"ט ב־1929 ואירועים מקומיים, שבהם אמצעי ההגנה היו הקיר והשער המוגף) פרצו באפריל 1936 המאורעות בה"א הידיעה. בשלוש השנים הבאות הותקפו כמעט כל נקודות היישוב היהודיות. לא ייפלא אפוא שבמהלכן בנו המתיישבים היהודים מערכת מיגון מסיבית, כלל ארצית. חשוב לזכור כי בשנים ההן רבים מבתי היישובים לא היו אלא צריפי עץ, ליפטים (קופסאות דיקט) ואף אוהלים. ברמת הכובש, קיבוץ שהוקם שנים מספר קודם לפרוץ המאורעות, נכתב יומן המתאר היטב את תהליך המיגון בו בתקופה שבה היה נתון למתקפה כמעט לילה לילה:

24/4/1936 – התקפה לילית ראשונה על הקיבוץ. ניתך מטר יריות לכיוון חדר האוכל.
 12/5/1936 – ועדת התרבות של הקיבוץ מחליטה על כתיבת יומן.
 19/5/1936 – נחפרות עמדות ותעלות סביב הקיבוץ.
 26/5/1936 – "רוב החברים עסוקים בערבים בשמירה. אין ישיבות ואספות. 'סידור העבודה' מסדר את ענייניו בחדרו של אחד החברים, וכך עובדות גם הוועדות האחרות. כבר בראשית הערב מאפילים את האור במחנה, החברים מתפזרים לחדריהם, ואין אפשרות למפגש חברים לשיחה. חדר האוכל, כמקום כינוס ציבורי, אינו קיים עוד."
 29/5/1936 – באחד מפרדסי רמת הכובש נעקרו בלילה 5,500 עצים. יוצאים לשמור גם בפרדסים.
 12/6/1936 – ב־7:15 יריות ישר לתוך חדר האוכל. החברים כיבו מיד את הלוקס והשתטחו על הרצפה.
 13/6/1936 – ועדת הביטחון מחליטה: ארוחת ערב רק עד שבע בערב. לא מדליקים את הלוקס. הילדים ילכו לישון לפני שש בערב.
 20/6/1936 – החבר אליעזר ליזר נורה בעמדת השמירה, ומת מפצעיו.
 21/6/1936 – ועדת המחלקה הטכנית של הקיבוץ המאוחד מבקרת ברמת הכובש, מתכננת ובונה מיגון סביב חדר האוכל: הצריף הוקף בקיר עץ נוסף, ובין שני הקירות מילאו חצץ. נחפרו עמדות נוספות. כך נכתב ביומן: "בוצר חדר האוכל. לאחר הפסקה ארוכה הודלק בו בפעם הראשונה אור הלוקס. האור הדולק עורר התרגשות בלב כל החברים. גם לאחר הארוחה נשארו רבים לשבת, מאין רצון להיפרד מהאור ולהתפזר לחדרים האפלים."
 30/6/1936 – עשרה מתנדבים מתל-אביב הגיעו כדי לעזור בעבודה ובשמירה.
 21/7/1936 – נרשם ביומן: "מציעים לנו להוציא את הילדים מרמת הכובש לכפר-סבא, עד יעבור זעם, אומרים לנו, אך לא עשינו זאת. אילו היינו מוציאים את הילדים מיהרמה היינו מחלישים בהרבה את היכולת הפנימית של עמידתנו בהגנה (...). חסר לרמה חדר אוכל מבטון, שהחברים יוכלו להתכנס בו, ולאכול בצוותא, מתוך מינימום של ביטחון

ומונחה. כי גם לאחר שתנוח הארץ – לא תדע סביבתנו שקט".
 28/7/1936 – מקימים בפרדס עמדת בטון על עמודים בגובה ארבעה מטרים.
 18/8/1936 – חברת הקיבוץ חיה פרוינד נהרגה במגדל השמירה מכדור שחדר דרך אשנב ההצצה.
 19/8/1936 – הקיבוץ שולח תזכיר ל"עזרה ובצרון", חברה שהוקמה לאיסוף כסף להקמת ביצורים ביישובים המותקפים. הכסף בא ממס וולונטרי על סיגריות ודלק.
 29/8/1936 – התקפה קשה במיוחד על הקיבוץ. בבוקר נמצא כי נפגעו חורים במרבית הצריפים המשמשים למגורים.
 30/8/1936 – אסיפת הקיבוץ מחליטה לפטור את הבנאים והנגרים מהשמירה כדי להאיץ את קצב בניית הביצורים.
 31/8/1936 – הבנאים והנגרים מתחילים בבניית עמדת בטון נוספת, וכן אולם תרבות.
 12/9/1936 – בישיבת ועדת הביטחון הוחלט לבצר את הצריפים בקיר חול (קיר כפול ממולא בחול) ולרכוש זרקור.
 15/9/1936 – עבר שבוע ללא אף מתקפה. לא היה שבוע כזה מאז אפריל.
 24/10/1936 – היומן מדווח על בניית ארבעה בנייני בטון בני קומתיים, ועל בנייתו של עמדת בטון שלישית. הנגרים ממשיכים בבניית אולם התרבות.
 0.3.6 עד תום המאורעות נהרגו ברמת הכובש עוד 11 חברים – כולם בשדות. חרף ההתקפות החוזרות ונשנות על הקיבוץ כמעט לילה לילה, לא נהרג בו איש. שלושת בתי הבטון, מגדל התצפית וחלק מעמדות הבטון ניצבים בקיבוץ עד היום. סיפורה של רמת הכובש חזר על עצמו בהרבה יישובים בכל רחבי הארץ, וגם בהם נבנו ביצורים, קירות מגן ובתי ביטחון בכספי "עזרה ובצרון". בחלק מהיישובים נבנו העמדות ובתי הביטחון לאחר שהיישוב הותקף וסבל אבדות בנפש, ואילו באחרים הצילה הבנייה נפשות. אף יישוב בארץ, למעט חווה חקלאית פרטית בפוריה, לא נכבש או פונה במהלך המאורעות. יותר מכך, בתקופה זאת החליטה ההנהגה המדינית של היישוב היהודי כי תגובת הצינונות למעשי ההתקפה תהיה הקמת נקודות יישוב חדשות. יישובים אלה הוקמו בן לילה בשטחים שהיו בשליטה עוינת, ורובם הותקפו כבר בלילה השני לעלייתם על הקרקע. חומות עץ ממולאות חצץ ומגדל תצפית עם זרקור העניקו למתיישבים הגנה טובה למדי למשך כמה חודשי הסתגלות, אולם תושביהם לא סבלו את החיים בין החומות. כמעט כל יישובי "חומה ומגדל" הרסו את חומותיהם בתוך חודשים מעטים, ללא קשר למצב הביטחוני, והסתפקו בהקמת עמדות שמירה מבטון בפאתי המחנה.
 0.3.7 המאורעות הסתיימו ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה, ומלחמה זאת חזרה ונשאה אופי קונוונציונלי: צבא מול צבא, ארטילריה, הפצצות אוויריות ועוד. ההפצצה הראשונה על תל-אביב, בספטמבר 1940, יצרה בהלה עצומה בעיר והעיתון "דבר", במאמץ להרגיע את הציבור, בישר לקוראיו כי הבתים לא קרסו, ושיבח את הבנייה בבטון. ד"ר שמחה לב, פסיכולוג, עשה צעד נוסף להרגעת הציבור ופרסם בעיתון מודעה: "אל בהלה. הכשירו עצמכם לשעות ההתקפות מהאוויר. למדו להשתחרר מהפחד ולשלוט על העצבים בשעת הסכנה באמצעות השיטה להתגוננות נפשית של הד"ר שמחה לב". אולם תל-אביב וחיפה

ערן נימן

האיזון העדין בין מרחבי הגנה לחללים אדריכליים חופשיים:

מחשבות על בונקרים ועל אמצעי הגנה בעקבות פול ויריליו

<p>0.4.1</p> <p>0.4.1.1</p> <p>0.4.1.1</p> <p>0.4.2</p> <p>0.4.2.1</p> <p>-</p> <p>0.7.9</p>	<p>---</p> <p>בשלהי 1975, בין דצמבר באותה שנה לפברואר בשנה שאחריה, הציג האורבניסט־פילוסוף הצרפתי פול ויריליו את התערוכה "ארכיאולוגיית הבונקר" במוזיאון לאמנויות דקורטיביות בפריז. התערוכה הושתתה על מחקר שערך ויריליו בשנים 1958-1965 על מאות הבונקרים שבנו הגרמנים להגנה מפלישת בעלות הברית לאורך חופי האוקיינוס האטלנטי, מדנמרק שבצפון ועד לחלקה הדרומי של צרפת. במחקר זה ויריליו מגדיר את הבונקרים כאחת הטיפולוגיות המרתקות ביותר שהתפתחו במלחמת העולם השנייה. הדוקטרינה הצבאית הגרמנית הכתיבה שליטה טריטוריאלית רציפה עם חזיתות ברורות וקשיחות. לשם כך בנו הגרמנים את החומה האטלנטית שהייתה אמורה לשמש כחזית המערבית ולמנוע פלישה מהים. היטלר ספג מפלות בניסיונות הפלישה לבריטניה ועל כן הפנה את המאמצים לחזית המזרחית, והחומה האטלנטית הייתה אמורה לייצב חזית זו ולשמש כגבול המערבי של הרייך השלישי. בהתאם לכך בנו הגרמנים בונקרים במרחקים מדודים, כך שקו החוף כולו יהיה בשליטה בלי להשאיר אף סנטימטר אחד של רצועת חוף שאינה נצפית ונשלטת. התפיסה של הגרמנים בנוגע להגנת הטריטוריה הנשלטת התבססה על היסטוריה צבאית עשירה ועל ניסיון של מאות שנות מלחמה באירופה כולה. זו הייתה תפיסה שדגלה בנוכחות פיזית כאמצעי שליטה. הנוכחות הפיזית כהשלמת השליטה בתודעה הקולקטיבית, בין אם באזורי מלחמה בין אם ביישובי ספר, הייתה אמורה ליצור מנגנוני הרתעה שיעניקו את הכוח לשליטה. הנאצים אימצו גישה זו והחלו ביצירת מרחב שליטה רציף מברית המועצות עד החומה לאורך חוף האוקיינוס האטלנטי. ב־6 ביוני 1944 ב־6:30 בבוקר, ב־D-Day של מבצע נפטון (מבצע הפלישה לנורמנדי), הם גילו שדוקטרינה זו נכשלה. הבונקרים שעיצבו את הקו האטלנטי לא עמדו במשימה ולא הצליחו למנוע את חדירת כוחות בעלות הברית לאירופה הכבושה. התוצאה המיידית, כמוכּוּן, הייתה שחרור אירופה. תוצאת הלוואי הייתה שלאורך החוף האטלנטי פזורים עד היום מאות בונקרים חסרי שימוש צבאי או אזרחי, נטושים בחולות. ויריליו נשבה בקסמם והחל לחקור ולהגדיר אותם כטיפולוגיה אדריכלית של מלחמה. אלא שהוא ראה בהם לא רק מכונות מלחמה האמורות לספק הגנה אלא הוא ביקש לגעת גם בממדים שאינם פונקציונליים. לשם כך החל לבחון את הממדים המורפולוגיים, החזותיים והטקטוניים של הבונקרים וניסח אותם בתזה מגובשת. ב־1975 היא הוצגה בתערוכה בפריז.</p> <p>---</p> <p>בבחינת צורת הבונקרים התמקד ויריליו בעיקר בשני היבטים מרכזיים: הצורניות האנתרופומורפית והזואומורפית של הבונקרים, והממד המונוליתי שלהם. בקשר להיבט הראשון הראה ויריליו שהבונקרים שהגרמנים בנו דומים לצורניות אנושית או חיתית. בעומדם שוממים על חולות חופי האוקיינוס האטלנטי נראו חרכי הירי כעיניים של בני אדם או כפה של חיה. דמיון זה מפתיע מאחר שאינו אינו חלק מההגדרה הפונקציונלית</p>	<p>שימוש יעד להפצצות אוויר של כוחות איטלקיים, צרפתיים (וישי) וגרמניים, ומספר ההרוגים בהן היה גדול. בתקופה זו יזמו חלק מתושבי תל־אביב הקמת קירות מגן מלבנים (רבים מהם נותרו עד היום), ונאטם גם חלל העמודים החשוב של בית אנגל בשדרות רוטשילד (גם הפעם נעשה הדבר לאחר ההתקפה ולא לפנייה). תל־אביב הותקפה רק עוד פעם אחת, ביוני 1941. למחרת כתבה ביומנה התלמידה חנה סנש, שלמדה בנהלל, את הדברים הבאים: "היום הגיעה ידיעה שבלייל אמש הפציצו את תל־אביב. יש פצועים, הרוגים. העיר ללא כל הגנה, הפקר. כאילו עכשיו מתחילה אצלנו המלחמה".</p> <p>לאחר תום מלחמת העולם השנייה נמשכה תנופת ההתיישבות של האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל, אך לא הוקמו בה עוד יישובי "חומה ומגדל" במתכונת שקדמה למלחמה. המענה החדש לצורכי הביטחון של היישובים החדשים היה "בית ביטחון". זה היה מבנה בטון משונה, דו־קומתי, ששימש כמפקדה, חדר עזרה ראשונה, מחסן נשק ומגדל תצפית. בית הביטחון החליף את החומה והמגדל והעניק למתיישבים מקלט לעת צרה. למשל, במבצע התיישבות שיזם משה שרת להעלאת זו ויישובים חדשים בנגב על הקרקע, נבנה זמן קצר אחר כך בכל אחת מהן בית ביטחון עם מרפסות גג. בכמה יישובים נבנו גם עמדות בטון לשומרים ומבנה בטון לנשקיה, אך החברים עצמם התגוררו באוהלים. כזה היה המצב במרבית היישובים היהודיים בארץ־ישראל ערב פרוץ מלחמת השחרור.</p> <p>לקראת המלחמה ובמהלכה התעצמה ההתבצרות בקיבוצים ובמושבים: נבנו עוד בתי מגורים מבטון, מוגנו חדרי הילדים, בוטנו חדרי אוכל. לעמדות הבטון מתקופת המאורעות עשו "מתיחת פנים" בדמות הוספת קומות, ובחלק מהמקרים הן עובו בשכבת בטון נוספת. אלא שמהר מאוד התברר שמול צבא סדיר מצויד בתותחים ובטנקים, כל העמדות ובתי הביטחון הללו לא רק שלא היו יעילים, לעתים הם אף סיכנו ממש את יושביהם. צלליהם הייחודית והגבוהה של בתי הביטחון ביישובי הנגב סייעה לצבא המצרי לטווח את אישו בדיוק עליהם. בבית אשל הושמד כליל בית הביטחון, אך בחפירות החזיקו מעמד הנצורים חמישה חודשים רצופים תחת אש ארטילריה מצרית עזה. במעלה החמישה הפכו עמדות הבטון למלכודות מוות ליושביהן באש התותחים של השריוניות הירדניות. צה"ל, שאך זה הוקם, עבר לבניית בונקרים, אלא שגם במקרה זה נעשה הדבר מאוחר מדי: מרביתם נבנו לאחר שהצבא הנייד כבר הדף את הפולשים.</p> <p>עם זאת חשוב לציין כי בתריסר השנים ממאורעות 1936 עד מלחמת 1948 חל גם שינוי מהותי בתפיסה הביטחונית הצייונית בכלל ובתפיסה ההגנתית בפרט. עמדתם של יצחק שדה, אורד וינגייט ואחרים, שהטיפו כי "ההגנה הטובה ביותר היא ההתקפה", הלכה וקנתה מעמד הגמוני. יותר ויותר משאבים הושקעו ברכישת נשק (לרבות שריון וכלי טיס) ופחות ופחות הושקעו במיגון ובביצורים. הקריאה להסתער החליפה את הפקודה להסתתר, ותרועת הקרב חזרה את האזעקה.</p>	<p>0.3.8</p> <p>0.3.9</p> <p>0.3.10</p>
--	--	--	---

של הבונקרים. כאמצעי הגנה על החיילים החוסים בהם בנו את הבונקרים עם גגות בטון משופעים ופינות מעוגלות, באופן שאם פצצה של בעלות הברית תיפול עליהם היא תתגלגל מג הבונקר לחולות שבצדו, תתפוצץ שם ולא תגרס נזק ישיר למבנה. הדמיון האנתרופומורפי והזואומורפי נראה כאילו לא היה תולדה של צרכים פונקציונליים, שכן נראה שהסתת הפצצות הנופלות על גגות הבונקרים הייתה מושגת גם במבנים בעלי צורה אחרת. ויריליו מסביר שמורפולוגיה זו עזרה להטמיע את הבונקרים בנוף ולהקטין את היכולת לזהות אותם בחולות חופי האוקיינוס האטלנטי. למעשה, כאן עובר ויריליו מדין במורפולוגיה של הבונקרים לממד החזותי שלהם. צורות מוכרות בקנה מידה ענק נראו מרחוק כנבלעות בחול, מציצות מבעד לצמחיית החוף הפראית, מוסוות בזכות צורתן. מבחינת ויריליו זוהי אסתטיקה של היעלמות שבה אובייקטים אדריכליים נעלמים בנוף כאילו אינם קיימים.

0.4.2.2

בנוגע לממד המורפולוגי השני של הבונקרים, המונוליתיות שלהם, ויריליו מציין את הגמוניית החומר שממנו עשויים הבונקרים. אלה מבנים שנוצקו מבטון מזוין בלבד, כגוש אחד המשכי. לדידו של ויריליו גם מאפיינים אלה הם תולדה של תפיסת ההגנה של הגרמנים. הם נבעו מהדרישה הפונקציונלית שהמבנים יהיו חזקים ועמידים לארטילריה כבדה. בניית מחומר אחד וכגוש אחד אפשרה לחזק אותם וליצור סטרוקטורות אחידות שלא ייפגעו ויתפוררו בכל מכת אש. בניגוד ללוגיקה של האדריכלות המודרניסטית שקידשה הרכבה של בניין מחלקים רבים, סטנדרטיים ואחרים, הלוגיקה של הבונקר חייבה פירוט מינימלי של המבנים וחלוקה מזערית המושגת על ידי ציקה ויצירת המשכיות בין מרכיבי הבניין, בלי הפרדה וחלוקה. במובנים רבים המונוליתיות שלהם תואמת את התכונות שהגדירו רודולפו מקאדו ורודולף אל'קורי בספרם אדריכלות מונוליתית: עקביות בהופעה החיצונית, יכולת להביע רהיטות אדריכלית באמצעים צורניים מעטים, וחדות רעיונית של המבנה המונוליתי. בעיני מקאדו ואל'קורי תכונות אלה הן ניגודה של אדריכלות שרירותית, חסרת צורה, מקוטעת והטרונגנית. המונולית אחד הוא ומייצג אחדות ובהירות. בהקשר של מיקום הבונקרים בחולות החוף האטלנטי גם המונוליתיות מתפקדת כאמצעי הסוואה. היא נטמעת בחולות חופי האוקיינוס כגוש אחד גדול שלא ברור אם הוא מעשה ידי אדם או גוש סלע טבעי, כהגדרתו המילולית של המונולית: מונו=אחד, לית=אבן, כלומר אבן אחת. אם כך, גם בהקשר זה הדין של ויריליו מתחיל במורפולוגי - המונוליתיות - ועובר לחזותי - אמצעי הסוואה שהמונוליתיות יוצרת.

0.4.2.3

באשר לממד הטקטוני של הבונקרים ציין ויריליו את התחושה שהקירות העבים של הקונסטרוקציות הללו יוצרים. הוא הראה שלא זו בלבד שקירות הבונקרים עשויים בטון מזוין, גם עוביים רב, עד כדי כך שנראה שהעובי הוא כנפח החללים הצמודים לקירות אלה. ליחס השווה בין החומרות של הקירות ושל החללים שאותם הם עוטפים יש השפעה כפולה של בידוד. אמנם עובי הקירות עוזר לבדוד ולהגן מפני מפגעים פוטנציאליים העלולים להגיע מהחוף, אך הקירות העבים גם אוטמים ומבודדים את החלל מבחינת האקוסטיקה והאקלים בחוף. הם יוצרים תחושה של הסתגרות בחלל

נבדל שאינו קשור למערכות החיצוניות, ובידוד זה יוצר תחושה של אטימות. הספיגה של גלי הקול בקירות מונעת הדהוד של קולות ועל ידי כך מקטינה את החלל. האפקט האקוסטי בחלל מוקף קירות בעובי רגיל מקשר בין חוף לפניו והופך את המרחב האדריכלי לתיבת תהודה של חוף בפנים ופנים בחוף. הוא מאפשר לקולות בטווח מגוון להדהד, להעשיר את החלל ולהעניק לו ממדים נוספים, חיצוניים למיידיות החלל. בבונקר של ויריליו היבטים אלה של החלל נשללים והוא נעשה חד-ממדי ומצומצם מבחינה אקוסטית, בולע את גלי הקול ואינו מאפשר הדהוד. גלי הקול לא נישאים למרחוק אלא נשארים בתוך הבונקר, עוברים רק מפה לאוזן. גם הבליעה של הטמפרטורה ואי ההולכה של קור וחום מצמצמות את המגוון החללי. חלל המוקף קירות בעובי רגיל מעביר חום וקור ומשמש כווסת של הטמפרטורה החיצונית באופן שיושבי החלל מגיבים להשתנותה. בבונקרים גם ממד זה נשלל והם מבודדים לחלוטין ונוצר בהם מיקרו אקלים עצמאי.

--- 0.4.3

0.4.3.1
-
0.2.1

להבחנות אלה של ויריליו משמעות רבה בדיון על תפקידה של האדריכלות. מצד אחד הבונקרים שוויריליו חוקר ממלאים את אחד התפקידים המרכזיים של האדריכלות: הם מגינים. מאז ומעולם שימשה האדריכלות כמכשיר הגנה מפני פגעי הטבע ומפני אויב הקם לתקוף. ויריליו מראה במחקרו שלמעשה הבונקרים משמשים בתפקיד היסטורי זה. כמו אדריכלות המערות, אדריכלות הרנסנס האידיאלית ואדריכלות המיגון המודרנית, הבונקרים מספקים הגנה מהסביבה וממפגעי השונים, אולם בבואם לספק דרישה אדריכלית בסיסית זו הם מקריבים ממדים אחרים של המרחב האדריכלי: הם פוגעים במורכבות הבניין, בחיות הפוטנציאלית של האדריכלות כאמצעי הקושר את הפרטי לציבורי ואת הפנימי לסביבה, וכן נפגע הפוטנציאל המורפולוגי והחזותי של האדריכלות כאסתטיקה של נוכחות. מכאן שויריליו מצביע על שאלה משמעותית בנוגע לתפקידה של האדריכלות: מהו היחס בין תפקידה כמכשיר הגנה לבין מרכיבי האחרים? אמנם הבונקרים לאורך חוף האוקיינוס האטלנטי הם מקרה קיצוני של הגנה המקריבה ממדים אחרים של אדריכלות, אולם האיזון בין מרכיביה של האדריכלות קיים בכל מצב שבו המרחב האדריכלי מגוון מהסביבה, תוחם חלל ומגדיר אותו כנפרד. ההגנה שאותו חלל מבקש להעניק מבלדת אותו מהסובב ופוגמת ביכולתו להפוך לחלק מסביבה חיה, פועלת ורבת ממדים. המעשה האדריכלי נקלע למלכוד בין הרצון לספק את אחד מתפקידיה המרכזיים של האדריכלות לבין המחיר שיש לשלם בתהליך זה. במובנים רבים תפקיד האדריכלים הוא לשמור על איזון עדין זה ולאמוד מהו היחס בין האופנים שבהם האדריכלות מספקת הגנה לבין הקרבת הסביבה הנדרשת לשם הגנה זו.

0.4.3.2

במלחמת המפרץ הראשונה פרק הזמן מההתרעה עד נפילת הטילים הותיר רק בדוחק שהות להימלט. כתוצאה מכך גובשה בישראל מדיניות מיגון חדשה שעיקרה שילוב מרחב מוגן דירתי (ממ"ד) בכל דירה ובכל קומה בבניין חדש. מקלטי הבטון התכליתיים, שבעבר השתלפו על נתחים מן השטחים הציבוריים אך בעתות שגרה שימשו אכסניה לפעילויות קהילתיות, נעלמו מן השטחים הציבוריים בשכונות חדשות, ותחתם נכנסו פירי ממ"דים לדירות המגורים.¹

שלי כהן וטולה עמיר דנו בשינוי זה במאמר מוקדם,² ובו תיארו תהליך של העברת האחריות להגנת האזרחים מידי הרשויות הממלכתיות לידיים פרטיות. בעבר הקצו הרשויות שטחי ציבור לבניית מקלטים שכונתיים - דוגמת אלו שמצלם מיקי קרצמן בגוש קטיף - ומימנו את הקמתם ותחזוקתם בשגרה ובעתות חירום. בהדרגה הוסטה ההגנה לטריטוריה פרטית למחצה - אל המקלט שבשטח המשותף לדיירי הבניין, אחר כך אל המרחב הקומתי בתוך קומות המגורים ואל המרחב הפרטי - אל בין חדר השינה בדיירת המגורים.³ בממ"ד בנוי מקירות גבס פנימיים ומרופד באקרילן ולבד שמוקם במרכז חלל הגלריה עיצבה שרית שני חי חדר ילדים ובו מיטה, שולחן, ארון ושידת לילה מעוצבים בפשטות. כמו בסיפור ילדים ידוע, בתוך חדר הילדים שוכנים שני עכברים והקטן בהם שוכב בין סדינים לבנים ומעומלנים, מכוסה בשמיכת לבד וראשו מונח על כרית מעוטרת ברקמת טילים אדומה. עכברים מעוררים בבני אדם תחושות דו־ערכיות של חמלה ודחייה, וגם הממ"ד־חדר ילדים של שני חי הוא מרחב דרמטעי: הוא מרחב מוגן, מרופד בשכבה רכה של חומר מבודד, אך בו בזמן הוא צופן סכנה והוא לא נעים למגע. ואכן, הממ"ד המשפחתי בחדר השינה הוא צומת סואן של ניגודים: מצד אחד פגיעות הדיירים, מצד אחר האלימות הכרוכה במציאות הביטחונית בישראל. כאתר התגוננות הוא מיזוג מתעתע של התפקיד המגונן של המשפחה ושל חוסר הביטחון הקיומי הנלווה לגידול ילדים בישראל. מושגי הבטיחות בעיצוב הפנים המערבי (הכוללים למשל רהיטים עמידים ובלתי רעילים וניטור טמפרטורת חדר התינוקות) מצטלבים לרגע עם דרישות הביטחון הלאומי.

לממ"ד חלון קטן יחסית ודלת כבדה הנפתחת החוצה. תכונות אלה הופכות אותו לחדר נחות: קירות הבטון אינם מאפשרים תלייה נוחה של תמונות ואביזרים; בפתיחה מלאה של החלון כנף החלון נשענת על הקיר הפנימי באופן הפוגע בנוחות השימוש במרחב הסובב אותה; ומול דלת הממ"ד נדרש קיר בטון והוא יוצר מבואה בלתי שימושית ומרחב מבוזבז בדירה. השימוש בממ"ד כחדר ילדים בדרך כלל התאפשר כשהותר לקבוע בו חלון חיצוני.⁴ כניסת הממ"דים אל המרחב האישי והפיכתם לשלוחה של מערכת הביטחון הלאומית בתוך המרחב הפרטי מדגישה את האופן שבו "חברה שלמה מכוונת להתכוננות מתמדת למלחמה",⁵ בלשונו של הסוציולוג ברוך קימרלינג.

אם כן, הפרטת ההגנה האזרחית בסביבת המגורים גרמה להתערבות המחוקק במרחב הפרטי ובאופני השימוש בו, והאחריות למימון הקמת המרחבים המוגנים ולתחזוקתם,⁶ כמו גם לשיפור המיגון בסביבות מגורים ישנות, הוטלה על בעלי הדירות והדיירים. שטח הממ"ד מוגדר בחוק כשטח שירות - הגדרה המקנה לבעליו פטור ממסים מסוימים כמו מס השבחה, אך אין בה כדי לכסות על העובדה שהאזרח בעל הדירה הפך למממן העיקרי של המרחב המוגן ושל הוצאות התכנון, הרישוי והבנייה שלו. כאשר על תחזוקת הממ"ד והשימוש בו בעתות חירום מופקדת משפחה או אף אדם יחיד, נוחות השימוש ורמת השירות (התחזוקה) אמנם עולות (כמו בהפרטת שירותים אחרים), אך השירות מתייקר ונגישותו לכלל הציבור נעשית מוגבלת.⁷ למעשה, בשכונות חדשות בלב הארץ שבהן מתבססת ההגנה האזרחית על שיטת המרחבים המוגנים הדירתיים, לא נבנים עוד מקלטים ציבוריים חדשים. ומה קורה בשכונות שהוקמו לפני 1992 ובהן לא נבנו ממ"דים במבני מגורים? בשכונות ותיקות שבהן חסר מיגון נבנים בעת האחרונה כמה מקלטים ציבוריים

חדשים בחניונים תתִקרקעיים. דוגמה לכך היא המקלט החדש בהיכל התרבות, שנועד לשרת את לב העיר תל־אביב. אך זהו פתרון חלקי, שכן מקלט מעין זה אינו צמוד לדירת המגורים ואינו מאפשר התפנות אליו בהתרעה קצרה.[[]^{דרוש מקור]} בשיפור המיגון באזורים ותיקים שאינם סופגים מטחי טילים בשגרה וההגנה בהם אינה מספקת בשל מחסור במקלטים או בשל אי עמידתם בתקנים, הרשויות מסתמכות על השקעה של בעלי הבתים והדירות, וכך נשארת הוספת ממ"דים מנת חלקם של בעלי אמצעים. מאז מלחמת לבנון השנייה ב־2006 מקדמות רשויות שונות רישוי לשיפור מיגון והוספת מרחבים מוגנים חדשים בבתים ישנים כדי לענות על מחסור במקלטים באזורים ותיקים בעיר. כתבות של חדשות ערוץ 2 המוקרנת בתערוכה מתארות את התלאות שעוברים הדיירים בדרך להשגת היתרים להוספת ממ"דים חדשים בבנייני שיכון בחיפה ובבתים פרטיים באשקלון לאחר מלחמת לבנון השנייה.

במעבר לשימוש בממ"ד השכילו קובעי המדיניות לשלב אינטרסים ביטחוניים בכוחות שוק: פיקוד העורף זכה לקבוע שחובה להקים מרחב מוגן בכל דירה וליישמה תוך מעורבות צבאית עצומה בבנייה אזרחית למגורים ושינוי דרמטי במבנה בית המגורים המשותף. הוא עושה זאת באמצעות תמריץ כלכלי - הגדלת שטח השירות בדירה למגזר הפרטי. אם כן, זוהי פעולה צבאית ביטחונית בשיתוף כוחות השוק - עדות להתאקלמות מוצלחת של הצבא בכלכלת השוק - כלכלה שהשתרשה בישראל בעשורים האחרונים.[[]^{דרוש מקור]} בפרויקט מיגון היישובים בעוטף עזה נבנו אלפי יחידות ממ"ד חדשות כתוספת לבנייה הקיימת, ואת בנייתן מימנה הממשלה, אך המרחב המוגן מופרט באופנים מסוימים גם כשהממ"ד נבנה בכספי ציבור. במאמרו לקטלוג התערוכה עידו צוק רואה את ההתגוננות בממ"ד באתרי נפילת הטילים כשדרות כדרגה גבוהה של הפרטה. לטענתו גם מרחבי ההתגוננות הפכו לפרטיים וגם פעולות ההתגוננות עצמן הופרטו, והדייר נהפך לסוכן התגוננות של המדינה ולמה שהוא מכנה "משתמש־לוחם־אקטיבי".

מחאה על מדיניות תוקפנית שסופה דחיקת האזרח להתגוננות יחידים בידיים כמעט ריקות הופיעה כבר ב־1978 בכרזה בעיצובה של ציבי גבע. האזרח שאליו הכרזה פונה בקריאה "הכן עצמך לבאות" נותר להגן על עצמו בעזרת ציוד מגננה אישי לשעת חירום הכולל קסדת כבאים, אלה, מחתה ואת שבקצה סכין. סגנון הכרזה לקוח משפה חזותית של כרוזת של מוסדות האמונים על בריאות הציבור והצלת חיים. המזמינה הייתה תנועת "שלום עכשיו", שפעלה בעת ההיא לקידום הסכם השלום עם מצרים ומחתה על מדיניותה חסרת התכלית של הממשלה, שלדעת התנועה הובילה לאבדון. בסופו של דבר לא הופצה הכרזה מפני שהיא נתפסה כמחרידה ופרובוקטיווית.

חלל הכניסה לגלריה האוניברסיטאית הופך בארץ מקלט לסיומו של מסלול התערוכה וליציאה אל חלל המדמה מרחב ציבורי. על רכיבים עליונים שכיחים של מקלט ציבורי מיקמו האוצרים מתקן שעשועים, ובתוך הגלריה הם שיחזרו חיבור סביבתי רווח בשכונות ותיקות בערי ישראל בין התגוננות להשתעשעות, בין גן ציבורי ומתקני שעשועים למקלט ציבורי.

נטי שמיע עפר יוצקת שפוכת בטון [תוצר לוואי של פעולת היציקה] לתוך קופסאות קרטון ויוצרת ארגזי קרטון משוריינים. הפעולה הידנית של השריון מזכירה את האופן הפשוט שבו מוגנו יישובי חומה ומגדל: קירות עץ כפולים וביניהם חצץ. בתהליך זה הארגזים הופכים ללבנים חלולות ובתוכן שמיע עפר שותלת עלי צבר ומשכיבה אותם על צדם כך שעלי הצבר המחודדים פונים כלפי האויבים בחוץ. הלבנה הופכת מעציץ צבר למיגון פסיווי בצורה המאזכרת את השימוש בצבר כגדר חיה נגד פולשים ושרפות ביישובים ערביים. שמיע עופר בונה מהלבנים קיר או חומה רב־תכליתית ורב־שכבתית שהיא בת כלאיים של מיגון טבעי וחומר בניין.

1 ראו מאמר מאת שלי כהן וטולה עמיר בקובץ זה.

2 שם.

3 שם.

4 שם.

5 קימרלינג, ב' (1993), מיליטריזם בישראל, תיאוריה וביקורת 4: עמ' 123-140, אצל שלי כהן וטולה עמיר, שם.

6 דוח מבקר המדינה על הערכות העורף במלחמת לבנון השנייה מצא כי העיריות והמועצות המקומיות לא קיימו ביקורות במקלטים הפרטיים עד פרוץ המלחמה כמתחייב בחוק העזר. מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור, היערכות העורף ותפקודו במלחמת לבנון השנייה - הדו"ח המלא, 18.7.2007. באתר מבקר המדינה.

7 שלי כהן וטולה עמיר, שם.

8 עד 2007 טרם ערך פיקוד העורף מיפוי מלא של פערי המקלוט במדינה. הרשויות המקומיות לא אספו את הנתונים הנדרשים להכנת תכנית הקצאת מקלטים ציבוריים לתושבים שאין ברשותם מקלט לפי נתוני פערי המקלוט, כפי שנדרש מהן בתיקי האב שגובשו בדצמבר 2002 ובפברואר 2004 ולפי ההסכמות שבין מל"ח (משק לשעת חירום), פיקוד העורף, משרד הפנים ומרכז השלטון המקומי. מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור, שם. תכנית המתאר תמ"א 40 אמורה לפתור חוסרי מיגון ולדרוש הוספת מיגון בכל תכנית בינוי ערים כדי לתת מענה לפערי מיגון מקומיים.

9 על פעילות הצבא באמצעות השוק ראו: שפר, ג', ברק, א', אור, ע' (2007). הקדמה, בתוך צבא שיש לו מדינה. ירושלים: כרמל, עמ' 10.

0.5.1 **ציבי גבע / הכן עצמך לבאות**

1978 / פוסטר 70/100 ס"מ

0.5.2 **מיכה ברעם / הכן מקלטך לשעת חירום, תל־אביב**

יוני 1967/ תצלום, הדפס דיגיטאלי 100/150 ס"מ

0.5.3 **מיקי קרצמן / טריטוריה 7 0196**

2005 / תצלום, הדפס דיגיטאלי 75/115 ס"מ באדיבות האמן וגלריה שלוש, תל־אביב

0.5.4 **מיקי קרצמן / מקלט #3**

2007 / תצלום, הדפס דיגיטאלי 120/120 ס"מ באדיבות האמן וגלריה שלוש, תל־אביב

0.5.5 **נטי שמיע עפר / התקה**

2009 / רשת ברזל, עלי צבר, אזיקונים

0.5.6 **נטי שמיע עפר / פרט מתוך מתווה לגנים תלויים**

2010 / בטון ועלי צבר

0.5.7 **שרית שני חי / לבד**

2010 / עץ וציפוי לבד / צילום רועי בושי

0.5.8 **שרית שני חי / לבד**

2010 / עץ ציפוי לבד / צילום רועי בושי

0.5.2

0.5.1

0.5.5

0.5.3

0.5.6

0.5.4

0.6.1 מבוא: הגאוגרפיה של ההתגוננות

- 0.6.1.1 שיקולים ביטחוניים וחברתיים הביאו לקירוב מוקדי ההגנה האזרחית אל האזרח. מקומות המחסה עברו מן המרחב הציבורי אל דרגות ביניים של מרחבים פרטיים למחצה, ומשם אל תוך דירת המגורים עצמה. תוך כדי שינוי מיקומם הפיזי החליפו אתרי ההגנה בעלות ואחריות לתפקודם. מאמר זה עוסק בהשתנות ההתגוננות האזרחית במרחב המגורים בישראל ובתיאור ההתכנסות ההדרגתית של "מעגלי הגנה" מן המרחב הציבורי למרחב המגורים הפרטי.
- 0.6.1.2 אתר ההגנה החיצוני, המוקדם, הוא המקלט הציבורי, שנבנה על ידי הרשות המקומית בשטח ציבורי פתוח כמו למשל הגינה השכונתית, ויצר תוך כדי כך מעגל הגנה רחב בסכמה שנכנה כאן "הגיאוגרפיה של ההתגוננות". המקלט הציבורי השכונתי שירת בתי מגורים רבים, פרטיים ומשותפים, וסיפק הגנה לדיירים רבים. מעגל הגנה נוסף שורטט בריבזמן מסביב לבית המגורים המשותף, אך הפך לשכיח רק בסוף שנות השישים. מעגל זה תחם את מקלט הבית המשותף כמרחב משותף בין הפרטי לציבורי. אחר-כך תחם ה"מרחב מוגן קומתי" מעגל הגנה פנימי יותר סביב כמה דירות בתוך הבית המשותף, ובעת ובעונה אחת התכנס מעגל ההגנה מסביב לדייר הבודד ומשפחתו עם ה"מרחב מוגן דירתי", שנמצא בתוך הדירה הפרטית. התכנסות מעגלי ההגנה אינה מתארת רק קיצור מרחקים פיזי אלא גם את צמצום האחריות הציבורית להגנה על האזרח. יותר מכך: במאמר זה נטען כי צמצום האחריות הציבורית מלווה בפגיעה בערכים של שיתוף, אחריות הדדית ודאגה קולקטיבית, המאפיינים ומלווים יחסי שכנות וקהילה בעתות חירום. ברצוננו להצביע על תהליך של הפרטת ההתגוננות האזרחית בסביבת המגורים, שבמהלכו הועברה האחריות על הגנת האזרח מהמדינה אל האזרח עצמו.
- 0.6.1.3 התגוננות אזרחית פירושה "האמצעים הנקוטים לשם הגנה מפני כל התקפה או סכנת התקפה על האוכלוסייה האזרחית מצד מדינה זרה"². היא נגזרת מן התורה הצבאית של ישראל ומיושמת בפועל באמצעות אכיפת מערכת חוקים ותקנות על ידי הרשויות. השינויים שחלו בהגנת האזרח בישראל ייסקרו בקריאה של חוקי ההגנה האזרחית, החל בחוק ההתגוננות האזרחית התשי"א³ 1951, וכלה בתיקונייהם ותקנותיהם השונות (ראו בביבליוגרפיה) עד לשנת 2002⁴. נבחן את מיגון סביבות המגורים ונתמקד באמצעי הגנה פסיביים - המקלטים.
- 0.6.1.4 לכאורה הדברים ידועים: המרחבים המוגנים, הממ"דים (מרחב מוגן דירתי), הם בבחינת הכרח מגונה עבור בעלי הדירות שנבנו משנות התשעים ואילך. המצאת הממ"ד יחסה בדרך כלל לצרכים צבאיים, והשינויים בחוק נתפסו כשינוי במדיניות הביטחונית. כאשר השתנה האיום על אוכלוסיית העורף בישראל השתנו גם אמצעי המיגון השונים שנועדו להפחית את מספר הנפגעים במקרה של התקפה⁵. במאמר זה נבחן כיצד תורגמו האילוצים הצבאיים להסדרים מוסדיים ונקשור את התכתיבים הביטחוניים לתהליכים חברתיים-כלכליים שעברה החברה הישראלית. לטענתנו השתנות ההגנה האזרחית

0.5.7

0.5.8

- 0.6.1.5 בישראל משקפת, בנוסף לשינוי במדיניות הביטחונית, את השינוי באידאולוגיה הכלכלית של המדינה, שעברה משלטון המשק הציבורי להעדפת כלכלת השוק החופשי. בשלושת העשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל נשלטו כארבעים אחוז מהכלכלה המקומית על ידי המשק הציבורי. בעשור הראשון לחייה הובילה המדינה את מימוש הפרויקט הציבורי, הכפיפה לו כל תחום פעילות וניהלה מתוך כך את הכלכלה הישראלית. בשנות השמונים, כחלק ממגמה כללי-אירופית של היחלשות הסקטור הציבורי ומדינת הרווחה, החלה התפוררותו של המשק הציבורי בישראל. התהליך נבע הן ממשבר המשק ההסדרתי, והן ממדיניות ההפרטה של הממשלה. המגזר הציבורי צומצם והשליטה בכלכלה עברה בהדרגה לידי בעלי ההון. תפיסת העולם המצדדת בשוק החופשי הפכה למזוהה עם הסמן הימני של הכלכלה הישראלית, ואחר-כך עם תפיסה כלכלית ליברלית שחצתה גבולות מפלגתיים. מאז שנות התשעים שולט הקפיטליזם בכלכלה ובחברה הישראלית.⁶
- 0.6.1.6 הפרטה היא תהליך שבו חברות ממשלתיות או שירותים ציבוריים מועברים או נמכרים לבעלות פרטית. כאשר התרחש השלב האחרון בהפרטה ההגנה האזרחית - קרי בניית המרחבים המוגנים - הייתה הבנייה למגורים בישראל נתונה ברובה בידי השוק הפרטי.⁷ בניית המקלטים הועברה מן הרשויות העירוניות לא לידי גורם פרטי אחד, אלא לידי גורמים רבים הפועלים בשוק המגורים הפרטי.

0.6.2 שינויים במעמד העורך

- 0.6.2.1 מאז קום המדינה נפגע העורך במלחמות ובעימותים השונים. במשך השנים חלו שינויים בסוג האיום, וכתוצאה מכך חלו גם שינויים בהתייחסות הביטחונית אל העורך. במלחמת 1948 נתפס האיום על העורך - שכלל הפצצות מן האוויר, הפגזות, פיגועי טרור ואף כיבוש - כאיום קיומי. בשנים 1950-1955 חל שינוי: האיום של הפצצה אווירית עמד בעינו, אך איום המסתננים מן הגבולות הפך למרכזי. בתקופת ההכנות למבצע קדש שב ונתפס האיום האווירי על העורך כמכריע;⁸ תפיסה זו הובילה את מדיניות הביטחון של ישראל עד למלחמת יום הכיפורים.⁹
- 0.6.2.2 אברהם ביצור טוען במחקרו¹⁰ כי למרות הצגת העורך כ"חזית המכרעת" בעשור הראשון למדינה, הדרך ההגנתית לא נתפסה על ידי המנהיגות הישראלית כמרכזית. להערכתו, על המדיניות ההתקפית השפיעו נסיבות היסטוריות, כמו זכר השמדת העם היהודי במלחמת העולם השנייה ואירועי אותה מלחמה, דוגמת ה"בליץ" על לונדון והטלת פצצות האטום ביפן. לדעת ביצור המנהיגות תפסה את החברה הישראלית כחברה חסרת עמידות ויציבות שאינה יכולה לשאת סבל, בניגוד לבריטים ולגרמנים. בנוסף, ישיבה פסיבית במקלטים לא הלמה את השאיפה של המנהיגות הישראלית לפעול על-פי הדימוי של ה"צבר החדש".¹¹ גם לויטה מחזק את הטענה כי הדוקטרינה הישראלית הייתה תמיד התקפית.¹² לטענתו, מאז מלחמת 1948 ביססה ישראל את תפיסת הביטחון

- 0.6.2.3 שלה על פעולה צבאית ולא על הסדרים מדיניים או בריתות חיצוניות. מטרתה של הדוקטרינה ההתקפית הייתה "העתקת המלחמה לשטח האויב ובמידת האפשר גם מתקפה מקדימה".¹³ הדעה כי לישראל אין אפשרות לבחור בין הגנה להתקפה לא השתנתה ולא נבחנה מחדש, למרות הקושי הגדל והולך בשנות השבעים והשמונים ליישם את הדוקטרינה ההתקפית.¹⁴
- 0.6.2.3 אף שהדרך ההתקפית המשיכה להוביל את מדיניות הביטחון הישראלית, הפגיעות בעורך דרשו ריכוז של משאבים וארגון לחיזוק ההגנה האזרחית. רק ב-1967, בעקבות ההפגזות על ירושלים, נתניה, כפר-סבא ותל-אביב, ובעקבות הפצצת נתניה על-ידי מטוס עירק, שונתה הגישה כלפי העורך והושם דגש מיוחד על התארגנותו והכנתו לאפשרות של מלחמה עם פגיעות קשות ואבידות בקרב האוכלוסייה.¹⁵ מאז מלחמת יום הכיפורים הפך איום הטילים קצרי וארוכי הטווח, הנורים מן הקרקע כשהם חמושים בנשק קונונציונלי ולא קונונציונלי (גרעיני, ביולוגי או כימי) לאיום המרכזי על ישראל, ואילו סבירותו של איום מתקפית מטוסים הלכה וקטנה.¹⁶
- 0.6.2.4 במלחמת המפרץ (1991) הותקף העורך בטילי קרקע-קרקע והפך לחזית. מפנה זה התרחש לעיני ולאוזני התקשורת, ששידרה את נפילות טילי הסקאד בישראל בשידור חי. המצב החדש שינה שוב את תפיסת התגוננות האוכלוסייה בעורך, כפי שכתבה כעבור עוד מלחמה אחת ועדה שבדקה את מוכנותו: "הנחת העבודה היא שבכל מלחמה עתידית, כמו במלחמה האחרונה, ייהפך העורך לחזית".¹⁷ כדי למנוע פגיעה בנשק לא קונונציונלי חילקו כוחות הביטחון ערכות מגן להגנה מפני נשק כימי לכל התושבים, ובאמצעי התקשורת הועברו מידע והדרכה לתושבים על השימוש בערכות ועל התנהגות בעת השמעת אזעקה. המידע כלל גם הנחיות להכנת חדרים אטומים ומרחבים מוגנים. בעקבות המלחמה הוקם פיקוד העורך והוחלט לחייב בניית מרחבים מוגנים במקום מקלטים.¹⁸
- 0.6.2.5 במלחמת לבנון השנייה, בקיץ 2006, תקף חיזבאללה ממושכות את צפון ישראל במטחי רקטות קצרות וארוכות טווח. כוחות הביטחון וההצלה של ישראל פעלו באזורי נפילת הרקטות בכוחות מתוגברים, אך פעילותם לא הייתה מספקת והיערכותם של משרדי הממשלה, הרשויות המקומיות ופיקוד העורך הייתה לקויה.¹⁹ בדו"חות השונים לאחר מלחמת לבנון נמצא מערך המקלטים בצפון לקוי באופן כללי: חסרו מקלטים ציבוריים; המקלטים הקיימים לא התאימו ברובם לשהייה ממושכת (התושבים שהו במקלטים 33 יום, מ-12 ביולי עד ה-14 באוגוסט, שבהם התרחשה לחימה אקטיבית); מקלטים רבים היו קטנים ביחס למספר האנשים ששהו בהם, ואחרים לא תוחזקו ולא אובזרו בצורה מספקת.²⁰ ההזנחה הייתה בשיאה ביישובים הערביים והדרוזיים, שסבלו מרמת מיגון נמוכה יותר וקיבלו מארגונים וולונטריים פחות סיוע.²¹ כתוצאה מכל אלה החל משרד הפנים באיסוף נתונים על מקלטי הצפון וברישי מקלטים נוספים כחלק מבניית חניונים ציבוריים חדשים.²²

0.6.3	ימיו של המקלט הציבורי	0.6.4	"יורדים למקלטים" - המקלט המשותף
0.6.3.1 - 0.7.11 0.13.6	<p>פקודת סדרי השלטון והמשפט, התש"ח-1948, תקנות שעת חירום (מקלטים) וחוק ההתגוננות האזרחית התשי"א-1951 הבחינו בין מקלטים ציבוריים למקלטים פרטיים וזייבו התקנת מקלטים בכל בניין לשימוש הדיירים. החוק מ-1951, אשר זכה לתיקונים רבים במהלך השנים, אפשר מתן פטור ממקלט נפרד לכל דירה, בעיקר כאשר הוכחה אפשרות אחרת למיגון בקרבת מקום.²⁵ פיקוד העורף גם הוסמך להורות לכל רשות מקומית לבנות מקלטים ציבוריים ולהחזיקם במצב המאפשר את השימוש בהם בעת הצורך.²⁴ בנוסף הגדיר החוק כי לכל בית ומפעל או בסמוך להם יהיה מקלט, וכי לא יינתן רשיון בנייה להקמת מבנה אלא אם נכללה התקנת מקלט בתכנית. בהתאם לכך הוטל על הרשות המקומית להבטיח את בנייתם של מקלטים פרטיים ואת החזקתם התקינה על-ידי בעלי בתים ומפעלים.²⁶ בעל בית שאין בו מקלט חויב להתקינו בתוך המבנה או בסמוך לו, בזמן ובמקום שייקבעו על-ידי הרשות המקומית. עם זאת, הרשות המקומית קיבלה סמכות לפטור בעלי בתים מסוימים מהחובה להתקין מקלט נפרד לכל בית אם תנאי המקום הרשו זאת, ובתנאי שבעלי אותם בתים יתקינו מקלט משותף לבתיהם. מכאן, שהמקלטים הציבוריים שהוקמו על-פי חוק בשנות החמישים נועדו להגן על אוכלוסייה חסרת מיגון שלא היה בביתה מקלט פרטי, ומתקופה זאת תפקד המקלט הפרטי כמרחב ציבורי למחצה בעתות חירום. המחזיק במקלט היה חייב לאפשר לכל אדם הנמצא סמוך למקום להיכנס אליו ולשהות בו בשעת ההתקפה.²⁶</p> <p>0.6.3.2 ההפרדה בין פרטי לציבורי לא הייתה חד-משמעית גם לגבי מקלטים ציבוריים שהוחזקו על-ידי בעלי פרטיים. הרשות המקומית הייתה רשאית להשתמש בשטחים בבעלות פרטית למקלטים ציבוריים ולהורות לבעל המקום להתקינו כמחסה ציבורי. במקרה כזה חייבים היו בעל המקום והמחזיק בו להרשות לרשות המקומית לעשות בו את השינויים הדרושים, להחזיקו ראוי לשימוש כמקלט ציבורי, ואסור היה עליהם לעשות בו כל שינוי או תיקון ללא אישור הרשות.²⁷ השימוש הפרטי למחצה במקלט והעמדתו לטובת הקהילה בעת הצורך מבטאים את אופיו הקולקטיבי של המקלט בשנות החמישים.</p> <p>0.6.3.3 חוק ההתגוננות האזרחית התשי"א-1951 לא יושם במלואו בשל חילוקי דעות בשאלה מי היא הרשות אשר תפקח על הביצוע - הממשלה או הרשות העירונית, ועל מי תוטל האחריות לבנייה - על הקבלנים, על הרשות המקומית או על האזרח. מימוש החוק התרחב בשנים 1955-1956, תקופת ההמתנה למבצע קדש, אך לאחר המבצע נפסקה הבנייה והממשלה חזרה בה מההודעות וההחלטות בדבר סיוע כספי להקמת המקלטים. אברהם ביצור מפרש את היישום החלקי של חוקי ההתגוננות האזרחית כביטוי לבחירתה של ישראל בדוקטרינה התקפית, שפגעה בהקצאת משאבים לטובת חלופת מיגון העורף.²⁸</p>	0.6.4.1	<p>המעבר ממקלט ציבורי למקלטים משותפים קיבל תנופה החל מ-1969, עם הגברת אכיפת החוק המחייב התקנת מקלטים בבניינים חדשים או בתוספות בנייה.²⁹ הבנייה החדשה של בניינים גבוהים ורבי-קומות בישראל השפיעה גם היא על עדכון החקיקה מ-1970. העדכון התייחס למרחב המשותף לבתי דירות וחייב התקנת חדר מדרגות מחוזק ותאי ביטחון בגודל ארבעה מ"ר בכל קומה. השינוי הקומתי הוא המשכו של התהליך שבו המיגון מתקרב למשתמש הפרטי בדירתו. בשלב המתואר עדיין מדובר במקלט פרטי למחצה, המשותף לכמה דירות בקומת המגורים.³⁰ בנוסף קבעו התקנות מ-1970 את שטח המקלט הנדרש לדירה.³¹ על-פי תקנות אלה נבנו מקלטים משותפים בבנייני מגורים עד ארבע קומות, בדרך-כלל במרתף או בקומת הקרקע. במבנים גבוהים יותר נבנו מערכות של מקלטים קומתיים, שהגנו מפני פגיעות חומרי נפץ ומפני הדף. דלת הפלדה העבה שהותקנה בהם שימשה להגנה כפולה: גם לאטימה ולהגנה מפני לוחמה כימית, וגם להגנה מפגיעות רסיסים.³² בנוסף לשהייה במקלטים, ההתגוננות האזרחית עד למלחמת המפרץ כללה חלוקת מסכות אבי"כ שאוחסנו במחסנים לשעת חירום.³³</p>
		0.6.5	המקלט נכנס הביתה - המקלט במרחב הפרטי
		0.6.5.1	<p>לאחר מלחמת המפרץ ב-1991 החלו איום הטילים וסכנת הגזים הרעילים מכתביים את מאפייני ההתגוננות הבנויה במרחב המגורים. מרגע ההתרעה על מתקפת טילים ועד לפגיעה נותר זמן מועט מאוד למילוט. כתוצאה מכך נוצר צורך להצמיד את המרחב המוגן למשתמש.³⁴ בזמן חירום אולתרו החדרים האטומים, ואחרי המלחמה הם הוחזפו בפתרונות מתוכננים שנועדו לבנייה החדשה למגורים. המרחבים המוגנים הקומתיים והדירתיים (ממ"ק וממ"ד) הצמידו את המקלט לדירה וקיצרו את זמן ההגעה למקלט בשעת חירום כך שלא יעלה על דקות מספר.³⁵</p>
		0.6.5.2	<p>למרחב המוגן הדירתי (הממ"ד) מעטפת קירות בטון.³⁶ שטחו המינימלי הוא בין 4 ל-5 מ"ר נטו ליחידת דיור. בפועל הוגדל שטחו עם השנים, ובכל מקרה הוא כולל לא יותר משני קירות חיצוניים.³⁷ פתחי הממ"ד תוכננו לשמור על אטימותו ולהגן מפגיעות חומרי נפץ: דלת ההדף נפתחת כלפי חוץ, ואילו חלון ההדף הדירתי הורכב מחלון ביטחון פנימי אטום ואלמנט חיצוני המגן מפני הדף.³⁸ בבנייני מגורים הממ"דים בנויים זה מעל זה. מיקומם הזהה בכל הדירות ובכל קומות הבניין יוצר מגדל בטון לכל גובה המבנה. כך, בנוסף להגנה אזרחית מפני התקפה, המרחבים המוגנים מחזקים את המבנה גם מפני רעידות אדמה.³⁹</p>
		0.6.5.3	<p>שיטת המרחבים המוגנים כוללת גם חלופה של הגנה משותפת לכמה דירות: בתכנון הבניין ניתנת אפשרות לבחור בהגנה במרחבים מוגנים קומתיים (ממ"קים) ולא דירתיים. המרחב המוגן הקומתי משרת לא יותר מארבע יחידות דיור, ושטחו היה חמישה מ"ר</p>

נטו ליחידת דיוור. הוא נבנה בשטח המשותף לכל קומת המגורים בצמוד לחדר מדרגות מחוזק או ביטחוני.⁴⁰ אולם ההגנה במרחבים קומתיים לא הפכה נפוצה. המרחב המוגן הדירתי (ממ"ד) הועדף על-ידי קבלנים ויזמים על פני המרחב המוגן הקומתי (ממ"ק)⁴¹ הן בשל הגדלת שטח הדירה עקב תוספת הממ"ד, כפי שיוסבר בהמשך, והן, ככל הנראה, כביטוי לנצחון הפרטיות ויתרונותיה (כמו נוחות השימוש, למשל) על פתרונות קולקטיביים, כולל החלקיים והמצומצמים שבהם.

0.6.5.4 השינוי במערכת ההתגוננות האזרחית והתבססותה על המרחב המוגן הדירתי החליפו את המקלט המשותף לכל דיירי הבניין במחסה פרטי, והעלו את המקלט מן השטחים המשותפים לרגלי הבניין – בקומות הקרקע או במרתף – אל קומת המגורים והטריטוריה הפרטית. אם כן, ניתן לקרוא את הגיאוגרפיה של ההתגוננות כ"טופוגרפיה"⁴² שבה מעגל ההגנה הפנימי והמאוחר, הסובב סביב הממ"ד, נמצא מעל פני הקרקע, לעומת המעגל הרחב, המוקדם והציבורי, שהיה בדרך-כלל מתחת לפני הקרקע. בשכונות החדשות הוחלפה אפוא התגוננות באמצעות התחפרות⁴³ בהתגוננות אנכית. בנוסף, כניסתם של הממ"דים אל המרחב האישי מדיגשה את האופן שבו, בלשונו של הסוציולוג ברוך קירמלינג, "חברה שלמה מכוונת להתכוננות מתמדת למלחמה"⁴⁴.

0.6.5.5 מבחינה ביטחונית רואים בפיקוד העורף את המעבר ממקלט לממ"ד כהצלחה.⁴⁵ בניגוד לתפקוד הלקוי שיוחס לעורף במלחמת לבנון השנייה, שהייתה בממ"ד במהלך מלחמה זו הצילה חיי אדם. העברת המקלטים לידיים פרטיות סיפקה את השירות המבוקש – מבנה מוגן לדיירים. המקלטים הציבוריים, לעומת זאת, לא נתנו את המענה הדרוש להגנה על חיי אדם.⁴⁶ שינוי מערך ההגנה האזרחי הביא לכך שבפועל שוב אין מוטלת על הרשות המקומית החובה לבנות מקלטים ציבוריים בשכונות מגורים חדשות שבהן נבנים ממ"דים. כלומר, אף שחוק ההתגוננות האזרחית התשי"א¹⁹⁵¹, סעיף 10א, מסמך את פיקוד העורף להורות לכל רשות מקומית להתקין מקלטים ציבוריים, למעשה לא נבנים עוד מקלטים ציבוריים חדשים בישראל, למעט בשכונות ישנות שבהן חסרים כאלה.⁴⁷ כתוצאה מכך דייר בשכונה שבה ההגנה מתבססת על מרחבים מוגנים אינו זוכה להגנה במרחב הציבורי של השכונה (למעט במקלטים של מבני הציבור בשכונה, כדוגמת בתי-ספר), אלא רק בביתו. תפיסת ההגנה של פיקוד העורף מבוססת אפוא על צמצום הפעילות בשעת חירום: מוסדות בלתי חיוניים לא יפעלו בשעת חירום והאזרחים מתבקשים לשבת בבית.⁴⁸ מבני הבטון התכליתיים, שבעבר השתלטו על נתחים מן השטחים הציבוריים אך בה בעת גם כינסו פעילויות קהילתיות בעת שגרה, נעלמים מן השטחים הציבוריים בשכונות מגורים חדשות.

0.6.6 התערבות החוק במרחב הפרטי

0.6.6.1 כמו חוקי תכנון אחרים, גם התקנות החדשות יצרו שרשרת תגובות. קודם כול אצל המשתמשים, ואחר-כך אצל הרשויות, שמצדן עדכנו את החוק. בשל שטחו המינימלי

(4-5 מ"ר), דלתו המחויבת בחוק, שדומה לדלת חוץ, והיעדר חובה לתכנן בו חלון, שימש הממ"ד בדרך-כלל כחדר שירות או מחסן. בפיקוד העורף חשבו שמחסן אינו עונה על צורכי הזמינות הנדרשים ממחסה ולא סמכו על המשתמשים שיפנו וכשירו אותו כמרחב מוגן בזמן בחירום, ולכן אסרו את השימוש בממ"ד כשטח שירות.⁴⁹ לעומת זאת חדר שגרים בו זמין באופן מידי כמקלט. ייעוד החדר שונה בעקיפין באמצעות הוספת חובת התקנת חלון בממ"ד. הוראות החוק החדשות חייבו כי החדר יהיה בעל חלון חיצוני שלא יהיה גדול מפתח בגודל מינימלי (רוחב 1.1 מ', אורך 1.1 מ' ומיקום בגובה 1.05 מ' מעל גובה הרצפה). מבחינה בטיחותית מקנה החלון לממ"ד אפשרות מילוט נוספת.⁵⁰ המערכת, שבשלב הראשון חייבה להקים את הממ"ד, התערבה אפוא פעם נוספת, הפעם באופן עקיף: היא אסרה על השימוש בממ"ד כשטח שירות ואפשרה את השימוש בממ"ד כחדר מגורים בדירה. כך קרה שנוסף על צמידותם לדיירים, יתרונם של המרחבים המוגנים הוא בכך שהם משמשים גם בשגרה, ולכן מתחזקים היטב. הממ"ד בעל הפתח החיצוני-נמכר בדרך-כלל כחדר ילדים ומשולב במערך חדרי השינה. בתכניות עכשוויות של דירות יוקרה, המבטאות את העלייה ברמת החיים ואת הגידול בשטחי הדירה ובמגוון שימושיה, משמש הממ"ד חדר נפרד (חדר עבודה או חדר למתבגר), שהכניסה אליו אינה מהאזור הפרטי בדירה אלא מהכניסה לדירה. בבנייני מגורים גבוהים, מעל 12 קומות, משויך הממ"ד למערכת הקונסטרוקטיבית של פירי המעליות והגרעין המרכזי. חלון הממ"ד פונה לחלל פנימי, ואיכותו נפגעת בשל היעדר פתח כלפי חוץ.

0.6.6.3 שינוי תפיסת המגנה והטלת האחריות לביטחון האזרח בסביבת מגוריו על השוק הפרטי ועל בעלי הדירות הביאו להתערבות המחוקק במרחב הפרטי ובאופני השימוש בו, ולשינוי המערך הפיזי של דירת המגורים. זה אינו מקרה יחיד של התערבות החוק בעיצוב האדריכלי. חוק התכנון והבנייה קובע מידות מינימום למרכיבי בניין כגון מדרגות, מעקות ופתחים, הוא קובע שימושים בבניין ומפרט ממדים וחומרי ביצוע של מערכות קונסטרוקציה, אורז, תאורה ותנועה. כך משפיע החוק בעקיפין על ארגון חללי הדירה ועל הגודל המינימלי של חדרי מגורים, חדרי שירותים, מסדרונות וחדרי מדרגות. התערבות החוק נועדה בדרך כלל להגן על הציבור. במרחב הפרטי מטרתה לקבוע סטנדרטים לטובת הדיירים. מחירה הוא התערבות בחופש הפרט לעצב את ביתו ובחופש התכנון של האדריכל במרחב המגורים הפרטי.⁵¹ אלא שבעוד קביעות אחרות של חוק התכנון והבנייה משתלבות בדירת המגורים והופכות לקונוונציה מקובלת ומובנית מאלה, עד כדי כך שהשפעת החוק על הדירה נעלמת מעין לא מקצועית, הרי שהתערבות הממ"ד בדירה שונה: הוא אינו משתלב בדירה אלא נותר נטע זר ופוגע בנוחות המגורים בה, כפי שיתואר בהמשך.

0.6.6.4 הפרטת המקלטים ששכנו במרתפי הבתים המשותפים מקבילה לתהליכים שעברו על הבית המשותף בחוץ (בשטחי הבניין שמחוץ לדירה) ובפנים (בתוך דירת המגורים). שטחים משותפים בבית המשותף – גגות,⁵² חדרי כביסה וחצרות⁵³ – הופרטו, והחל בסוף שנות השמונים הפכו לשטחים סחירים, כלומר לחניות פרטיות, לדירות גן בקומות הקרקע⁵⁴

ולדירות גג בקומה עליונה. כך הלכו והתמעטו אזורי הביניים בין הפרטי לציבורי.⁵⁵ עם ההפרדה האדריכלית בין שטחים פרטיים לשטחים ציבוריים בדירת המגורים, הפרדה שהפכה למקובלת בשנות השבעים, אובחנו שימושים משותפים בתוך דירת המגורים - בסלון, בחדר המגורים הציבורי (אירוח, שינה במיטה הנפתחת ללינת לילה, אכילה ופעילות פנאי: האזנה לרדיו, משחק בקלפים וכו') - וקיבלו מרחב משלהם.⁵⁶ בשלב הבא, החל בשנות השמונים, עברו המרחבים הציבוריים הדירתיים אינדיבידואליזציה הן מבחינת הבעלות בתוך המשפחה (לדוגמה, הפרדת חדר הילדים המשותף לחדרי שינה נפרדים, הקצאת יחידה נפרדת למתבגר, והפרדת עבודת ההורים בחדר העבודה מהבילוי המשפחתי בחדר המגורים) והן מבחינת השימוש (לדוגמה, הפרדת הצפייה בטלוויזיה משאר הפעילויות בחדר המגורים).

0.6.6.5

0.6.7 הפרדת החדרה הקולקטיבית

0.6.7.1 שטח הממ"ד הוא עד 7.5 מ"ר,⁵⁷ ואינו מחושב כשטח עיקרי אלא כשטח שירות, ולכן הגדיל הממ"ד את שטח הדירה וייקר את הדירות. כאשר הממ"ד משמש כחדר שינה, גודלו בפועל גדול מ-7.5 מ"ר ומגיע למעשה לכ-9 מ"ר עטופים בקירות בטון. לחדר זה יש חלון קטן יחסית ודלת כבדה שנפתחת החוצה. כל אלה הופכים את הממ"ד לחדר נחות באיכותו: קירות הבטון אינם מאפשרים תלייה נוחה של תמונות ואביזרים; בפתחה מלאה של החלון כנף החלון נשענת על הקיר הפנימי באופן שפוגע בנוחות השימוש במרחב הסובב לה; ומול דלת הממ"ד נדרש קיר בטון שיוצר מבואה לא שימושית ומרחב מבוצב בדירה. דרישות החוק משפיעות על עיצוב הממ"ד גם בשגרה, מפני שהן גוררות פתרונות עיצוביים המנסים להתאימו ככל הניתן לפרטי דירת המגורים.

0.6.7.1

-

0.5.7

0.5.8

0.6.7.2 כאשר הדייר חוצה את הסף המוגבה של פתח הממ"ד הוא חווה, להרף עין ובעל כורחו, את עובדת היות הבית המוכר והיומיומי מחסה ומקלט מפני פורענות. החדרה מפני המוות, שהודחקה והוסתרה מאחורי תרבות המגורים, עיצוב הפנים והאדריכלות, חוזרת ומופיעה באמצעות הממ"ד והופכת לנוכחת בתוך שגרת החיים הביתית והמוכרת. תיאור זה מעלה על הדעת את מושג "המאויס" של פרויד, שעל-פי אחת ממשמעויותיו הוא דבר מודחק, חשאי ומעורר חרדה החוזר ומתגלה פעם אחר פעם. ביסוד תופעת המאויס עומד משהו רגיל, ביתי ונהיר (בגרמנית Heimlich), שהפך להיפוכו (Unheimlich): מבעית ומאיים.⁵⁸

0.6.7.2

0.6.7.3 בישראל לחדרות הקיום יש תוכן פוליטי קונקרטי. בשכונות חדשות "נוקה" המרחב הציבורי מנוכחותם של המקלטים והם נדחקו אל תוך דירת המגורים.⁵⁹ בתוך הדירה מסמנות הכנפיים הכבדות של הדלת וחלון ההדף את החדרות שבשאר חלקי הדירה מוסוות היטב מאחורי צריכה הולכת וגדלה של רהיטים ואביזרים לבית, במיוחד בעשורים האחרונים, שבהם הגשימה הדירה בישראל את חלום הקניין הפרטי.

0.6.7.3

0.1.8 מי מממן ומי מתחזק את ההגנה האזרחית?

0.6.8.1 בשנות החמישים והשישים נבנה המקלט הציבורי על-ידי הרשות העירונית ומומן מתקציב המדינה. כך, למשל, בתיקון לחוק ההתגוננות האזרחית מ-1969, שהיה ככל הנראה תוצר של מלחמת ששת הימים, הודגשה המשמעות הכספית והאחריות הציבורית על הגנת האזרח. נוסף על השתתפותה בתקציב הגיא, נדרשה הרשות המקומית לכלול בתקציבה גם סכום לכיסוי הוצאות של צורכי ההתגוננות האזרחית בתחומה. כמו כן הטיל החוק על הרשות את האחריות למימון התיקונים והשינויים הדרושים להכשרת מקום בבעלות פרטית למחסה ציבורי.⁶⁰

0.6.8.2

0.6.8.2 כאשר המקלטים נעשים משותפים - של בניין המגורים, משפחתיים או אישיים - חדלות הרשויות הציבוריות העירוניות להשתתף במימון בנייתם והם ממומנים על-ידי בעלי הדירות בשוק הפרטי.⁶¹ כאמור, בחוק מוגדר שטח הממ"ד כשטח שירות, הגדרה המקנה לבעליו פטור ממסים מסוימים, למשל מס השבחה. למרות הקלות אלה הפך האזרח, בעל הדירה, למממן העיקרי של המרחב המוגן.⁶² מכאן שכשההתגוננות מופרטת ועוברת להתבסס על מרחבים דירתיים במקום על מקלטים ציבוריים, הוצאות התכנון, הרישוי ובניית המקלטים מגולגלות לבעלי הדירות. גם שיפורי מיגון באזורים ישנים שבהם ההגנה אינה מספקת בשל מחסור במקלטים או מבחינת ההצמדה לדירות הדיירים ורמת המיגון, מסתמכים על השקעתם של בעלי הבתים והדירות ולמעשה השיפורים הם מנת חלקם של בעלי יכולת כלכלית בלבד. לדוגמה, לאחר מלחמת לבנון השנייה ב-2006 קידמה עיריית חיפה רישוי של שיפור מיגון והוספת מרחבים מוגנים חדשים בבנייה ישנה כדי לענות על מחסור במקלטים באזורים ישנים בעיר. מהלך זה התבסס על הנכונות והמימון של בעלי הדירות.⁶³

0.6.8.3

0.6.8.3 העיר שדרות והיישובים שסביב רצועת עזה סבלו מירי מוגבר של טילי קסאם משנת 2000 ואילך. גם באזור זה מרבית המבנים נבנו לפני 1992 ואינם בעלי מרחבים מוגנים. כתוצאה מכך ננקטו בכנסת יוזמות חקיקה, שנועדו להקצות משאבים מתקציב המדינה למיגון בתי התושבים ולזירוז הליכי התכנון של חדרי ביטחון.⁶⁴ פעולות משרד ראש הממשלה, משרד הביטחון ומשרד השיכון למיגון האזור מתעכבות בתירוצים תקציביים ובשל תהליכי חקיקה מורכבים.⁶⁵

0.6.8.4

0.6.8.4 השימוש במונח "הפרטה" לתיאור השינוי שעבר על ההגנה האזרחית הבנויה בישראל אינו בא להגיד שהשירות הציבורי של הקמת מקלטים עבר לידי חברה הפועלת בשוק הפרטי למטרות רווח. במהלך השינוי לא הועברה בניית המקלטים מידי הרשויות העירוניות לידי אף גוף פרטי שזהו ייעודו. גוף כזה לא הוקם מעולם.⁶⁶ יתר על כן, בניית המקלטים עברה לידי גורמים רבים הפועלים במקביל בשוק החופשי של הבנייה למגורים. שוק זה מאופיין בריבוי גורמים ובמגוון צורות התארגנות ונמנים עמו קבלנים, יזמים ובעלי קרקע: בעלי קרקע שלרשותם שטחים נרחבים, חברות בנייה גדולות, קבלנים בונים ומבצעים, בעלי מגרשים בודדים, ובעלי דירות פרטיות. בעיקרו של דבר, מרבית הבנייה למגורים בישראל בעשורים האחרונים נעשית על-ידי בנייה יזמית קבלנית בשוק הפרטי.⁶⁷ על כן הפרטת ההגנה האזרחית אין פירושה בדרך כלל מעורבות

עצמית של בעל הדירה או הדייר בתכנון ובביצוע הממ"ד, כפי שקורה לעתים בבנייה של בתים פרטיים. המאמר דן במצב השכיח, שבו הדייר בעל הדירה רוכש דירה מן המוכן מבלי שהיה מעורב בתכנונה הראשוני, לא כל שכן בתכנון הממ"ד. בצורת מגורים זו הוצאות התכנון, הרישוי ובניית הממ"ד, שממומנות בשלב ביניים על ידי יזמים וקבלנים, בעלי הקרקע וחברות קבלניות, מגולגלות בסופו של דבר לצרכן הסופי ומגולמות במחיר הדירה.

0.6.8.5 כשהוחלפו המקלטים הציבוריים בממ"דים הוסרה האחריות הציבורית גם מעל התחזוקה שלהם ונמסרה לבעלי הבית ולדייריו. אמנם חוק ההגנה האזרחית מסמך את הרשות העירונית ואת פיקוד העורף, המפקח עליה, לאכופך את תקינות המקלטים הפרטיים,⁶⁶ אך למעשה מאז תום מלחמת המפרץ מסתכמת אחריות הרשויות על המרחבים המוגנים במתן רישוי. עם קבלת טופס 4 לאחר גמר הבנייה מוסרת האחריות העירונית מהמרחבים המוגנים, ולמעשה אף רשות אינה מפקחת עליהם עוד.

0.6.9 סיכום : פגיעה בסולידריות חברתית

0.6.9.1 כאשר המקלט יוצא מן המרחב המשותף ונכנס אל תוך דירת המגורים הפרטית, נופלת תחזוקת הממ"ד והשימוש בו בעתות חירום על הפרט או על המשפחה. כתוצאה מכך, כמו במקרים של הפרטות שירותים אחרים, נוחות השימוש ורמת השירות (התחזוקה)⁶⁶ עולות, אך מנגד השירות מתייקר ונגישותו לכלל הציבור נעשית מוגבלת. בשכונות מגורים שנבנו בחמש־עשרה השנים האחרונות, שבהן נבנו ממ"דים בכל הדירות וההגנה האזרחית הופרטה במלואה, עומדים יחסי שכנות למבחן: מי ישים לב אם הקשיש, הנכה, הבודד או האם החד־הורית הגיעו למקלט בשלום, אם הסתדרו עם מסכות האב"כ ואם מצבם טוב?

0.6.9.2 אפשר לקשור את ההתגוננות האזרחית מפני תקיפת אויב במלחמה הן למגמה הולכת ומתרחבת של בניית מתחמי מגורים מסוגרים, מוקפי חומה ששומר ניצב בכניסה אליהם והם נבנים עבור המעמד הגבוה,⁷⁰ והן למגמה הרווחת יותר של סגירת בתים משותפים ופיקוח על הכניסה אליהם באמצעות מערכות המופעלות על ידי זיהוי של שמיעה וראייה (אינטרקום). נותר רק לשער מה יעלה בגורלם של מבקרים או מזדמנים בשכונות מגורים חדשות ללא מקלטים ציבוריים - השליח מן הפיצרייה, טכנאי מכונות הכביסה, פקחית העירייה או חסרת הבית - אם ייקלעו להתקפת טילים מפתיעה בראשיתה של מלחמה. האם יצליחו לעבור את מנגוני הפיקוח ולהיכנס אל לובי של בית משותף, ובהמשך אל תוך דירת המגורים כדי להסתופף עם דייריה במרחב המוגן?

0.6.9.3 תיארנו תהליך של העברת האחריות הציבורית להגנה האזרחית מידי הרשויות הציבוריות לדיירים פרטיות. בעבר הקצתה הרשות שטחים ציבוריים לטובת בניית מקלטים שכונתיים, מימנה את הקמתם הפעילה ותחזקה אותם בשגרה ובעתות חירום. בהדרגה הועברה האחריות הציבורית להגנה האזרחית לטריטוריה פרטית למחצה -

אל המקלט הממוקם בשטח המשותף לדיירי הבניין, אל המרחב הקומתי בתוך קומות המגורים, ואל המרחב הפרטי - אל בין חדרי השינה בדירת המגורים. למעשה לא נבנים עוד מקלטים ציבוריים חדשים בישראל בשכונות חדשות, שבהן מתבססת ההגנה האזרחית על שיטת המרחבים המוגנים הדייריים. הפרטת ההגנה האזרחית בסביבת המגורים גרמה להתערבות המחוקק במרחב הפרטי ובאופני השימוש בו. בד בבד הועברה האחריות למימון ההקמה והתחזוקה של המרחבים המוגנים, כמו גם לשיפור המיגון בסביבות מגורים ישנות, לידי השוק, בעלי הדירות והדיירים. התהליך התרחש במקביל לשינויים אחרים שעברו על הבית המשותף מפנים ומבחוץ, ובמהלכו נפגעה גם הסולידריות החברתית בעתות חירום.

0.6.10 ביבילוגרפיה: חקיקה, תקנות ופרוטוקולים של ועדות הכנסת

- 0.6.10.1 חוק ההתגוננות האזרחית התשי"א 1951.
 חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון), התשכ"ד 1964.
 חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 2), התשכ"ט 1969.
 חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 6), התשל"ח 1977.
 חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 6), התשנ"א 1991.
 חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 7), התשנ"ב 1992.
 חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 8), התשנ"ג 1993.
 חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 9), התשנ"ח 1997.
 פקודת סדרי המשפט, תש"ח 1948, תקנות שעת חירום (מקלטים).
 פרוטוקול מס' 83, 2007. ישיבת ועדת הכנסת, יום שני, י" בשבט התשס"ז (29 בינואר 2007), הכנסת השבע־עשרה, הצעת חוק מיגון יישובי עוטף עזה, פ/2015/17, הצעת חבר הכנסת שי חרמש.
 פרוטוקול מס' 157, 2007. ישיבת ועדת הפנים והגנת הסביבה, יום שני, ד' בסיוון התשס"ז (21 במאי 2007), הכנסת השבע־עשרה, הצעת חוק התכנון והבנייה (תיקון) - היתר לבניית מרחב מוגן דירתי בדרך מקוצרת].
 קובץ התקנות 2692, 1971.
 תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) התש"ן 1990.
 תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) (תיקון), התשנ"ב 1992.
 תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) (תיקון), התשס"ב 2002.

1 המאמר הופיע לראשונה בספר: כהן ש' ועמיר ט' (2007). צורות מגורים: אדריכלות וחברה בישראל. תל־אביב: חרגול ועם עובד, עמ' 127-143. בקובץ זה הוא עודכן בהערות 37, 42, 57, 65.

2 חוק ההתגוננות האזרחית תשי"א-1951, פרק ראשון: פירושים, סעיף 1.

3 קיים קשר בין חוק ההתגוננות האזרחית ובין חוק התכנון והבנייה, והוא מתבטא באחריות לביצוע חובת בניית המקלטים המוטלת על עורך הבקשה הראשי להיתר בנייה (בדרך כלל אדריכל המבנה) ועל מהנדס

- המבנה. טופס אחריות של עורך הבקשה ואחראי על הביקורת מהווה חלק מ"טופס 4", שמאשר את התאמת הבנין לרישוי ומאפשר את תחילת חיי המבנה - חיבור למערכות תשתית כמו חשמל, מים וביוב.
- 4 עם אמצעי המיגון נמנים סוגי מחסה בנויים כמו חדר מדרגות, חדר בדירה, ממ"ד ומקלט. בנוסף יש אמצעי מיגון אישיים: מסכות המחולקות לאזרחים וכן חומרים נוגדי חומרי לחימה ביולוגיים - תרופות בזריקה ובבליעה. ראו קליין, ד' (2001). התגוננות העורף: בחינת ההשקעה הלאומית. תל-אביב: המרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה, אוניברסיטת תל-אביב.
- 5 ניתן להניח יחס של הדדיות בין החוק ובין מוכנות הציבור לקבלו, יחס התלוי גם בהסברה על אודות האיום על האזרח.
- 6 ברפורט, א' (1999). היכן הם הבורגנים ההם? ירושלים: מאגנס.
- 7 בסוף שנות השבעים ובשנות השמונים הוגבלה בישראל המעורבות הממשלתית בבניית דיור. חלקו של משרד הבינוי והשיכון כיום קטן, והבנייה עברה לידי חברות ציבוריות הפועלות בשוק הפרטי. כרמון וצ'מנסקי, חוקרי התכנון האורבני בישראל, מציינים את המהפך הפוליטי ועליית ממשלת הליכוד ב-1977 כנקודת מפנה במדיניות הדיור ומעבר מבניית מגורים ציבורית לפרטית; ראו Carmon, N., Czamanski, D. (1990). *Housing in Israel from Planned Economy to Semi-free Market Management*, Haifa: The Technion - Israel Institute of Technology, Center for Urban and Regional Studies.
- 8 ביצור, א' (2003). מעמד העורף בתפיסת הביטחון הלאומי בישראל בין השנים 1956-1948. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, המחלקה למדעי המדינה, עמ' 242-243.
- 9 קליין, ד' (2001). התגוננות העורף: בחינת ההשקעה הלאומית. תל-אביב: המרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה, אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 11.
- 10 ביצור, א'. שם.
- 11 ביצור, א', שם, עמ' 245-247.
- 12 לויטה, א' (1988). הדוקטרינה הצבאית של ישראל: הגנה והתקפה. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד והמרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה, אוניברסיטת תל-אביב.
- 13 לויטה, א', שם, עמ' 7.
- 14 לויטה, א', שם.
- 15 ראו אתר פיקוד העורף.
- 16 קליין, ד', שם.
- 17 אילון, ע' (יושב ראש) (2006). הוועדה לבדיקת מוכנות העורף במצבי חירום, דו"ח ראשוני. אלול התשס"ו-ספטמבר 2006, ועדת החוץ והביטחון, הכנסת.
- 18 אילון, ע', שם; פיקוד העורף (2006). התגוננות בחירום: הנחיות לאזרח. פיקוד העורף, ענף הסברה והדרכת אוכלוסייה; אתר פיקוד העורף.
- 19 סיני, ר' (2007). "דו"ח ראה"מ: שישה חודשים אחרי המלחמה - המקלטים לא ערוכים". הארץ, 5.3.07.
- 20 אילון, ע', שם; סיני, ר', שם.
- 21 אילון, ע', שם.
- 22 סיני, ר', שם.
- 23 חוק ההתגוננות האזרחית התשי"א-1951, סעיף 14, (1)(ז).
- 24 שם, סעיף 12, (א)(1-2).
- 25 שם, סעיף 12 (א).
- 26 תיקון מס' 2 לחוק ההתגוננות האזרחית תשכ"ט-1969 סעיף 2(8).
- 27 שם, סעיף 14; חוק ההתגוננות האזרחית התשי"א-1951 סעיף 13(ז).
- 28 ביצור, א'. שם, עמ' 255, 263.
- 29 תיקון חוק התכנון והבנייה, התשכ"ט-1969, סעיף 30 (2); ראיין עם מיכאל ניברגר, יועץ בטיחות, יוני 2007. הימנעות מהתקנת מקלטים הוגדרה בתיקון חוק התכנון והבנייה משנה זו כ"סטייה ניכרת".
- 30 קובץ התקנות 2692, 1971, סימן ג.
- 31 שם, תוספת ראשונה ושנייה. החישוב לדירת שלושה חדרים או פחות נערך לפי מ"ר אחד לכל חדר, בדירות ארבעה חדרים ויותר - שלושה מ"ר ועוד חצי מ"ר לכל חדר נוסף מעל שלושה חדרים.
- 32 קובץ התקנות 2692, 1971 סימן ג, סעיף 100.
- 33 קליין, ד', שם, עמ' 7.
- 34 אילון, ע', שם; פיקוד העורף, שם; אתר פיקוד העורף.

- 35 תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) (תיקון) התשנ"ב-1992. לפני מלחמת המפרץ זמן ההתערה היה כחצי שעה; ראיין עם אברהם אאורל, ראש מחוז דן בפיקוד העורף ומהנדס ראשי של הפיקוד, מרץ 2007.
- 36 בספרו התגוננות העורף: בחינת ההשקעה הלאומית, מותח דוד קליין ביקורת על אמצעי המיגון שנבחרו אחרי מלחמת המפרץ מבחינת עלותם ויעילותם הביטחונית, ועל השימוש האחד בהם בכל רחבי הארץ. לטענתו, המיגון הגורף על-פי חוק הוא מיגון יתר שאינו לוקח בחשבון יציאת אוכלוסייה אל מחוץ לערים, לאזורים שיהיו ככל הנראה דלילי אוכלוסייה בעתות חירום. זאת בניגוד לחוקי התגוננות מוקדמים יותר, למשל התקנות מ'1969, המבחינים בין יישוב קדמי, שבו יהיה מקלט נגד הפגזה, ובין יישוב עורפי, שימוגן נגד הפצצה. קליין מציע דירוג של אמצעי המיגון מבחינה גיאוגרפית על-פי היקף האיום. ראו קליין, ד', שם. 37 מאז כתיבת המאמר ב-2007 גדל שטח הממ"ד ל-9 מ"ר נטו.
- 38 תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) (תיקון) התשנ"ב-1992; פיקוד העורף, 2006; אתר פיקוד העורף.
- 39 במקרה של תוספת לבנייה קיימת אשר שטחה גדול מ-12 מ"ר ואין לה מרחב מוגן או מקלט נגיש וראוי, מחייב פיקוד העורף הכנת "חדר שיפור מיגון קבע". זהו חדר רגיל שבשל עמידה בקריטריונים מסוימים (מיקום, ייעוד, סוג הקירות) נבחר להשתדרג ברמת המיגון. זה כולל עיבוי הקירות הקיימים בשכבת בטון והתקנת חלון ודלת של מרחב מוגן. ראו אתר פיקוד העורף.
- 40 תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) (תיקון) התשנ"ב-1992, פיקוד העורף, 2006; אתר פיקוד העורף.
- 41 ראיין עם מיכאל ניברגר, שם.
- 42 בשיחה עם אברהם אאורל נטען כי מיקום המקלט מעל פני הקרקע אינו נובע מניסיון להתגונן מפני גזים רעילים. יחד עם זאת פיקוד העורף תומך בהתקנת מערכות סינון אוויר בממ"דים, אולם מסיבות כלכליות הן חויבו בחוק רק ב-2010.
- 43 על מגמת ההתחפרות מתחת לפני הקרקע במלחמת העולם השנייה ראו וירליו, ב., 1994 [1975]. "המונולית". תרגמה ש. בליך, סטודיו 57: 34-44.
- 44 קימלינג, ב' (1993). "מיליטריזם בישראל", תיאוריה וביקורת, 4, עמ' 123-140.
- 45 ראיין עם אברהם אאורל, ראש מחוז דן בפיקוד העורף ומהנדס ראשי של הפיקוד, מרץ 2007.
- 46 אילון, ע', שם.
- 47 לשם כך מתוכננים, לדוגמה, מקלטים ציבוריים חדשים בחניונים התת-קרקעיים בהיכל התרבות ובקצה שדרות רוטשילד בתל-אביב; ראיין עם אברהם אאורל, שם.
- 48 מתוך ריאיון עם מיכאל ניברגר, שם.
- 49 ראו: תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) (תיקון), התשס"ב-2002, תקנות 205-206.
- 50 שם. ראו: תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) (תיקון), התשס"ב-2002, סעיפים 205-206, מתוך ריאיון עם מיכאל ניברגר.
- 51 קורן, נ' (1997). מנגנוני בקרת העיצוב: יסודותיהם המשפטיים והשלכותיהם על העיסוק האדריכלי. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר דוקטור למדעים, חיפה: הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל, עמ' 14, 35.
- 52 לדוגמה, בתל-אביב שתי תכניות בניין עיר שאושרו בסוף שנות השמונים אפשרו הפרטה של שטחים משותפים. שתיהן דנו בבנייה על גגות בתים ישנים. גגות אלה היו קודם לכן רכוש משותף של דיירי הבניין ועברו לידי הדיירים באמצעות שינוי השימוש בפועל. אחת היא תכנית ג' - בנייה על גגות בתים בתל-אביב, שאושרה ב-1987 והוסיפה זכויות בנייה מינימליות לחדר על הגג. אחרת היא תכנית מתאר מקומית ס' - דירות על הגג - אושרה במאסרס 1989, כחלק מתכנית לב העיר, ואפשרה תוספת יחידות מגורים על גגות בתים קיימים.
- 53 התערוכה "ו(גניה)" בגלריה בבית האדריכל ביפו (2003) עסקה במעמד המשתנה של חצר הבית המשותף. אצורות: אדריכלית שלי כהן ואדריכלית נוף נעמה מירש, מצגיגים: אדריכלי הנוף עמי צרויה וצופית טובי, קו אדריכלות נוף. ראו: כהן ש' (2008). מקומי, 10, תערוכות, גלריה בבית האדריכל. יפו: עמותת אדריכלים מאוחדים בישראל.
- 54 פוזנר, ז' (1998). הדירה והרחוב בישראל כחלק ממידול העולם. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך אוניברסיטה, אוניברסיטת תל-אביב.
- 55 אף שהביטחון האישי הוא בעל משמעות שונה מן הזכות לשימוש בשטחים המשותפים של בניין המגורים.

פרק זה בתערוכה מבחין בין מיגון חיצוני, הבולט מעל פני השטח או עוטף את הבניין מלמעלה ומחוג לו בדמות קירוי וחזית, לבין מיגון פנימי המתחבא בלב הבניין או הופך לחלק בלתי נפרד מתכנית המבנה, וכך מסווה את תפקידו כמגן מפני איום ביטחוני. לחשיפת המיגון לעין כול יש היבטים פסיכולוגיים ואדריכליים הנוגעים הן במידת נוכחות איום המלחמה בחיינו, הן בשאלות הקשורות לכנות ולפונקציונליות של אדריכלות המיגון, דהיינו לאופן שבו חזות האדריכלות מעידה על תפקידה המגן.

בהיסטוריה של ההתגוננות האזרחית בישראל התחלף המיגון החיצוני במיגון פנימי. המקלטים הציבוריים שהוקמו בשנות החמישים על-פי חוקי ההתגוננות האזרחית נועדו להגן על אוכלוסייה חסרת מיגון, לעתים כתחליף לבניית מקלטים פרטיים. הם מוקמו בחוג, בלב שטחים ציבוריים בשכונות המגורים, והיו נגישים לכולם.² המקלטים הציבוריים הישנים מתועדים בסדרת תצלומים של רועי בוש, שצילם אותם בגינות הציבוריות בשדרות ובתל-אביב, ובתצלום של מיקי קרצמן שבו נראית התקלות מחוג למקלט ציבורי בעכו ב-2006. תכנית המקלט הציבורי היא פונקציונלית ותכליתית. חלקיו הבולטים מעל פני הקרקע מעידים על שימוש: משטח תקרת הבטון התתקרקעית מגדיר רחבת משחקים בשטח הציבורי הפתוח. למבנה יש פתח כניסה המוגן לעתים בקיר מגן, וצמוד לו שיפוע בטון המעיד על גרם מדרגות שיורד מתחת לפני הקרקע. רחוק מהם, בקצה שטח המקלט, מבצבצים פתחי אוורור. פתחים אלה קבועים לעתים במבנים קובייתיים נמוכים מקומת אדם. חלקי המקלט המזדקרים מעל פני הקרקע מגודרים בדרך כלל, ככל הנראה כדי למנוע טיפוס עליהם.

לאחר מלחמת המפרץ ב-1991 החלו איום הטילים וסכנת הגזים הרעילים מכתיבים את מאפייני ההתגוננות הבנויה במרחב המגורים. מרגע ההתרעה על מתקפת טילים ועד לפגיעה היה זמן קצר מאוד למילוט, ולכן נוצר צורך להצמיד את המרחב המוגן למשתמש באמצעות מרחבים מוגנים. המקלט נכנס אפוא לתוך הדירה והפך למרחב מוגן פרטי - הממ"ד.³ פתרון הממ"ד מצליב שלושה ניגודים שבהם עוסקת התערוכה: הממ"ד בנוי מעל פני השטח, הוא בבעלות פרטית, והוא ממוקם בתוך דירת המגורים.

הממ"ד בנוי קירות בטון. בהתאם לדרישות החוק שטחו המינימלי הוא 9 מ"ר ליחידת דיור, והוא כולל שני קירות חיצוניים לכל היותר. פתחו תוכננו לשמור על אטימותו ולהגן מפגיעות חומרי נפץ, לכן דלת ההדף נפתחת כלפי חוג, וחלון ההדף הדירתי מורכב מחלון ביטחון פנימי אטום ומאלמנט חיצוני המגן מפני הדף.⁴ ב-2010 נוספה חובה להתקין בו מערכת אוורור וסינון אוויר.

המאמץ לטשטש את אמצעי המיגון החיצוניים עובר כחוט השני בישראל כולה. הטשטוש נעשה באמצעות ציור, קישוט וצביעה של מקלטים ציבוריים ישנים (בעיקר במבני חינוך), והוא מכסה על מציאות אלימה הקשורה במקלט. הוא מבטא ניסיון לייפות את אזורי החירות ולהתנגד לשכפול אנונימי ולמה שנתפס ככיעור, למשל יחידות מיגון ואלמנטים מתועשים שפוזרו בשנים האחרונות במרחב הציבורי בעוטף עזה.⁵ יובל טבול מצלם תחנות הסעה ממוגנות ומצוירות בעוטף עזה. אורית ישי מצלמת במקומות שונים מקלטים צבועים בצבעים עזים ומעוטרים בציורים נאיביים. סדרת תצלומיה מוצגת בחלל הכניסה לגלריה. הסוואה וטשטוש הם הנטייה האדריכלית המועדפת גם של פיקוד העורף, משרד השיכון, החברות המנהלות את הפרויקט, אדריכלים וקבלנים, כפי שהיא באה לידי ביטוי בפרויקט המיגון הממשלתי בעוטף עזה, שבו נעשה כל מאמץ לשלב את תוספות הממ"דים בסביבת המגורים.

הפסיכולוגית הקלינית דפנה בהט והפסיכואנליטיקאי גבי בוניט כותבים על מגמת הטשטוש: "הקישוטים במקלט והשימושים הקהילתיים בו מעקרים ולו לרגע את פוטנציאל האלימות, ההרס והבהלה הקשורים למקלט. אם כך, רמה אחת של הכחשה מטשטשת את הפונקציה האמתית של המקלט ואת הצורך בו. רמת הכחשה עמוקה וחמקמקה יותר יוצרת רצף טבעי מופרך בין החיים לבין המלחמה על היבטיה

56 עמיר, ט' (2001). קו 5: היבטים חברתיים באדריכלות הישראלית. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך אוניברסיטה במדעי החברה, אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 60.

57 בעקבות מלחמת לבנון השנייה ממליצים בפיקוד העורף למשרד הפנים להגדיל את שטח הממ"ד המינימלי המוכר כשטח שירות ל-9 מ"ר כדי לאפשר שהות ממושכת יותר ושינה בממ"ד; ראו ריאיון עם אברהם אאורל, שם. מאז כתיבת המאמר ב-2007 גדל שטח הממ"ד ל-9 מ"ר ונמוך מאי 2010 נוספה חובה להתקין בו מערכת אוורור וסינון.

58 פרויד מביא את ההגדרה של פלינג ולפיה "המאיום הוא דבר מה שראוי היה לו להישאר בהסתר ושיצא מהסתרו". הוא קשר את המושג לחרדה מפני המוות, בעיקר לחרדה מפני תחיית המתים ומפני רוחות ושדים. פרויד, ז' (1970). [1919]. "המאיום". בתוך: מסות נבחרות ג, כרך 4. תל-אביב: דביר, עמ' 30-7. אנו מרחיבות את הפרשנות לחרדה זאת כך שתכלול גם חרדה מן האיומים על החיים, שהמרחב המוגן מגן מפניהם. אנתוני וידלר דן במושג בהקשריו האדריכליים ומפרשו כהפיכת מה שהיה נדמה כביתי למה שאינו עוד ביתי. הוא קושר את הדיון במושג אצל פרויד בהתערערות האחדות האירופית לאחר מלחמת העולם הראשונה. ראו: Vidler, A. (1992). *The Architectural Uncanny: Essays in the Modern Unhomely*, London and Cambridge Massachusetts: The MIT Press, pp. 6-7.

59 על נוכחות המקלט בפרבר המגורים בארצות הברית של ימי המלחמה הקרה כאתר להחצנה והסתרה של חדרות, ראו: Colomina, B (1999). "The Lawn at War: 1941-1961." In: Teyssot, G. (ed.). *The American Lawn*. New-York: Princeton Architectural Press.

60 חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 2), התשכ"ט-1969, סעיפים 11 ו-14.

61 גם עלות המרחב המוגן בבניינים ציבוריים שאינם למגורים מוטלת על הגוף שעבורו נעשית הבנייה; ראו קליין ד', שם, עמ' 32-35.

62 הקצאת חדר לממ"ד בבנייה חדשה מייקרת את בנייתו.

63 ההוצאות על בניית ממ"ד בדירה ישנה מוערכות בכ-50,000 שקל לדירה. ראו ריאיון עם ראש עיריית חיפה יונה יהב. קול ישראל, 20.5.07.

64 הצעת חוק התכנון והבנייה (תיקון - היתר לבניית מרחב מוגן דירתי בדרך מקוצרת), התשס"ז-2007; הצעת חוק מיגון יישובי עוטף עזה, התשס"ז-2007 פ/17/2015.

65 גרינברג, ח' וסופר, ר' (2007). "אחרי גאידמק: נזכרים במיגון עוטף עזה ושרדות". Ynet, 19.5.07; גרינברג, מ' (2007). "הצעת חוק מזוורת למיגון היישובים ב"עוטף עזה", הארץ, 1.7.07; ראב"ד, א' (2007). "אולמרט: לא נוכל למגן את עצמנו לדעת". Ynet, 28.6.07. מאז כתיבת המאמר התרחשו שינויים דרמטיים בתחום מיגון עוטף עזה. בפברואר 2008 החליטה ממשלת ישראל למגן את הקו הקדמי של היישובים החשופים לירי רקטות ישרי בהוספת ממ"דים בגודל 9 מ"ר נטו לכ-6,000 דירות מגורים ביישובים באזור עוטף עזה השוכנים בטווח 4.5 ק"מ או פחות מגדר המערכת המקיפה את רצועת עזה. מעל טווח 4.5 ק"מ תספק מערכת כיפת ברזל את המיגון הדרוש. ראו הרחבה במאמר "האם נמנן את עצמנו לדעת" שכתבו אוצרי התערוכה.

66 מעורבות פיקוד העורף מסתכמת בהשפעה על החקיקה ובאישור תכנון הממ"ד כתנאי לתת היתר הבנייה.

67 כרמון, נ' (1998). מדיניות השיכון של ישראל: 50 השנים הראשונות. חיפה: הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל, המרכז לחקר העיר והאזור.

68 חוק ההתגוננות האזרחית התשי"א-1951, סעיף 14 (ו), סעיף 14 (א) (ד) וסעיף 20.

69 במלחמת לבנון השנייה הוחזרו מקלטים בבתיים משותפים בשל בעיות כלכליות או סכסוכי שכנים, ראו אילון, א'. שם.

70 יעקובי ח' וכהן ש' (עורכים) (2007). הפרדה: הפוליטיקה של המרחב בישראל. תל-אביב: חרגול ועם עובד.

0.7.1

0.7.2

0.7.3

- 0.7.1 יובל טבול / שדרות הדפס דיגיטאלי 39/58 ס"מ / תצלום, 2009
- 0.7.2 יובל טבול / שדרות הדפס דיגיטאלי 39/58 ס"מ / תצלום, 2009
- 0.7.3 יובל טבול / שדרות הדפס דיגיטאלי 32/48 ס"מ / תצלום, 2009
- 0.7.4 רועי בושי / מעון יום, קיבוץ מפלסים רועי בושי / בית ספר תורני, שדרות הדפס דיגיטאלי 70/105 ס"מ / תצלום, 2009
- 0.7.5 רועי בושי / בית ספר תורני, שדרות הדפס דיגיטאלי 70/135 ס"מ / תצלום, 2010
- 0.7.6 רועי בושי / בית ספר ממלכתי דתי, רחוב מנחם בגין, שדרות הדפס דיגיטאלי 70/105 ס"מ / תצלום, 2009
- 0.7.7 רועי בושי / מרכז קדם אקדמי, מכללת ספיר הדפס דיגיטאלי 70/105 ס"מ / תצלום, 2009
- 0.7.8 אוריית ישי / צלפון הדפס דיגיטאלי 40/50 ס"מ / תצלום, 2007
- 0.7.9 רועי בושי / גן משחקים, שדרות היוצר, תל-אביב הדפס דיגיטאלי 32/48 ס"מ / תצלום, 2010
- 0.7.10 מיקי קרצמן / מקלט עכו הדפס דיגיטאלי 75/115 ס"מ באדיבות האמן וגלריה שלוש, תל-אביב / תצלום, 2006

0.7.7

0.7.4

0.7.5

0.7.6

0.7.9

0.7.8

0.8.1 הממ"ד הדו־תכליתי

0.8.1.1 "מרחב מוגן" הוא "מקלט במתכונת מרחב הבנוי בתוך מעטפת המבנה, המיועד להגן על החוסים בו בפני התקפה"². תקנות ההתגוננות האזרחית של המרחב המוגן הדירתי שפורסמו לראשונה בשנת 1992 נקבעו לצורך תכלית ייחודית זו בלבד, ולא הותאמו לשימוש יומיומי רצוף. בשנת 2007, לאחר מלחמת לבנון השנייה, התגבשה במנהל התכנון של משרד הפנים ובפיקוד העורף הצעה להגדיל את שטחו המזערי (הפנימי) של הממ"ד מ־5 מ"ר ל־9 מ"ר. הגדלתו נועדה לשפר את תנאי המחיה בו בזמן התקפה ובד בבד לאפשר גם את ניצולו כחדר נוסף בדירה. על פי תפיסת המיגון של פיקוד העורף, השימוש הדו־תכליתי של הממ"ד וזמינותו במרחב המחיה האישי יוצרים תחושת שייכות ומאפשרים פתרון זל גם בהיבט התחזוקתי.³ מדיניות זו מדגישה את זמינותו של הממ"ד כיתרון פסיכולוגי המאפשר שימוש נוח בשעת חירום: "הוא נמצא בדירה, מוכן בכל עת ואינו דורש הכנות מיוחדות בזמן חירום. במרחב המוגן הדירתי האנשים ירגישו יותר נוח, עקב הסביבה המוכרת והלא מלחיצה"⁴. בהתאם לכך הממ"ד מתוכנן, מיוצר, משוקק ונצרך כמוצר מעוצב המייצג ערכים פונקציונליים של נוחות ועילות בעת מלחמה ורגיעה כאחת. מדיניות זו מתעלמת מן ההבדל בין הרחבתו והפיכתו של הממ"ד למסמן של רמת חיים ורווחה על ידי תעשיית הדיור, לבין התקנתו כמינימום ביטחוני הדרוש לאזרחי המדינה בזמן מלחמה ומטשטשת בכך את יחסי הקרבה בין מצב חירום לשגרה.

0.8.1.2 עקרון זמינותו של הממ"ד מיושם בשימוש הדו־תכליתי. כך, פיזור הממ"דים במבנה מאפשר נגישות אופטימלית מכל דירה, ועיצובם כחללים דו־תכליתיים מסייע לשיפור המוכנות השוטפת של הדיירים. הסביבה הביתית המוכרת שבה ממוקם הממ"ד משרה אווירה מרגיעה, ולכן "מהווה יתרון פסיכולוגי ניכר בשעת־חירום"⁵. על פי תפיסת פיקוד העורף, יתרון זה מחזק את תחושת הביטחון והשליטה של הפרט נוכח האיום. התבוננות פרשנית הרואה בצורת הממ"ד ייצוג מובנה של איום הטבוע בסגנון החיים הרגיל, נוגדת תפיסה זו.⁶ הכנסת המקלט הביתה, כמו גם אופן השימוש בו ובמערכות התרעה אישיות, יוצרת פרסונליזציה של האיום בשעת חירום ולכן מגבירה חרדה. ניגוד זה מסייע להבנת הפונקציה ההגנתית של הממ"ד באמצעות הקשר בין רמת הפחד והחששות של הציבור לבין התנהגותו ותפקודו ביחס לאיום.

0.8.2 "אתר־חירום"

0.8.2.1 אוכלוסיית הנגב המערבי מתמודדת עם ירי יומיומי מתמשך של רקטות קסאם ופצצות מרגמה. מאז החל באמצע שנת 2001 הירי הלך וגבר, ובשנת 2006 נוספו לו טילי גראד משופרים שהגדילו את טווח הפגיעה ביישובים וערים בשטח ישראל. במאי 2007 הכריזה ממשלת ישראל על "מצב מיוחד בעורף"⁷ בשדרות וביישובי עוטף עזה. באותו זמן עלתה לדין בכנסת הצעת חוק לקיצור הליכי הבנייה של תוספת ממ"ד.⁸ בתחילת

2008 אישרה הממשלה את תכנית "בניית ממ"דים לדירות מגורים ביישובים באזור עוטף עזה".⁹ התכנית כללה יישובים בטווח 4.5 ק"מ מגדר המערכת, שכן סמיכותם למוקדי ירי הרקטות חושפת יישובים אלה גם לטיווח ישיר. העיר שדרות מזהה כנפגעת עיקרית מירי זה. קרבתה לגבול רצועת עזה הפכה את שדרות למטרה נוחה ואת חיי היומיום בה לאיום מתמשך, שבמסגרתו מנחה פיקוד העורף את התושבים "להמשיך בשגרת החיים תוך גילוי ערנות מתמדת".¹⁰

0.8.2.2

שגרת החירום¹¹ היומיומית בשדרות כפופה למדיניות המיגון שמפעיל פיקוד העורף. מיגון בתי המגורים בשכונת נאות הנביאים הוא מודל סמלי של מדיניות זו, וממחיש את ההשלכות המבצעיות של יישומיה במסגרת שגרת החירום בעיר. השכונה שתוכננה ב-1990 כ"אתר לקליטה מואצת"¹² של עולים מרוסיה, מזהה בפי תושבי העיר עם שמה המקורי "אתר חירום".¹³ השכונה הוקמה מכוח הוראת שעה המאפשרת "הסדרים מיוחדים לאישור תכניות בנייה לשם היערכות דחופה למתן פתרון לצורכי הדיור במדינה".¹⁴ לצורך כך שולש מספר המגרשים ויחידות הדיור שהותרו לבנייה בתב"ע (תכנית בנין עיר) המקורית.¹⁵ כדי לאפשר ניצול יעיל של קרקע לצורך בניית השכונה ואכלוסה באלפי עולים בזמן קצר, הוקטן קו הבניין הצדדי מ' 1.5 ל' 1.5, וכתוצאה מכך גדלה הצפיפות הבנויה באופן ניכר. לא תהיה זו הפעם הראשונה שסד הזמנים יגדיר מחדש את איכות המגורים בשכונה. באופן אירוני שם השכונה - "אתר חירום" - קיבל משנה תוקף עם הפיכתה לקסבה של ביצורים. כך, תוספות ממ"דים ליחידות דיור צמודות קרקע בבניינים דרמשפחתיים וטוריים בני קומה אחת או שתיים, מגיעות עד קווי הגבול האחוריים של המגרשים והופכות את השטח הפתוח של החצרות למבוך מפותל של קירות בטון אטומים. כל תוספת ממ"ד חוסמת את חזית האור הראשית של יחידת הדיור עד כדי מחצית, כמו גם את שטח החצר ומקור האור והאוויר המשמעותי ביותר שלה. המבט מן הבית החוצה חסום על ידי קיר הממ"ד שממול. שרוול גישה צר מרחיק את מסת הבטון של הממ"ד מחלונות הוויטרינה של החזית שבה הוא ממוקם, ויוצר בתווך גומחה אפלה ובלתי שימושית. שרוול הבטון משמש פרזודור כניסה לממ"ד. אורכו משתנה בהתאם לנתוני השטח, וממדיו מזכירים מחילה צרה המחוברת לחדר המגורים. בהעמדת הממ"דים בחזית אחורית, ולא קדמית, דואגים המתכננים למנוע פגיעה בחזות האחידה של הרחוב ולקצר תהליכי היתר, בייחוד כאשר נדרש שינוי תשתיות ביוב וחשמל.¹⁶ הדוגמה המוחשית ביותר לקונקרטיזציה של האיום על הבית היא מיקום חלונות הממ"דים בהתאם לזווית כיוון האיום.¹⁷

0.8.2.3

-
0.9.3-0.9.5

הוספת ממ"דים לבתי מגורים נועדה לחזק את יכולת ההתמודדות של התושבים עם האיום הביטחוני, אבל די בידיעה שיתר חלקי הבית חשופים לפגיעת רקטות ישירה כדי שהלינה המשפחתית המשותפת בממ"ד תהפוך גם את הצפיפות והמחנק לשגרה. אופן שימוש זה בממ"ד חושף את חוסר תפקודו של הבית, חרף כוונת המדינה לשפר תחושת ביטחון אישי. מחקרים מראים כי כאשר הסביבה הפיזית של הבית, בית הספר והשכונה היא סביבה מאיימת, פוגעת או מפריעה לתפיסת הזהות העצמית של היחיד, היא לא רק מונעת השתייכות למקום אלא אף גורמת לתחושת סלידה ממנו.¹⁸ כשם

שתפיסת זהות מקום (או תחושת השתייכות למקום) מייצגת את צורות הכרת הסביבה הפיזית המגדירה, מתחזקת ומגנה על זהותו העצמית של האדם, כך ניתן להניח שצורות הכרה אלה עשויות לתפקד גם כמנגנון של חרדה והגנה. הן עשויות לסמן איום או סכנה בסביבה הפיזית או לייצג תגובת התגוננות מפניה.

0.8.3 מבטיות מאוימת לביתיות מגויסת

0.8.3.1

המתח והדריכות הבלתי פוסקים כתוצאה מן החשיפה לירי רקטות יומיומי מגבילים את הפעולות הביתיות השוטפות בשדרות. זמן ההתרעה הקצר (כ-15 שניות) מאיים על חופש התנועה והפעולה בבית, והופך פעולות רגילות ופשוטות למוקד של לחץ וחרדה. לא רק היחיד, גם מערכות חברתיות גדולות יותר כמו משפחה וקהילה חוות משבר באורח החיים. תחושת האיום על הביטחון האישי לנוכח ירי רקטות מתמשך פוגעת בתפקוד היומיומי של האוכלוסייה ומדגישה את יכולת ההתמודדות עם הפחד כפרמטר חברתי. רינה לרנר, חברת צוות "ניידת שדרות" של נט"ל (העמותה לסיוע לנפגעי טראומה על רקע לאומי) מתארת את "המשקל הבלתי נסבל" שיש לבחירות פשוטות בבית ובעיר המופגזת: "ללכת לסופר עכשיו או מאוחר יותר, להישאר בבית או לבקר חברים, באיזה ימים להרשות לילדים ללכת לבית הספר ובאיזה לא, מהי הדרך המוגנת ביותר לתחנת האוטובוס, באיזה חדר הכי בטוח לישון".¹⁹ תושבים שאין להם ממ"ד בבית מאלתרים בו מקומות מסתור על פי כיוון הירי: "בהבעת פנים רצינית אנשים מתארים את מפת הבית ואת החישובים והמחשבות מאחורי הבחירות האסטרטגיות שלהם, כאילו היה הבית תוואי שטח נוף מסובך שחייבים להכירו היטב כדי לשרוד במלחמה".²⁰ במובן זה ירי הרקטות מאיים על ייעודו החברתי של הבית, פוגע בתפקודו כמקור ביטחון נוח ויעיל למשפחה, והופך אותו לבסיס אינדיווידואלי ומבודד של פחד. נקודה זו מודגשת במיוחד לנוכח אינטרס לאומי השואף לקדם חוסן חברתי, היעדר פחד אישי וכושר התמודדות.

0.8.3.2

כאשר הבית מתפקד כשדה קרב, הביתיות מאוימת והפחד הופך לאורח חיים. ניהול חיים באיום יומיומי מחזק את המוטיבציה החברתית בהתמודדות עם הפחד, ומדגיש את השליטה בו ככוח פוליטי. אולריך בק מציינ את ההתמודדות עם הפחד ככוח המלכד של "חברת הסיכון". "משטר הסיכון", או ניהול הסיכונים של הטכנולוגיה המודרנית, מאפיין לדבריו כלכלה פוליטית של אי-ביטחון חברתי.²¹ לפיכך, המנגנון החברתי של אחידות הסיכון מעורר "סולידריות מתוך חרדה".²² פרויקט מיגון בתי המגורים בשדרות ממחיש את יישומה הפוליטי של סולידריות זו ככוח המארגן את יכולת ההתמודדות החברתית של האוכלוסייה עם פחד מירי רקטות. זוהי שליטה המבוססת על ארגון טכני של ידע שיטתי הרואה באוכלוסייה גוף הומוגני. היתרון הפסיכולוגי של זמינות הממ"ד אמנם אינו מקטין את הסיכון היחסי של הפגיעה באופן משמעותי, אבל מאפשר לפיקוד העורף ולרשויות המקומיות לנהל התנהגות של אינדיווידואלים, קבוצות, ואוכלוסיות בסיכון. את טכנולוגיית הסיכון של הממ"ד ניתן אפוא לאפיין כפרקטיקה פוליטית של ניהול מציאות עם הפיכתה

לצורה הניתנת לחישוב. כאמור, נוהל "שגרת חירום" מייצג את יכולת האוכלוסייה לשמר ביטחון אישי על פי הנחיות פיקוד העורף, ומיושם כדי לשלוט במשמעת חברתית המונעת מפחד. לשם כך הנחיות פיקוד העורף מגדירות את כללי ההתנהגות בממ"ד, בבית ומחוצה לו בהתאם לסוג האיום, רדיוס האיום וזווית מעגל האיום.

0.8.3.3

יישום הנחיות פיקוד העורף בשגרת חירום מייצג את האחריות האזרחית להתגוננות כפעולה מוסרית. על פי ראש רשות החירום הלאומית, זאב צוקרס, "יש להעביר לפרט את תחושת 'השליטה העצמית' באמצעות כלים והנחיות לביצוע פעילות אישית וקהילתית בת השגה להתמודדות עם האירוע ותוצאותיו כדי להפחית פסיביות, חוסר אונים וחרדה".²⁵ הסוציולוג והתאורטיקן הפוליטי מיטשל דין מגדיר את ההיגיון הממשלי (governmentality) של הוראות פעולה מסוג זה כ"ניהול של ניהול", או ניהול ההתנהלות של האוכלוסייה במובן התנהגותי.²⁴ ההנחיות שעליהן ממליץ צוקרס ממחישות את האופן שבו הפרקטיקה השלטונית מעצבת את היכולת האוטונומית של פרטים ואת מוכנותם ונכונותם לפעול לשימור שגרת חיים לנוכח איומים ואתגרים קיומיים על המדינה. יכולת ההתמודדות והשליטה העצמית של הפרט משפיעה על דימויו וזהותו כאזרח, ומודגשת כאן לנוכח התאמת צורך הגנתי של המדינה למרחב האינדיווידואלי של הבית. הפרקטיקה השלטונית מגייסת ומעצבת צרכים, רצונות, שאיפות ובחירות באורח החיים של פרטים וקבוצות, וקושרת את ניהול המיגון הדירתי ל"פרקטיקות של העצמי" או דאגה לעצמי כסובייקט משתמש.²⁵ צו האחריות של הפרט לעצמו מתואר על ידי מישל פוקו כפרקטיקה שלטונית של משמעת העצמי, המכשירה את האזרחים לדאוג למדינה כסובייקטים ריבוניים.²⁶ אחריות זו משתמעת גם מדבריו של אלון פיקוד העורף יאיר גולן: "אם אנו רוצים לחזק את החוסן הלאומי והאזרחי, עלינו לגרום לאנשים ליטול אחריות על גורלם... הדרך הנאותה היא לגרום לאנשים להיות פעילים וליטול אחריות על עצמם בשעת חירום".²⁷ ההכרה ביחס כפול של שולט ונשלט ממחישה את תפקידו של הממ"ד כמכשיר שליטה עצמית. על פי תפיסת המיגון של פיקוד העורף, השימוש הדו־תכליתי של הממ"ד מיושם בתכנונו כפרמטר עקרוני המאפשר ניצול כלכלי של שטח מיגון מינימלי לצורך מגורים בשגרה.²⁸ כך, הדאגה של הפרט לעצמו ולביתו מסייעת לתחזוקתו, תקינותו ומוכנותו השוטפת של הממ"ד לאורך השנים. אם בצורה זו השלטון מעצב את חופש הבחירה של הפרט בביתו, הרי שהפרקטיקה הדו־תכליתית מייצגת את שימושיו של הממ"ד כאמצעי לאבטחת השליטה על חופש זה בשגרת חירום.

0.8.4 הגיון הסיכון של טכנולוגיית המיגון

0.8.4.1 חישוב הסיכון באמצעות הון מהווה בסיס כמותי להערכת האיום והשפעתו על האוכלוסייה.²⁹ כאשר משווים השפעה זו לסכנה מפצצות בשטח מגורים,³⁰ עולה כי עיקר תרומתו של הממ"ד להגנה על האוכלוסייה בשעת חירום היא פסיכולוגית. מכאן

חשיבותו לשימור אינטרס לאומי של חוסן חברתי. ניהול ההתנהלות של האוכלוסייה בסיכון מכשיר פרטים להתמודד באופן שוטף עם האיום באמצעות הנחיות התנהגות בבית ומחוצה לו.³¹ ההכונה של פיקוד העורף מכפיפה גם את בחירותיו העיצוביות של המשתמש לתקנים ותקנות של מיגון דירתי. אחריותו של הסובייקט (המשתמש הרציונלי) לבחירותיו מבטאת את רצונו לממש את ריבונותו בביתו ומדגישה את תפקודו כמשתתף פעיל בחישוב היתרונות והעלויות, או הסיכון של התנהלותו, לנוכח האיום על הבית. הקונטינגנטיות של האיום, המנוהל באמצעות טכנולוגיה של משטר סיכון, ממחישה את אחריותו הרציונלית והמוסרית של הסובייקט לחישוב הסיכון של בחירותיו, ומבססת את האינדיווידואליזציה של הסיכון ותפוצתו כמודל ניאורליברלי מועדף. לפיכך, הסובייקט הרציונלי ממוקם בתוך מערכת תכנון מסדירה המחשבת אמצעים אופטימליים להגנה מפני הסיכון היחסי מרקטות וטילים. "ההתנהגות הנכונה" שפיקוד העורף דוחק באזרחים לאמץ מיושמת כ"פרקטיקה של העצמי", ומכפיפה את האוטונומיה הביתית לחוק ההתגוננות האזרחית. בחירותיו הרציונליות של המשתמש משקפות במקרה זה את ערנותו, נכונותו ומוכנותו למלחמה.

0.8.4.2

רמת הסיכון מגדירה קשר אופרטיבי בין האוכלוסייה בסיכון לבין ספקי מיגון מטעם המדינה. החברה הסוכנותית "עמיגור", המוסמכת כמנהלת פרויקט מיגון שדרות, ממנה קבלנים פרטיים המבצעים את העבודות לפי גושים. היישום הסדרתי מאחד את התושבים כגוף צרכני מגויס אד הוק, ומגביל בכך את מעורבותו של כל אחד ואחד מהם בתכנון וביצוע תוספת המיגון לדירתו. עובדה זו פוגעת בזכויותיהם של בעלי הבתים על נכסיהם, אבל כל התנגדות מצד תושבים, הדורשים שירות מותאם לצורכיהם, עלולה לגרור דחייה משמעותית בבניית הממ"ד. לכן, כפי שמציין מהנדס העיר שדרות, בפועל איש מהתושבים אינו מתנגד לתכניות של אחרים, שמא יתנגדו הם לתכניתו.³² הצרכים של כל אחד מהתושבים וגזרת גורלם המשותף מייצגים אפוא את אחידות הסיכון. אבל הסוציאליזציה של הסיכון, שהייתה עשויה להיתפס כצורה של סולידריות מקומית המונעת מתוך פחד, משקפת במקרה זה את חוסר האונים הנלמד³³ של התושבים, ולא הזדהות חברתית.

0.8.5 פרפורמנס ביתי של חוסן לאומי

0.8.5.1

הגיון הסיכון חושף את כוחו המסדיר של המיגון כצורה פוליטית של ניהול פרטים וצרכנות אזרחית צייתנית. לפיכך, חישוב הסיכון מיוצג כמנגנון הגנה שלטוני שנועד להבטיח חופש פעולה ויכולת פעולה של פרטים לנוכח האיום על העורף האזרחי. כך, פיקוד העורף מכשיר את המרחב הפרטי של הבית כאתר אוטונומי של משתמש רציונלי ואחראי, ומנהל את חופש הבחירה הביתי של המשתמש כפרקטיקה שלטונית. טכנולוגיית המיגון מכשירה את המשתמש הפרטי כאזרח אקטיבי וחופשי וכצרכן אחראי בעל יכולת שליטה על סיכונים של עצמו. האדריכל מתכנן ומעצב את המרחב

הבית של המשתמש בכפוף למשטר הסיכון של טכנולוגיית המיגון. האסטרטגיה המבצעית של מיגון הדירה מוסדרת בתקנות התכנון והבנייה של מגורים. הפרקטיקה האדריכלית כפופה לתקנות ההתגוננות האזרחית ומיישמת אותן במגורים כייצוג פרפורמטיבי של אסטרטגיה זו. "טכנולוגיות של פרפורמנס" מנוצלות כאמצעי שלטוני עקיף המסדיר פרקטיקות מקצועיות בכפוף למשטר חישובי.³⁴ במובן זה ניתן לאפיין גם את האדריכלות של הממ"ד הדו־תכליתי כטכנולוגיה של פרפורמנס המייצגת את הפרקטיקה האדריכלית כסוכנות שליטה של המדינה על צורכי המשתמשים בשעת חירום. קריטריונים מיגוניים של הממ"ד, כמו גם הוספת תקנים לפרטים, אביזרים ותגמירי מיגון מסוגנים, מסדירים את זמינותו־מוכנותו כמקלט מתוחזק לשעת חירום במסגרת שימושיו כחדר מגורים רגיל.

0.8.5.2 הפרקטיקה הדו־תכליתית משעתקת בממ"ד התנהגות והרגלים ביתיים של משתמש הפועל כסוכן הגנה של המדינה. הפרפורמנס העיצובי, או הביצוע המגולם בעיצוב הצורה של הממ"ד הדו־תכליתי, מייצג את יעדו השלטוני כאסטרטגיית הישרדות בשגרת חירום. בהתאם לכך, משמעותו של הממ"ד כמקלט פסיבי מבוטאת בתפקודו ובחזותו כחלל מגורים אקטיבי. כאמור, על פי אסטרטגיית ההתגוננות של פיקוד העורף ההיגיון השימושי של הממ"ד הדו־תכליתי מייצג אינטרס לאומי המקדם חוסן חברתי, היעדר פחד אישי וכושר התמודדות. ברם הכנסת המקלט ואמצעי המיגון הביתה יוצרת פרסונליזציה של האיום, ובשעת חירום הופכת את הממ"ד לבסיס אינדיבידואלי ומבודד של פחד. יתר על כן, אמצעי התרעה אישיים כגון "דיווחיות"³⁵ או טלפונים ניידים מכניסים את איומי המלחמה הביתה במובן המיידי והאישי ביותר, והופכים את הבית למרחב שוטלי של התרעה ומוכנות. ראוי להתייחס לעובדה זו בייחוד על רקע ההשפעה הפסיכולוגית של הפחד על תהליכי קבלת החלטות הנוגעות למיגון האוכלוסייה.³⁶ על פי אברהם ביצור, שחקר את מעמדו של העורף האזרחי בתפיסת הביטחון הלאומי בעשור הראשון למדינה, קבלת החלטות בתחום הביטחון עם הקמת המדינה התגבשה בניגוד לאתוס הפסיבי־דפנסיבי של אנשי היישוב היהודי עד אז. כתוצאה מכך הוזנחה ההגנה האזרחית בעורף. המקלט אמנם היה הכרחי, אך שימושיו כאמצעי הגנה פסיבי לא התאימו לתדמית האקטיבית של ה"צבר" הלוחם.³⁷ הפסיכולוג הפוליטי אודי לבל מחזק טענה זו ומציין כי "היהודי החדש" היה זה שמלמד על חוסן לאומי, על היעדר פחד ועל כושר התמודדות... את הטרואמות האישיות צריך היה לטאטא מתחת לשטיח ולהדירן מהשיח החברתי".³⁸

0.8.5.3 דומה כי הכחשת המשמעות הסמלית של האתוס הפסיבי־דפנסיבי מבוטאת עתה בפעולה הדו־תכליתית שבייתה את המקלט והסתירה את הפחד בממ"ד. במובן זה המעמד הביצועי של הממ"ד מסתיר את המוסכמות שאותן המשתמש משחזר במרחב. במילים אחרות, הכחשת הפחד מאפיינת גם את מנגנון ההגנה של הממ"ד הדו־תכליתי, השואף להפוך את חסרונו של המתגונן הפסיבי ליתרון של משתמש אקטיבי. הקניית יכולת התמודדות אינדיבידואלית עם האיום, איש איש בביתו ובמקלטו, מעלימה את הפחד במרחב הפרטי, ואגב כך גם תורמת להדרתו מהשיח החברתי. את המשמעות

הייצוגית של הממ"ד הדו־תכליתי בעיני המשתמשים ניתן להבין אפוא כביטוי של הפעולות המתרחשות בו. כלומר, האסוציאציה הביתית של הממ"ד הדו־תכליתי, שפיקוד העורף מגדירה כיתרון פסיכולוגי של זמינותו בשעת חירום, אינה מבוססת במקרה זה על תכונותיו החומריות של הממ"ד כמקלט פסיבי, קשיח ככל שיהיה, אלא על פעילות שוטפת ושגרתית של משתמשי "לוחם" אקטיבי. הכללה פונקציונלית של שימושיו כחדר מגורים נוח והמוגני בצורתו מסדירה את ייעודו כמקלט לשעת חירום וחושפת את מנגון ההגנה שלו כפרפורמנס ביתי של חוסן לאומי.

- 1 מאמר זה מבוסס על חלק מעבודת גמר שנכתבה במכון להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים והרעיונות, אוניברסיטת תל אביב. תודתי נתונה למנחי העבודה פרופ' רבקה פלדחי וד"ר ערן נוימן; צוק, ע' (2009). מנגנון הגנה לאומי במרחב מוגן דירתי, פרקטיקה דו־תכליתית של מגורים בשגרת חירום, עבודת גמר לקראת התואר "מוסמך אוניברסיטה" – M.A. באוניברסיטת תל אביב.
- 2 תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים), תש"ן – 1990, חלק א', סימן א', תיקון 1992.
- 3 פוקס, י' (1992). "עקרונות המיגון במגורי הבנייה השונים על פי תפיסת המיגון החדשה", ביולטין – בטאון מרכז הבנייה הישראלי, גיליון 29: 11-15.
- 4 איתן, מ', ואיתן, ר' (2001). מדריך לתכנון וביצוע מרחבים מוגנים. מפקדת פיקוד העורף, מחלקת התגוננות אוכלוסייה, ענף הנדסה ומיגון, עמ' 2.5.
- 5 שם.
- 6 כהן, ש' ועמיר ט' (2007). "ממקלט ציבורי לממ"ד: הפרטת ההגנה האזרחית", בתוך: שלי כהן וטולה עמיר (עורכות), צורות מגורים-אדריכלות וחברה בישראל, תל אביב, הוצאת הרגול והוצאת עם עובד, עמ' 127-134.
- 7 מצב מיוחד בעורף הוכרז לראשונה באזור הצפון בזמן מלחמת לבנון השנייה; לתקנות "הכרזה על מצב מיוחד בעורף": חוק ההתגוננות האזרחית תשי"א – 1951, סעיף 9.
- 8 79 והוראת שעה, היתר לבניית מרחב מוגן בדרך מקוצרת), התשס"ז – 2007.
- 9 החלטת ממשלה מס' 3192 מיום 24/02/2008.
- 10 "התנהגות נכונה בעת ירי רקטות קטאם", פיקוד העורף; וכן: "מדריך להתנהגות בעת ירי רקטות" באתר עז, ממשל זמין לתושבי הנגב המערבי: oz.gov.il.
- 11 המושג "שגרת חירום" מייצג את יכולת האוכלוסייה לשמר ביטחון אישי על פי הנחיות פיקוד העורף. "שלב שגרת חירום" מאופיין בספרות הפסיכולוגית כ"שלב ההסתגלות וההתרגלות" שבו "חצי מוח עוסק בשגרה וחצי דרוך לאזעקה, לחדשות ברדיו, לאפשרות של סכנה"; גל, ר' (1991). "סקר חירום – תגובות הציבור הישראלי להתקפות הטילים בינואר 1991", בתוך: עמידות העורף בתקופת מלחמת המפרץ (לקט עבודות), המכון הישראלי למחקרים צבאיים, עמ' 20.
- 12 תכנית מס' 3/מב/21, מחוז דרום, מרחב תכנון מקומי שדרות.
- 13 השם "אתר חירום" כמופיע במאגר תכניות בניין עיר, שדרות; מנהל מקרקעי ישראל.
- 14 חוק הליכי תכנון ובניה (הוראת השעה) התש"ן – 1990.
- 15 תכנית בניין ערים "מגרש בחיסכון מס' 1" שדרות.
- 16 דייר המבקש שינוי מסתכן בדחיית ביצוע העבודות וסיפוק צורכי המיגון המיידיים שלו למועד בלתי ידוע.
- 17 על פי תכנית העמדה לפרסום הקלה: "החלון ימוקם בעדיפות ראשונה בקיר עורפי. מיקום החלון הפונה לכיוון האיום: יבונה מעליו גגון וימוקם במרחק מינימלי מהקיר האנכי".
- 18 Proshansky, Harold M., Abbe K. Fabian, Kaminoff R. (1983). Place-Identity: Physical World Socialization of the Self. In Journal of Environmental Psychology, 3, pp. 57-83.
- 19 לרנר, ר' (2008). "היום שבו לא נסעתי לשדרות", עיתון נט"ל, גיליון 10.
- 20 שם.
- 21 Beck, U., (1992). Risk Society, Towards a New Modernity. London: Sage Publication.
- 22 בספרו חברת הסיכון, בק מאפיין שני שלבים של מודרניזציה. הדינמיקה ההתפתחותית של החברה המעמדית מאופיינת בשלב הראשון על רקע המוטיבציה השוויונית שלה. על פי בק, את הדינמיקה הסולידרית

האם יש הבדל בין המיגון בפריפריה למיגון במרכז? לפני כשני עשורים היו המקלטים בקו העימות בצפון ישראל עשויים מקירות בטון עבים (80 ס"מ) ושכבות מיגון רבות. האם היום יש הבדל בין המיגון בעוטף עזה למיגון בצפון תל-אביב? המיגוניות (תחנות הסעה ממוגנות) אופייניות למרחב הציבורי ביישובים בעוטף עזה - אזור האיום הקדמי בשנים האחרונות. אלה אלמנטים מתועשים המפוזרים בשטח הציבורי כפתרון מיגון מהיר, כמעט ללא תכנון. המיגוניות מפרות את הסדר המרחבי והופכות את החורשה הטבעית הפתוחה בלב שדרות לאתר חירום, כפי שרואים בתצלום של רוני בויש. אך באדריכלות הישראלית הארעי נוטה להפוך לקבוע. כך הפך החדר האטום בניילונים ובמסקינטייפ במלחמת המפרץ הראשונה למרחב בטון מוגן אחריה. במוקד התרחבות חזית האיום ניצבת היום אשקלון, ותושביה מנהלים מאבק למיגון ציבורי דומה לזה שהתנהל בשדרות לפני החלטת הממשלה על פרויקט המיגון.² עם הארכת טווחי הטילים הצפויה לנו, האם יהפוך גם המרחב הציבורי בפנים הארץ ל"מרחב מוגן ציבורי"? האם עידן הממ"ד עומד להפוך לעידן הממ"צ? פרויקט מיגון עוטף עזה הוא פרויקט של משרד השיכון במימון המדינה. לאחר שהממשלה והכנסת עיכבו תכניות שנים, החליטה ממשלת אולמרט בפברואר 2008 למגן את הקו הקדמי של היישובים החשופים לירי רקטות ישיר. ההחלטה הייתה להוסיף ממ"דים בגודל 9 מ"ר נטו לכ-6,000 דירות מגורים ביישובים בטווח 4.5 ק"מ לכל היותר מגדר המערכת המקיפה את רצועת עזה. על צורכי ההגנה של יישובים מעבר לטווח זה תענה מערכת כיפת ברזל. למעשה, מיגון עוטף עזה שדרג את המיגון בשכונות הוותיקות ביישובי הפריפריה על פי הסטנדרט בבנייה החדשה, כלומר ממ"ד לכל דירה. בבנייה חדשה באזורים הקדמיים היו ממ"דים גם לפני פרויקט המיגון, אך כשהם נוספו על הבנייה הישנה בשדרות, במושבים ובקיבוצים בעוטף עזה הם עטו מראה חדש, אופייני למיגון בפריפריה: מראה של תוספת בנייה.³ גם כשהן נבנות באתר הבנייה, תיבות הממ"דים נראות לעתים כאילו הוצנחו ממקום אחר ובמרבית המקרים הן זרות לבנייה המקורית. שטח התוספות הבנויות כשטח ממ"ד תקני (9 מ"ר) וגובהן כמספר היחידות, מקומה לכשלוש קומות. בדרך כלל הכניסות לממ"דים החדשים הן מאחד מחדרי השינה בדירה, כדי לא לפגוע בפתחים של חדרי מגורים הפונים לרחוב.⁴ הממ"דים מוקמו הרחק ככל האפשר מכיוון האיום, וכשהוצבו בכיוון האיום נוספו מעל פתחי הדירות מצחיות מתכת. אם כן, מיקום הממ"דים נקבע לפי מכלול שיקולים אדריכליים שנועדו לשמור על פתיחת הדירה לאור ולאוויר ועל תפקודה. אך למרות מאמצי התכנון הניכרים שינו התוספות ללא הכר את חזיתות הבתים, את השטחים הפרטיים והפרטיים למחצה שבהם הוצבו, ואת המרחבים בין הבתים ומראה הרחובות. מיגון היישובים באזור עוטף עזה הוא פרויקט לאומי בתקציב ממשלתי של כמיליארד שקלים. בפרויקט קיבלו התושבים למודי הסבל מענק בסך ממוצע של כ-100,000 ש"ח לבית ותוספת חדר לדירתם על חשבון המדינה. משרד השיכון והחברות המנהלות ראו בו פרויקט חברתי שדרש שיתוף ציבור הדוק ויומיומי ויוצא דופן בהיקפו בין מנהלת הפרויקט, הקבלנים והתושבים. חתימת התושבים נדרשה על כל היתר בנייה ובתום הבנייה כתנאי לתשלום לקבלן, אשר התחייב להחזיר את מצב הבניין לקדמותו. בקיבוצים הוצעו לתושבים כמה טיפוסים של ממ"דים והוצא היתר בנייה אחד לכל תוספות הממ"דים בתחומם. בתערוכה מוצג היתר הבנייה של קיבוץ נירים בתכנון סטיו אדריכלים. המתכננים ומנהלי הפרויקט ומבצעיו נאלצו להתמודד בכל היישובים עם התערבות בהיקף גדול בשטח בנוי, עם חשדנות הדיירים, עם צפיפות הבנייה, עם מידע חלקי על תשתיות ועם סיבוכים שכפתה המציאות בשטח על התכנון המקורי.⁵

רוני בויש צילם את פרויקט מיגון עזה בשדרות ובקיבוצים בעת הבנייה ולאחר השלמתה, ואופיר זינטי ועומרי אנגל תיעדו בווידאו את דעות המשתתפים בפרויקט: נציגי ממסד, יועצים ומתכננים, ותושבים המשתמשים בממ"דים.

של שלב זה ניתן לסכם באמירה "אני רעב!" לעומת זאת, הדינמיקה בשלב השני, של חברת הסיכון, מבטאת באמירה "אני מפתח!" בהתאם לכך ניתן לומר כי תפוצת הסיכונים של הטכנולוגיה התעשייתית החליפה את אחדות הצורך באחדות החרדה; שם: 49.

23 צוק-רם, ז' (2009). "חוסן הפרט והקהילה בשעת חירום", בתוך: מאיר אלון (עורך), מוכנות החזית האזרחית למלחמה - סיכום כנס, המכון למחקרי ביטחון לאומי ומרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, עמ' 33-36.

24 מקורו של רעיון הממשליות מצוי ב"אומנות השלטון" שהתפתחה החל מאמצע המאה ה-16 כמנגנון שליטה עצמית של שולט ונשלט; Foucault, M. (1991). *Governmentality*, in (Eds.) Graham, B., Colin, G., Peter, M., *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Chicago: The University of Chicago Press; דין מתבסס על היגיון הממשליות שהותווה בהרצאותיו ובכתיבתו המאוחרת של מישל פוקו: "השולט והנשלט מייצגים שני היבטים של מבצע אחד, בין אם מבצע זה הוא אינדיווידואל, קולקטיב או חברה [...] השלטון כולל לא רק את האופן שבו אנו מפעילים סמכות על אחרים, או כיצד אנו שולטים בישויות מופשטות כמו מדינות ואוכלוסיות, אלא כיצד אנו שולטים בעצמנו".

Dean, M. (1999). *Governmentality, Power and Rule in Modern Society*, London: Sage Publication. p. 12.

25 פוקו מגדיר סובייקט של שימוש כסובייקט של פעולות, של התנהגות, של יחסים עם אחרים ויחס לעצמו; Foucault, M. (2005). *The Hermeneutics of the Subject - Lecture at the College de France*, 1981-82. New York: Palgrave Macmillan.

26 רעיון הדאגה [care] לעצמי מתואר כהוראה לחיים, כקוד התנהגות פרטי הכולל אחריות ביוון העתיקה. פוקו מצוין רעיון זה כסימבול של יתרון חברתי הקושר את האינטרס האישי של הפרט למחויבותו לאינטרס קולקטיבי: "בהדרגת אחרים לדאוג לעצמם ניתן גם להדריכם לדאוג למדינה"; שם, Foucault, M. (2005).

27 גולן, ז' (2009). "התפיסה המבצעית והאתגרים העתידיים של פיקוד העורף", בתוך: מאיר אלון (עורך) מוכנות החזית האזרחית למלחמה - סיכום כנס, המכון למחקרי ביטחון לאומי ומרכז יפה למחקרים אסטרטגיים.

28 "כאשר נוצר מצב שבו המרחב המוגן יהיה בשימוש יומיומי רציף, הרי שהצלחנו להגיע לפתרון זול בהיבט התחוקתי ובהיבט הניצול"; פוקס, ז' (1992).

29 קליין, ד' (2001). בחינת ההשקעה הלאומית, תל-אביב: מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים.

30 טבלת "הסיכון היחסי לאנשים מפצצות", מבטאת יחס של צפיפות הפצצה, המגורים ואיכות הפצצות והבתים; ראון, א' (1963). מקלט ומחסה - בנייה בטחונות. הוצאת מערכות, משרד הבטחון.

31 ראו: "התנהגות נכונה בעת ירי רקטות קאסם", "הנחיות לאחזקת מרחבים מוגנים" ועלונים נוספים המופצים דרך קבע על ידי פיקוד העורף, מקנה לאזרחים את היכולת לשמר את מוכנותם גם במצבי רגיעה.

32 ריאיון, יואב לפידות, 27/4/2009.

33 חוסר אונים [powerlessness] היו מצב פסיכולוגי שאדם השרוי בו חש שגנזלה ממנו יכולת ההשפעה או יכולת השליטה על אירועים בסביבתו. המונח 'חוסר אונים נלמד', מאפיין חוסר אונים כמצב נלמד שנוצר בגלל חשיפה למצוקות שאין אפשרות להימנע מהם; ריבר, א' ס' (1992). לקסיקון למונחי הפסיכולוגיה, ירושלים: כתר הוצאה לאור.

34 שם, Dean, (1999).

35 ה"דיווחיות" שפיקוד העורף חילק לתושבי שדרות כשבווע לפני מבצע "עופרת יוקרה" נועדו אמנם לשפר מוכנות אישית, אבל יצורות פרסונליזציה של האיום וכך מגבירות את אפקט החרדה ללא קשר לסביבות הפגיעה.

36 נקודה זו משתמעת כאן אגב השפעת חרדה על ערכים לאומיים. הפסיכולוגית עופרה מייזלס, שחקרה את ההיבט הסוציולוגי-אידיאולוגי של החרדה בתקופת מלחמת המפרץ הראשונה מציינת כי: "במצב רגיל של המדינה שבו יש הצדקה לחרדה משמעותית מפני סיכוני הטרור, הבעת חרדה כזו ולגיטימציה לה עלולים לסכן את התפקוד האישי וערכים לאומיים כמו חשיבות ההתגוררות בארץ"; גל, ר' (1991). 25.

37 ביצור, א' (2003). מעמד העורף בתפיסת הביטחון הלאומי בישראל בין השנים 1956-1948. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, המחלקה למדעי המדינה.

38 לבל, א' (2008) "ניהול רגשות מוקפד", עיתון נט"ל, גיליון 10, עמ' 8-14.

ספק אם ללא התקפות טילים במשך שנים הייתה משקיעה ישראל של עידן הניאו ליברליזם תקציב בסדר גודל כזה למטרה חברתית ראויה כמו חיזוק הפריפריה בבנייה ציבורית. עם זאת, היקפו העצום של פרויקט המיגון מעלה שורה של שאלות: האם הושקע התקציב בדרך הנכונה? האם היה נכון להשקיע בהוספת ממ"דים? במקומם היה אפשר להשקיע שכוס קטן יותר במיגון פנימי, דהיינו בהכשרת מרחב מוגן בתוך המבנה הקיים, העונה על צורכי המיגון, ואת יתרת הסכום היה אפשר להשקיע בשיקום שכונות, בשיפוץ ובהרחבות אדריכליות מוצלחות יותר או בשירותי חברה, בתעסוקה ובסיוע למבקשים לעזוב את האזור. אמנם ההצעה האחרונה חורגת מהקונצנזוס הציוני, אך פיקוד העורף שוקל אותה לאחרונה לגבי עתות חירום? מאחוריה עומדת ההכרה בכך שהדואליות מרכז־פריפריה משקפת לא רק ניגוד מושגים ניטרלי, אלא אי־שוויון מרחבי בחלוקת המשאבים בין השלטון והאליטות לבין תושבי הפריפריה. שדרות הוקמה כמעברה לעולים מכורדיסטן ואיראן ושנים נשאה בנטל קליטת עולים: בשנות החמישים קלטה רבים ממרוקו ומרומניה, ובשנות התשעים קלטה עולים מאתיופיה ומן הקווקז. בדומה לערי פיתוח אחרות סבלה שדרות ממה שמכנה הגאוגרף אורן יפתחאל "הרחקה מן המרכז של אוכלוסיות חלשות, בעיקר ממוצא מזרחי."8 יפתחאל והגאוגרף ארז צפדיה מכנים תהליך זה סְפְרִיפְרִיה - תהליך שבו "לאחר יישוב הספר בנתיני הקבוצה האתנו־לאומית 'הנכונה' (במקרה זה יהודים), הופכת ההשקעה באזור זה לימותרת' והוא נוטה להידרדר למעמד שולי ותלוי."9 האם מיגון הפריפריה נעשה למען תושבי הספר הישראלי או למען מימוש מטרות אתניות ולאומיות? שהרי מטרות אלה - פיזור האוכלוסייה, האחיזה בקרקע וייחוד הארץ - מלוות את הציונות מראשית ההתיישבות היהודית בימי חומה ומגדל.¹⁰ ומה באשר למציאות המצפה לנו לאחר פרויקט המיגון? האם בכוחו של מיגון למנוע את מטחי הטילים שעוד צפויים לנחות על עוטף עזה, או למנוע את תהליך הכרסום במרכז והפיכתו לפריפריה כשירי טילים ארוכי טווח אל ישראל יהפוך לשגרה? האם ההתבצרות וההתמגנות הן תחליף לפתרון מדיני או אולי רק מאפשרות לדחות אותו? פרויקט מיגון עוטף עזה נועד לא רק למגן מפני רקטות אלא גם להיטיב את תנאי החיים של התושבים ולחזק את חוסנם הלאומי, כפי שמעידים דברי ראש הממשלה אהוד אולמרט בישיבת הממשלה שבה הוחלט על פרויקט המיגון:

"בשום פנים ואופן אין הכוונה למגן כל יחידת דיור וכל מבנה ואין כאן מיגון קיצוני. היה כאן שילוב של כמה מערכות, בראש וראשונה מערכת כיפת ברזל, שהיא נותנת מענה לחלק משמעותי מהאיום בפועל של ירי רקטי בטווחים שונים נגד תושבי האזור; וזאת בנוסף למערכת ההתרעה המוקדמת, מיגון מבני הציבור, בתי הספר החדשים. אני רוצה להזכיר שאנחנו בונים שם 14 בתי ספר חדשים, מלבד בתי הספר שימוגנו. כל בתי הספר בשדרות ובאזור יישובי עוטף עזה יהיו בתי ספר מהדור השלישי, ברמה, באיכות ובתחכום שאין כמותם בשום מקום בארץ. כך שמבחינה זו מדובר כאן בהשקעה של מאות מיליוני שקלים והיא מצטרפת להשקעות אחרות שנעשו בשיעור שמתקרב ל־1.5 מיליארד שקלים, כדי לחזק את האזור ולהבטיח לו גם ביטחון, אבל לא פחות מכך איכות חיים."¹¹

בתי הספר החדשים שנבנו בעוטף עזה ממוגנים מהמסד עד הטיפחות, ויש להם תפקיד ביצירת חוסן קהילתי לאחר תקופה של נטישת האזור בשל חיים בצל איום. בתי הספר הממוגנים הם רכיב מרגיע להורים: ילדם מוגן בכל שעות שהותו במוסד. בניית מבני חינוך חדשים הייתה הזדמנות גם לשדרג את מבני החינוך באזור, שחלקם היו אזבסטוניים מוזנחים משנות החמישים.¹² בתערוכה מוצג הפן האדריכלי של מקצת בתי הספר הממוגנים בתכנונם של האדריכלים דוד נופר, בני איזק ונאוה ינאי־פוזוב. בבית הספר מעלה הבשור, שתכננה נאוה ינאי מהמשרד אב אדריכלים, נבנו מבנים חד־קומתיים וכל מבנן מיועד לשכבת גיל אחת, ברוח מגמות

הבנייה העכשוויות של מבני חינוך בישראל.¹³ קיר בטון מעוגל מגן על הכניסה לכל מבנן ודלתות הדף ומילוט מובילות מן הכיתות לחצר ומאפשרות לתלמידים להיכנס בעדן למבנה בעת אזעקת צבע אדום. למעשה, בית הספר מספק מרחב מוגן פנימי לפעילות ממושכת במקרה של מטחי רקטות תכופים. לכל מבנן נוסף גם ממ"ם (מרחב מוגן מוסדי) - מיגון נוסף במבנה שהוא עצמו מוגן. לממ"ם פתחים קטנים בחזית, לעומת חזיתות כיתות הלימוד שלהן פתיחה רבה אל החוץ באמצעות שורת חלונות ממוגנים בעלי זכוכית ופרופילים יחודיים. בשל דרישות המיגון פתחי החלונות גבוהים מ־1.30 מ' מהרצפה. אמנם הילדים רואים דרכם רק שמים, אך הכיתות מוארות היטב. את התכנון הנחו עוד אילוצי מיגון: בית הספר עומד בניצב לכיוון האיום; מידות המצחיות הממגנות את הפתחים חושבו לפי זווית האיום; המרחק ביו המבנים הוא לא פחות מ־20 מ"ר, כדי שפגיעה באחד מהם לא תסב נזק למבנה שבצדו, ובחצר פזורות מיגוניות במרחק 20 מטר זו מזו להגנה על השוהים בחוץ.¹⁴

1 משיחה עם סא"ל צחי זרקו ראש ענף הנדסה ומיגון בפיקוד העורף.

2 עתירת עיריית אשקלון וועד ההורים של העיר לבג"ץ (בג"ץ 1040/10) להצבת מיגוניות במוסדות חינוך לא התקבלה על ידי בית הדין הגבוה לצדק.

3 מראה החחר על עצמו גם בתוספות טורי ממ"דים במימון פרטי בצפון הארץ.

4 מתוך ראיונות עם גיא טננבוים, סגן מנהל מחלקת הנדסה, ב־23.7.2010 ועם אדריכלית ליאורה זיידמן, מנהלת מנהל תכנון והנדסה במשרד הבינוי והשיכון הממונה על פרויקט מיגון עזה מטעם משרד השיכון, ב־12.8.2010.

5 מתוך ריאיון עם אדריכל יפתח יששכרוב מסטיו אדריכלים ב־13.9.2010.

6 ראו בהרחבה המאמר שכתבו האוצרים: "האם נמגן את עצמנו לדעת?" בקטלוג התערוכה ארץ מקלט.

7 הראל, ע'. "צה"ל מגבש תכנית לפינוי המוני של אזרחים בעת מתקפה, עיתון הארץ, 20.5.2010.

8 יפתחאל, א' (1998). אי שוויון זה עניין של גיאוגרפיה, פנים רבעון לתרבות חברה וחינוך, גיליון 4.

על אי השוויון המרחבי בין המרכז לפריפריה רא גם: בלומן, א' (2005). מרחב ופריפריה: הקדמה למיקומן האחר של נשים, בתוך ה' דהאן כלב, נ' ינאי ונ' ברקוביץ (עורכות), נשים בדרום: מרחב פריפריה מיגדר. אוניברסיטת בן גוריון בנגב, מכון בן-גוריון לחקר ישראל, וחרגול הוצאה לאור.

9 ראו: יפתחאל, א', צפדיה, א', "מזרחיות ופריפריה", זמן פדיה באינטרנט.

10 על חומה ומגדל ראו: רוטברד, ש' (2008). חומה ומגדל - התבנית של האדריכלות הישראלית, סדק: כתב עת לנוכב שכאן , 2, עמ' 36-49.

11 ראו הודעת מזכיר הממשלה בתום ישיבת הממשלה מיום 24.2.2008.

12 מתוך ריאיון עם אדריכלית נאוה ינאי ממשרד אב אדריכלים שנערך ב־6.9.2010.

13 ראו לדוגמה: אמר, ד', אברהם, ק' (2009). בית ספרי: דימוי, סביבה, אירה. הוצאת הקיבוץ המאוחד.

14 נאוה ינאי, שם.

0.9.1

0.9.2

- 0.9.1 רועי בושי / בית וממ"ד, קיבוץ ממלסים / תצלום, הדפס דיגיטאלי 30/40 ס"מ / 2009
- 0.9.2 רועי בושי / בית וממ"ד, קיבוץ נירים / תצלום, הדפס דיגיטאלי 30/40 ס"מ / 2010
- 0.9.3 רועי בושי / בניית תוספות מיגון / תצלום, הדפס דיגיטאלי 40/60 ס"מ / 2010
- 0.9.4 רועי בושי / שיכון עם תוספות מיגון, שדרות / תצלום, הדפס דיגיטאלי 40/60 ס"מ / 2010
- 0.9.5 רועי בושי / בתים עם תוספות מיגון, רחוב ביאליק, שדרות / תצלום, הדפס דיגיטאלי 40/60 ס"מ / 2009
- 0.9.6 רועי בושי / מיגוניות מפורות בשטח פתוח לצד דרך בגין, שדרות / תצלום, הדפס דיגיטאלי 30/40 ס"מ / 2009

0.9.5

0.9.3

0.9.6

0.9.4

- 0.10.1 מחבל מסתתר במקלט הפרטי או מפלצת רבת זרועות רוחשת במקלט הציבורי. המקלט מהווה חלק בלתי נפרד מן המרחב הביתי והשכונתי שבו מתנהלים חיי היומיום בישראל, ועל כן מקומו אינו נפקד מרומנים שעלילתם מתרחשת במרחב זה. אדגים זאת בתיאורי המקלט ומרחבי ההתגוננות בשני רומנים מן העשור האחרון: **חמסין וציפורים משוגעות** ו**שום גמדים לא יבואו**,² ואעמוד על תפיסת העולם העולה מן התיאורים המרחביים ברומנים. טענתי היא שהמקלט הפרטי, המופיע ברומן הראשון, מחדד את תחושת הקרבן, את הצורך "לעמוד איתן" מול האויב, ובשם זה מטשטש ומשתיק כל חלופה לריבוי זהויות בישראל ולמרחבים ה"אחרים".³ הקול היחיד המופיע בחמסין וציפורים משוגעות כבעל מבע ייחודי, אינדיווידואלי כביכול, מתגלה בתיאור המרחב כקולה של ההגמוניה הציונית. לעומתו ברומן השני, המתרחש בפריפריה, המקלט המשותף בבלוק המגורים משמש כאמצעי להבניית זהות אתנית קהילתית מובחנת, המאפשרת לחבריה להשתתף בהגמוניה ולהסתייג ממנה, לשאוף אליה ולהיבדל ממנה.
- 0.10.2 הנחת המוצא של המאמר הנה שמרחב מתואר ותפיסת עולם חברתית מתעצבים יחד במעשה הספרותי. מרחב מדומיין אינו אלא תמונת ראי ליחסי הכוח במציאות בין התרבות ההגמונית לבין תרבויות מוכפפות.⁴ דיון במונחים של מרחב עשוי להיות פורה ביותר בספרות הישראלית, שכן זו ספרות אשר נכתבת במסגרת השיח הציוני, שבו מתחולל מאבק מתמיד להמרת שיח על זמן ושיח היסטוריייהודי בשיח על מרחב.⁵ בפרקטיקה הלאומית הגלויה, בעיקר בעשורים הראשונים של המדינה, היוותה הטריטוריה מרכיב מרכזי בדמיון הלאומיות היהודית. באתוס הלאומי הציוני הקרקע נשאה לא רק ערך אינסטרומנטלי-פוליטי אלא גם ערך רוחני וסמלי.⁶ אולם הדיון על המרחב נמשך גם כשהספרות אינה פעילה בפרויקט רכישת הבעלות על הטריטוריה, אלא כשהיא מתנערת כביכול מן הטריטוריה ומתרכזת ביחיד ובקולו.
- 0.10.3 הרומן **חמסין וציפורים משוגעות** מתרחש בישראל בשנות התשעים של המאה העשרים במושב או בשכונת בתים צמודי קרקע עם חצר, אולי עם שטח חקלאי, שנבנו בשנות החמישים ובהווה הסיפורי הם בתהליך התחדשות או התרחבות אופיינית למרחב הישראלי. מסגרת מרחבית זו מוסתרת ומוסווית היטב בעשרות העמודים הראשונים של הרומן בעולם דימויים ואסוציאציות שונה אשר שותף לתהליך שינוי פני הבית עד כדי קושי לזהותו. עולם זה מוצג דרך המשפט המתמשך והמרובה שמות עצם ומילות הצבעה המצייר תמונה דרמטית, קמאית ואף רומנטית, שבה הטבע, האדמה והעץ מתקיפים את הבית. תמונת המאבק המיתי בין הבית לעץ מכילה סתירות המונעות במכוון אפשרות להעמדה חד-ערכית של טוב לעומת רע, ומעוררות יחס דו-ערכי למתרחש. הטקסט עצמו זורה בלבול ברמת הזיהוי בין העץ לבית: "זה זה" "ממש מפלצת!" "הבית?"
- 0.10.4 הבית נצפה מן החוץ ומתואר למעשה כמצוי במרכז זירת קרב מיתולוגית. בהתאמה למושג ה"מאיים" (Unheimlich) מבית מדרשו של פרויד, ה"בית" העולה מן הטקסט מכיל בתוכו את הקיום המנוגד לו, המאיים בכל רגע לפרוץ ולמוטט אותו. אולם בהיררכייה של הרס הבית פעילות הכוחות האנושיים-הנדל"ניים הנה חיצונית וזרה לו, ואילו מאבקו של הבית בעץ הוא "טבעי", אינהרנטי, ומעוגן בתרבות באמצעות פנייה

לדימויים מאגדות עם ומספרות ילדים. למעשה, הבית והעץ כרוכים זה בזה בסימביוזה שבה הבית, מתוקף היותו ישן, הופך לטבעי למחצה ובכך הטקסט מכין את הקרקע להבנת הבית כמייצג ערכים כמו "שורשיות" ו"חיבור לאדמה".

0.10.5 מבחינת העלילה, עם הכניסה לבית מתחילה הספירה לאחור להריסתו. כל חשיפה של פרט מן העבר מלווה בנפילת טיח או בהעמקה של סדק. היות שכל פעולה אורכת פרק זמן (הריסה, בנייה, צמיחה וקמילה), נוצר רושם של רצף זמן ארוך ואחיד, ודבר זה מקנה לבית ממד היסטורי מיד עם הופעתו. הטקסט מחזק ממד זה בשימוש במונח "ארכאולוגי"⁸ המציג את הבית כבעל ערך, מושא אפשרי למחקר מדעי ובעל משמעות בכינון ההיסטוריה, ולא סתם בית ישן; נוסף על כך מוצג המרחב כמערכת של כוחות רבודים הנעים מן האדמה למעלה וקושרים באופן מטפורי את העבר להווה. תפיסה זו מעובה בהמשך הרומן: "מתחת לאדמה הזאת, הבטחת, יש ארצות שלמות, ערים, מבצרים, חומות מונחת זו על גב זו, כבושות שכבות שכבות, אפילו פה ברסקו ג', את שומעת?"⁹

0.10.6 למערך הניגודי הנבנה בטקסט - עבר-טבע-גן-קהילה לעומת הווה-קדמה-עיר-חברה - יש השלכה רחבה.¹⁰ ההעדפה הברורה העולה מן הרומן לעולם הערכים של העבר דרך קולה של הגיבורה, והחפיפה בינו לבין ערכים "טבעיים" מגבשת את העבר כ"בסיסי", "מהותי", "ינכון" ועליון מבחינה ערכית בהשוואה למציאות בהווה הנתפסת כתועלתנית, מזויפת ומלאכותית. משתמע מכך שהקיום בהווה אינו "אמת" ואף אינו אפשרי (הוא נידון לכליה) ללא חיבור עמוק ומכוון לעבר הרחוק ולקרקע, והרי זהו טיעון היסוד של האתוס הציוני.

0.10.7 הדוברת ברומן היא דיילת אשר חוזרת מנסיעותיה הרבות בעולם על מנת לקבל את הבית בירושה. רוב הרומן מתרחש במרחב מצומצם, וכמעט אינו חורג מתחום הבית והרחובות הסמוכים לו. ההליכה בבית מדומה להליכה בחדרי הזיכרון. בבית טמון סוד, העלילה מתקדמת עם פתיחת החדרים והבית נהרס כשהסודות מתגלים. ההתעכבות ברומן על תיאורים מפורטים של המרחב השכונתי הקרוי "ציכון רסקו ג'", תוך השוואת העבר להווה, יוצרת מרווח כמיהה מבלי לחרוג גיאוגרפית מתחום השכונה. כמיהה זו אינה מופנית ל"אחרות" אלא אל העבר, אל העצמי ואל הבית. הבחירה במרחב הביתי והשכונתי המוצג ברומן מאפשרת כאן (ולא בהכרח) להימנע מכל תשוקה ל"אחרות" באמצעות הסתגרות במרחב הומוגני ומחיקת כל תחושת זרות ודמויות הנתפסות כזרות. ואמנם השכונה המתוארת ברומן, אף על פי שהיא כנראה שואבת את השראתה משיכון "נווה זית" בלוד,¹¹ נעדרת כל הזכרה של הרקע ההיסטורי הפרובלמטי של השכונה: הקמתה על מטעי הזיתים של תושבי לוד הערביים.

0.10.8 למעשה, המרחב "הערבי" וישוביו אינם נעלמים לחלוטין מן הרומן. הם מופיעים בו מפעם לפעם באופן סטריאוטיפי כמחבלים או כפועלים. שיאו של המפגש עם "האחר הערבי" מתרחש בסצנה שבה מתגלה מחבל במקלט שבמרתף הבית. הסצנה מתוארת באופן דרמטי מפי הדוברת השווה בארון שירות מעל פתח הירידה למקלט, תוך שימוש בייצוגים הלקוחים מהשואה: "התחבאו משפחות, חנקו תינוקות שבכו כדי שלא יסגרו"¹² בעקבות גילוי של הפולש מתפרשים מחדש תיאורי האדמה שהופיעו עד כה. כך, משפט כמו "בכפות ידי הפתוחות אל האדמה, אני חשה תנועה כמו התמתחות שרירים

אטית, פעימות עמומות מרוב עומק וקול שקשוק ובעבוע רחוק"¹³ מובן בקריאה חוזרת לא כקולותיו המיתיים של הטבע אלא כקולות המחבל שחדר אל המרחב הביתי המוגן: "המקום שחשבתי שהוא אדמה מלאה ומשורגת שורשים אינו אלא חלל שחור, רועד, חובט באגרופים לצאת"¹⁴. האדמה המזוהה ברומן עם "הטבע" הופכת בשטח שמתחת לבית למקלט בטון, אך אין בכך כדי לערער על "טבעיותו" של הבית, שכן חיבורו לאדמה הנו עמוק מקומת המקלט, ממש כפי שההיסטוריה שלו קשורה ברומן לימי הפניקים והכנענים יותר מאשר לעבר הערבי הקרוב.

0.10.9 משמעות מקרה המחבל היא שנוסף כאן כיוון חדש של תקיפת הבית, והוא מחזק את מצבו השברירי כקרבן: "בלילה אני נועלת היטב, מושכת כיסא ומשעניה את ראשו מתחת לידי, מקפידה שהטלפון יהיה בהישג יד. אתמול דחפתי את סכין הלחם מתחת לכר"¹⁵. האפשרות להפוך את המפגש עם הזר שפולש לבית לזירה של התמודדות ומשא ומתן, כלומר להכרה במרחב המקלט מסתור כ"אזור גבול"¹⁶ אינה נשקלת כלל בטקסט. הטקסט מנקה את עצמו מן הצורך להכיר ב"אחרותו של האחר" ומאפשר הישאבות לעמדת הקרבן האולטימטיבית, המכילה את הרקע לדיון קנוני על השואה (בחלקו השני של הרומן).

0.10.10 ייחודו של הרומן **חמסין וציפורים משוגעות** אינו עמדת המוצא הקרבנית והחד-ממדית שלו, אלא השילוב בינה לבין אמצעי המבע החתרני כביכול, המפרק תבניות עלילה וייצוגי מציאות ולשון, למשל בשימוש במשפט הרימתי המתמשך ובאופני התיאור הקושרים זמן ומרחב.¹⁷ היה ניתן לצפות שטקסט העושה שימוש בדרכי מבע חתרניים יביע כלפי המציאות עמדה חתרנית או לכל הפחות אינדיווידואליסטית, ולא היא. הניגוד בין תפיסת העולם לאופני תיאורו ברומן זה יש בו מן העדות על מידת המחויבות של הספרות הישראלית הקנונית לסיפור הלאומי. זוהי מחויבות שאינה מאפשרת לספרות להשתחרר מתפקיד "הצופה לבית ישראל" גם כשיש בידה האמצעים הספרותיים לפירוקו.¹⁸ מסתבר שברומן של אביגור רותם טמונה ההנחה שתפקידה הלאומי של החברה הישראלית טרם הסתיים, והיא מחויבת לבנות ולספק בית לאומי שטרם הוגדר ובוסס כל צורכו. על כן לא יכול הרומן לוותר על הנרטיב הלאומי והציוני, וודאי לא על הצורך בהגדרת טריטוריה מתוך עמדת התגוננות שבבסיסה המקלט.

0.10.11 לעומת **חמסין וציפורים משוגעות**, **שום גמדים לא יבואו** מציע התמקמות מיידית במרחב ובזמן קונקרטיים בשנות השמונים: עיירה סמוכה לגבול, נתונה למטחי קטיושות וחדירות מחבלים ומוקפת הרים ובהם מושב חקלאי, כפר ערבי ו"העיר", הלוא היא קריית שמונה. גם מבלי לציין במפורש את השם מעלות, המימטיות של התיאור אינה מותירה ספק באשר לרקע המרחבי הישראלי המסוים. המרחב הקנוני, המיתי והנוסטלגי של **חמסין וציפורים משוגעות** מומר כאן במרחב קונקרטי ויומיומי, וגיבוריו הנם בני משפחה יוצאת מרוקו מ"שולי החברה הישראלית"¹⁹, אשר מציגים ומייצגים את המרחב דרך מנסרות שונות של מטפורות וניגודים.

0.10.12 בעיירה המתוארת יש בתי מגורים מסוגים שונים האופייניים לעיירות פיתוח, והם ממופים ברומן על פי רצף היררכי כלכלי: בלוקים, מדורגים, בנה"ביתך, רכבות, משקיעזר, מרכז קליטה ועוד. בין בתי המגורים יש בעיירה מרחבים ציבוריים שונים

כמקלטים, גן משחקים, קופת חולים, מעון ילדים, מגרש כדורגל ועוד. בד בבד עם תיאור השטחים הציבוריים נמסרים ברומן תיאורים מפורטים של המרחב הביתי והמשפחתי בשיכון. השיכון - הבלוק בכינויו העממי - מתואר כהרחבה של הדירה, מכיל אותה וחודר אליה: "כל הבלוק נהיה בית אחד".²⁰

0.10.13 הפחד מהאיום הביטחוני מכתר את התושבים בתוך מעגלים של מסתורים ומנעולים, תוך עירוב של סוגי איומים (קטיושות ומחבלים), עד כדי טשטוש בין המרחב הציבורי - הבלוק - לדירה. כך למשל ארון הבגדים בדירה מחליף את המקלט המשותף והוא עתה הארון של המחבלים: "זה הארון של המחבלים. מתי שאתם שומעים בום גדול, אתם יודעים שנפלו עליכם המחבלים, אתם לא צריכים להתחיל לפחד - קובי סידר לכם מקום. אתם עולים על הכיסא, לוקחים את המפתח מלמעלה, פותחים אותו, נכנסים לבפנים".²¹

0.10.14 - 0.13.6 בין הבלוק לסביבתו מציב הרומן גבולות ברורים אשר מקבעים את היחסים בין דייריו לבין העיירה: "עכשיו הקול האחרון של ההתחלה של הלילה. עכשיו ביטון יורד לכניסה, סוגר את הדלת ברזל של כל הבלוק עם שרשרת ומנעול. (...) עכשיו סופית אנחנו יודעים שהתחיל לנו הלילה. עכשיו אף אחד לא ייכנס ולא ייצא מהבלוק עד שעה רבע לשש, מתי שמתחיל ההסעות של המפעלים. גם הפחד לא ייצא מפה כל הלילה".²² למעשה, טקס הנעילה החוזר ונשנה מציע מעין פרשנות חדשה של המרחב הנתון בידי הדיירים, משום שהוא מעמיד את האלמנטים השיתופיים והשווינוניים שבבסיס רעיון תכנון השיכון באור מגוחך (הלוא השוויון הוא הפחד), ומעשה הנעילה המשותף חושף את חולשותיו, שכן המתכננים הציבו את השיכונים כעמדות אסטרטגיות באזורי גבול, אך השאירו עמדות אלה עם חדרי מדרגות ושטחים ציבוריים פרוצים ופתוחים.

0.10.15 שיאם של הפחד ושל מערכת היחסים הסימביוטית בין הדירה לבלוק בא לידי ביטוי ברידה המשותפת הדרמטית למקלט, המתוארת כפעולה אורגנית של גוף אחד המכונה מפלצת היחד: "ומיד התחילה המפלצת לנוע, מתמיינת על פי משפחות. איברים עקרו את עצמם מתוכה, הטילו את עצמם אל אפלת שש הקומות וקראו בתחינה את שמות הילדים שאינם. והדי השמות עלו וירדו בחלל המדרגות כמו מעלית מטורפת שיצאה משליטה, ונגחו את המפלצת בראשה".²³ הדרמה המתרחשת בבלוק מתגלה כאירוע שגרתי, וכפי הנראה הוא חוזר על עצמו בכל אחד ואחד מהשיכונים השווים בצורתם הפזורים במרחב העיירה. על כך מעידה התנהלותה של אתי: היא מתבלבלת בעת נפילת הקטיושה ורצה למקלט בבלוק אחד "כמו ילדה קטנה שרואה מישהו שדומה לאביה מאחור ובטעות תופסת לו בשרוול".²⁴

0.10.16 תפיסת העולם המרחבית של אתי במונולוג האחרון ברומן מאופיינת בחלוקה בינארית שעיקרה יחיד מול רבים. המונולוג שלה נמסר כמעט עד העמוד האחרון מתוך המקלט הציבורי בעת ישיבתה עם דיירי הבלוק כולו. טקטיקת ההישרדות של אתי בתוך ה"ביחד" התובעני היא גיבוש שפת דיבור ייחודית, שאינה תואמת כלל את זו של משפחתה, של הבלוק שלה ושל העיירה, אלא מנסה לחקות את שפת הדיבור הרשמית ברדיו. אולי זה ההסבר לכך שאתי היא היחידה מבני משפחתה המקבלת את השימוש במקלט הציבורי כמובן מאליו, בעוד הם מוצאים עצמם מחפשים מחסה במקומות

שונים, למשל בכפר ערבי: "לא יודע איך שכחתי מהכוננות. אני קם מהבוס הראשון, רוצה להיכנס למקלט והם כולם עושים לי: 'איזה מקלט? אין לנו פה מקלטים כמו אצלכם, שב, תאכל בשקט, זה החדר הכי טוב. הקיר שלו זה כמעט מטר".²⁵ ואילו סימונה האם בוחרת לא להתגונן כלל אלא לשכב במגרש כדורגל ולנסות להתאבד בעזרת קטיושה: "אלוהים יושב בשמים, רואה את סימונה שרוצה לבוא אליו, יעזור להם שיעיפו את הקטיושה כמו שצריך".²⁶

0.10.17 המתח בין אפשרות לחוסר אפשרות פעולה בתוך מרחב נתון מקבל ברומן ביטוי בעיקר בדמותם של האחים איציק ודודי. חזיתות הבלוק המודרניסטיות השטוחות מתוארות ברומן, בזכות הטקטיליות של תוספות הבנייה הלא חזקות, כמשטחי קריאה הליכה המאפשרים פרשנות ופעולה. מתוך התיאור המדויק של חזית הבלוק משתמעת ההפעלה היומיומית של השימוש בו, הן של הדיירים והן של ה"גנבים", המוגדת ביסודה לשימוש הצורני המקורי שהועידו לו המתכננים.²⁷ הסטת המבט - מן הפנים לחוץ, מן החלל לחומריות המשטח, ממה שנדמה כסגור (קיר) אך מתגלה כפתוח ופעיל, מהיעוד המקורי לשימוש - היא המובילה את הרומן ל"תכנית" הגדולה של האחים - הפיכת הבית במכוון למושא תקיפה של מחבלים, וקוראת תיגר על קטגוריות מקובלות של הגנה והתקפה. פעולה הרואית זו מתוכננת כביכול מנקודת המבט של המחבלים, מן הוואדי לעיירה ולשיכון,²⁸ ומטרתה היא "מינימום מינימום צל"ש", שמשמעו קבלה חברתית שלהם כגיבורים, כי "מי שמצליח למות מהערבים בארץ שלנו", אומרת אימא שלהם, "יש עליו כבוד של מלך".²⁹ בפעולה מהופכת מציע כאן הרומן לראות שהמבט מן החוץ לעיירת הפיתוח הוא לא רק המבט של ה"מחבלים", אלא בעיקר המבט של המרכז הישראלי לשוליים הפריפריאליים.

0.10.18 המבט מצד הוואדי והניסיון לראות את הבלוק דרך עיני המחבלים מעמיד באור עגום את הצורך בפרויקט "שיקום שכונות", אשר הוחל מטעם המדינה בשנות השמונים ועיקרו היה שיפוץ קוסמטי של חזיתות השיכונים. צביעת קומת הכניסה של הבלוק ברומן אינה נובעת מרצון לשפר את פני הבית, אלא מן הצורך בפעולה הרואית אשר תעמיד את הגיבורים בלב הקונסנזוס - אותו קונסנזוס המנסה להחיל עליהם תיקונים אסתטיים. אבל אסתטיקה זו, כשהיא נעשית על ידי המשתמשים, פותחת פתח לפעולה אינדיווידואלית בתוך מרחב נתון והופכת את הבית לבעל זהות מובחנת: "בלוק אחד ראיתי בצד ימין ובלוק אחד בצד שמאל והבלוק שלנו שהיה באמצע עומד כמו איזה כלה שהתלבשה כל היום בסלון של כלות בשביל החתן שלה. בכניסה ציור של ההרים עם השלג ומים שנפלים שמייקל צייר שמה, וכל החלונות של הבלוק עם אור".³⁰

0.10.19 מבט זה מתהפך שוב כשהתכנית נכשלת ודודי חוזר באותו תואי מן הוואדי אל העיירה על מנת להסיר את שרשראות דגלי ישראל שהוא תלה כדי לסמן את הדרך למחבלים.³¹ דודי, שהמניע שלו לתכנית היה להיתפס כגיבור, עולה מן הוואדי מושפל כמחבל, וצועק כל הדרך סליחה על הפגיעה שהוא פוגע במדינה בקריעת הדגלים. הניתוק שלו מאחיו, בקשת הסליחה, השבועות, ההבטחות לדרך נורמטיבית והקריאה "אבא" מופיעים כאן כקבלה מחדש של החלוקות הבינאריות המקובלות.

0.10.20 העמדה הביקורתית בשיח התאורטי כלפי תכנון סביבת המגורים של השיכון הציבורי כמייצר מקומות "לא ממשיים" ו"בלתי נגישים חברתית" עבור דיירים "אנונימיים ונטולי שייכות"³⁰ עיוורת למנגנוני ייצור המרחב החלופיים שמפעילים המשתמשים "מלמטה" על המרחב הפורמלי, ולעתים אינה ערה למפגש הדינמי הנוצר בין האדריכלות הממסדית לחיי היומיום בעירת הפיתוח ובשיכון.³⁵ דיירי השיכון המוצגים ברומן אינם אדישים לסביבתם כי אם מעניקים לה משמעות ומטביעים בה את חותמם באמצעות מניפולציות שונות של פירוק והרכבה, השחזתה וצביעה, הגחכה והערצה. אך האם ניתן לראות במקום הנוצר כאן איום על הסדר המרחבי? האם מובעת ברומן קריאת תיגר על המרחב הישראלי הלאומי המתקף והמתגונן?

0.10.21 כפי שראינו, **חמסין וציפורים משוגעות** מציג את קול היחיד בקולקטיב ההגמוני תוך שמירת המורשת והאדמה של הקולקטיב. השפה המאחדת והריתמוס החוזר שווים את הסיפור האחדותי והיחיד שהרומן בא לספר. תפיסת העולם האוגוצנטרית והנרקסיסטית מוסווית במעטה של לשון אסוציאטיבית וייחודית. אולם תיאורי המרחב מגלים כי זהו סיפור המטהר עצמו ממרכיבי הערביים והמזרחיים של הנוף והחברה, ובו בזמן עושה הכלאה של המקומי וההיסטורי על מנת להוכיח שייכות ובעלות על הקרקע. הרומן יוצא כביכול נגד הרס וקדמה, אך אינו עושה זאת אלא כדי לשוב ולקדש את האתוס הצינוני מבלי לראות את הפרדוקס הטמון בו, המשלב סגידה להיסטורי ולטבעי תוך כדי הריסתו בשם הקדמה. בהתאם לזאת שב והופך הרומן את הנוף והמרחב הילידי לטבע דומם, אהיסטורי ודהיפוליטי. רומן זה נמסר אמנם משכונת פרבר, שאינה במרכז, אך דרכה ניתן לראות כיצד "המרכז" שומר על מנגנוני השליטה והידע, ובעיקר ניתן לראות כיצד המרחב מכיל ומשקף אותן סוגיות בינאריות המארגנות את יחסי הכוח ואת יצירת התרבות. בשל "האיום" הלאומי, בשל תחושת הקרבינות, בשל הצורך הבלתי נמנע בהתגוננות, על היחיד להפוך להגמוני ועל ריבוי הזהויות להתלכד: "כשמתרגשת סכנה, הכול יודעים כי שום אויב לא יטרף לברר אם אתה ספרדי, אשכנזי, חרדי, חילוני, עולה מרוסיה, מובטל או עשיר, כולנו בסירה אחת קטנה."³⁴ המקלט לא רק הכרחי, הוא כאן הגדרה קיומית.

0.10.22 לעומת זאת **שום גמדים לא יבואו** פורס את צדו ההפוך של הנוף ואת קולה "האחר" של החברה. אף הלשון הלא תקינה שבה נמסר הרומן מעמתת את העברית עם שפת המהגרים שבתוכה.³⁵ זהו רומן המציג את מגוון הקולות הצומחים בתוך החיים בשיכון - הסמן המובהק ביותר של התכנון המודרניסטי - תוך ערעור על תפיסת האחדות והבינאריות שבשמה הוא נוצר. השיכון הופך ברומן ל"מקום שלישי" בניסוחו של באבא,³⁶ ליצור כלאיים אדריכלי שבו חורטים המשתמשים את זהותם המזרחית והאלטרנטיבית,³⁷ הן באופן פיזי והן תוך בריאת עקרונות מרחביים חלופיים. השיכון ובתוכו המקלט מוצעים כאן כאמצעים לכינון וחיזוק זהות אתנית משותפת (אך לא הומוגנית) ונבדלת מן המרכז ובכך מאתגרים את המעמד הקולוניאלי המוחלש שיועד להם. עם זאת, הרומן אינו מצליח לחמוק מן החלוקה הבינארית והסטראוטיפית לפריפריה ומרכז, ותוחם כל צד במקום המיועד לו בשיח התרבותי.

0.10.23 נראה שרק רומן אשר יוותר על ההאחזות בטריטוריה ועל הקטגוריות הבינאריות

המפרידות אוכלוסיות לנרטיבים מובחנים יצליח להימלט באמת מן השיח הלאומי, ולהציע חלופה לחיים רבי־זהויות בישראל. ובמציאות סיפורית שכזאת **אולי לא יהיה עוד צורך במקלט**.

- * מאמר זה מבוסס על חיבור גמר לקראת קבלת תואר מוסמך אוניברסיטה למדעי הרוח בהנחיית ד"ר יואב רינון, החוג לספרות כללית והשוואתית, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2010.
- 1 אביגור-רותם, ג' (2001). חמסין וציפורים משוגעות. תל-אביב: קשת.
- 2 שילה, ש' (2005). שום גמדים לא יבואו. תל-אביב: עם עובד.
- 3 חנו, ח' (2002). "לא באנו מן הים: גיאוגרפיה ספרותית מזרחית", מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש, חנו, ח', יהודה, ש', מוצפי-האלר, פ' (עורכים), תל-אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, עמ' 191-211.
- 4 משעני, ד' (2006). בכל העניין המזרחי יש איזה אבסורד. תל-אביב: עם עובד.
- 5 סוקר-שווגר, ח' (2007). מכשף השבט ממעונות עובדים, יעקב שבתאי בתרבות הישראלית. המכון הישראלי לפואטיקה וסמיוטיקה ע"ש פורטר. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- 6 שנהב, י' (2003). "הפוליטיקה של המרחב בישראל", מרחב, אדמה, בית. יהודה שנהב (עורך). תל-אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, עמ' 7-17.
- 7 אביגור-רותם, ג', שם, עמ' 7.
- 8 שם.
- 9 שם, עמ' 18.
- 10 ראו ההבחנה בין שני אבות הטיפוס האוטופיים האנושיים ("האוטופיה של הגן" ו"האוטופיה של העיר"). שוורץ, י' (2007). הידעת את הארץ שם הלימון פורח. כנרת, זמורה ביתן, דביר, עמ' 15-21, 370-375.
- 11 ראו ריאיון עם אביגור-רותם ג' "יש דברים יותר מרתקים ממה שזוג עושה בין הסדינים" מעריב nrg 30/07/2001.
- 12 אביגור-רותם, ג', שם, עמ' 139-143.
- 13 שם, עמ' 113.
- 14 שם, עמ' 142.
- 15 שם, עמ' 225.
- 16 Bhabha, H.K. (1994). *The Location of Culture*. London and New York: Routledge.
- 17 המרחב הסימולטני והרבוד שהטקסט מציג אינו אובייקט וגם אינו כלי הכלה, אלא הוא סוג של פעולה, "מרחב־זמן דינמי". ר' בנושא זה: צורן, ג' (1997). טקסט עולם מרחב: דרכי ארגונו של המרחב בטקסט הסיפורי. תל-אביב: מכון פורטר והקיבוץ המאוחד.
- 18 ר' בנושא זה העיסוק בשאלה הם הספרות הישראלית יכולה להיות פוסט-מודרנית: שיפמן, ס' (2007). דברים שרואים מכאן. כרמל.
- 19 שילה, ש', שם גב הספר.
- 20 שם, עמ' 161.
- 21 שם, עמ' 186.
- 22 שם, עמ' 108.
- 23 שם, עמ' 201.
- 24 שם, עמ' 205.
- 25 שם, עמ' 195.
- 26 שם, עמ' 12.
- 27 על השיכון כ"מכונת המגורים המזרחית" ר' יעקובי ח' (2007). "המקום השלישי": ארכיטקטורה, לאומיות והמבט הפוסטקולוניאלי", תיאוריה וביקורת 30, עמ' 63-88.
- 28 שילה, ש', שם, עמ' 88-93.
- 29 שם, עמ' 18.
- 30 שם, עמ' 135-136.
- 31 שם.

החלוקות החברתיות על פי לאום ומעמד מתבטאות גם בחלוקת המשאבים המיועדים להתגוננות המרחבית הבנויה בישראל. המושגים לאום ומעמד הם עצמם אינם מנוגדים, אך בחרנו להציג דרכם את הניגוד בין הסובלים ממחסור במיגון לבין הנהנים ממיגון משופר. פרק זה בתערוכה מיוחד למועצות מקומיות ערביות בצפון ישראל שסבלו מחוסר מיגון במלחמת לבנון השנייה, ולאליפיון העליון המתגורר ביישובים המבוטסים בגוש דן ובונה לעצמו מקלטים אטומיים.

במלחמת לבנון השנייה היו הערבים בישראל חלק מהערף המופגז בפעם הראשונה, והיא תפסה אותם לא מוכנים פיזית ונפשית.¹ החיים ביישובים הערביים התנהלו בראשית המלחמה כמעט כרגיל. רוב התושבים, גם ביישובים הקרובים לגבול לבנון, לא נטשו למרכז הארץ או לדרומה. ציפייתם שלא ייפגעו הייתה מבוססת על ניסיון העבר, אך הרקטות ששיגר חיזבאללה פגעו בהם והתוצאה הייתה הרוגים ופצועים רבים. 18 מתוך 44 האזרחים שנהרגו מרקטות היו אזרחים ערבים.² המוכנות הלקויה של היישובים הערבים להתמודדות עם מצבי חירום נבעה משילוב של כישלון מוסדות המדינה ואי יעילות השלטון המקומי והחברה האזרחית.³ את תמונת המיגון ביישובי הערבים מתאר דו"ח מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור על היערכות העורף ותפקודו במלחמת לבנון השנייה (פורסם ביולי 2007):

"במסגרת הבדיקה נעשתה ביקורת בשלוש מועצות מקומיות לא יהודיות בצפון: גוש חלב, חורפיש ומריאר, וכן נאסף מידע מ-13 רשויות אחרות בצפון. בביקורת עלתה תמונה עגומה על מצב המיגון והמקלוט במגזר הלא יהודי. ב-13 הרשויות המקומיות שלגביהן אסף משרד מבקר המדינה מידע, ליותר מ-150,000 תושבים (שהם יותר מ-70% מהתושבים באותן רשויות) אין מענה בתחום המקלוט והמיגון. המצב המתואר לעיל מצביע על הזנחה חמורה מצד השלטון המרכזי והשלטון המקומי בטיפול בכל הנוגע למקלטים לתושבים במגזר הלא יהודי: משרד האוצר ומשרד הפנים, פיקוד העורף והרשויות המקומיות לא הקצו תקציבים לכך; במוסדות ציבור יש מעט מאוד מקלטים, ובאלה הקיימים חסר ציוד בסיסי; חסרים גם מקלטים פרטיים ומקלטים במוסדות חינוך. כתוצאה מכך לעשרות אלפי תושבים במגזר הלא יהודי בצפון אין מקלטים לשעת חירום."⁴ מאז מלחמת לבנון השנייה נעשה מאמץ בפיקוד העורף וביישובים הערביים להתגבר על פערי המיגון, אך כפי שמעידים הדוברים במועצות המקומיות הערביות בעבודת וידאו שצילמו לאחרונה אופיר זינטי ועומרי אנגל, המיגון הוא עדיין בגדר מותרות במקצת היישובים הערביים הנאבקים על שירותי ציבור תקינים בימי שגרה.⁵ מנגד מצלמים זינטי ואנגל מקלט אטומי בוילת יוקרה בשרון. מקלט אטומי אינו מונח מקצועי מוגדר בחוק או בתקינה, אלא הוא מונח עממי שפירושו מקלט בנוי קירות בטון עבים, אטום למים וקבור באדמה, וכושר ההגנה שלו מוכפל במספר שכבות מיגון.⁶ אך היעדר קביעת תקן אין פירושו שלמקלט האטומי אין ביקוש בקרב בעלי האמצעים. כמו מוצרי בנייה יוקרתיים אחרים, הנעשים בהדרגה לנחלת המעמד הבינוני והגבוה, כך מאפיינים נחשקים במקלטים אטומיים, נוטים לחלחל אל המיגון הסטנדרטי. מערכות סינון, למשל, הותקנו במקלטים האטומיים של בעלי ההון שנים רבות לפני השינוי בחוק המחייב עתה את התקנתן בכל ממ"ד חדש בישראל. בדיעבד שינוי זה מעלה את השאלה האם מהמצאת הממ"ד ב-1992 ועד מאי השנה היינו בסכנת חנק בשהות ממושכת בממ"ד ללא מערכת סינון.

כמה עבודות בתערוכה חורגות מעט מגבולות הדיון היהודי הפנימי במקלט. בתצלום שצילם מיקי קרצמן נראית חזית בית מגורים פגוע פגיעה קשה ממטחי ירי בעזה. העבודה חותרת תחת תחושת הקרבן הישראלית, שגם תערוכה זו שותפה להעצמתה על ידי הסתת המבט מקווי ההתגוננות אל תוצאות תוקפנות הצבא הישראלי, ושאלת כפירה מתגנבת אל הדיון: אם בבית האויב יש מקלט?

סיפורו של המקלט בגינת לוינסקי בתל-אביב מוצג בדימויים ובווידאו. בגלגוליו השונים שימש כפתרון דיוך

32 קלוש, ר', לו-יון, י' (2003). "הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב", בתוך: מרחב, אדמה, בית. שנהב י' (עורך), תל-אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, עמ' 216-244.

33 חיים יעקובי החל לפתח כיוון מחקרי ביקורתי זה וטען בעקבות הומי באבא כי ניתן לראות בשיכון "מרחב שלישי" ממשי, ר' הפניה בהערה 27.

34 אביגור-רותם, ג' (2002). "ח'ברה, חומוס וחמסין", פנים - רבעון לתרבות חברה וחינוך. הקרן לקידום מקצועי, גליון 20, מאי.

35 בהר, א' (2006). "באה הסכין של העברית, עשתה אותנו שתי חתיכות". הארץ, 25/05/06.

36 ראו הערה 16.

37 ראו הערה 27.

0.11.1

בסיסי לפליטים מדרפור בתיווך המרכז לפיתוח פליטים אפריקאיים ARDC; הוא שימש כסטודיו פתוח לצילום והזמין פליטים ותושבים משכונת שפירא להצטלם, כפי שאפשר לראות בפרויקט של הצלמת אדאן מקבוצת אקטיוויז'ן; וכמעט לספרייה לעובדים זרים. הספרייה, בתכנון האדריכל יואב מאירי וצוות ארטים, נבנתה ופועלת מעליו.

בעבודת הוידאו של הדס איצקוביץ המוצבת בתוך שלד ממ"ד בנוי רשת ברזל זיון, האמנית בונה בתנועות מדודות ומתוזמנות קיר לבנים במסך אחד, ומפרקת קיר לבנים במסך מולו. הנוף הנחסם אט אט מעינינו עם בניית הקיר הוא נוף גגות ישראלי טיפוסי. הקיר המפורק מולו חושף נוף גגות באמסטרדם. אמסטרדם מציעה לאיצקוביץ מקלט מארץ המקלט הישראלית, ומאפשרת לה להשיל את זהותה הלאומית ועמה את מודל המיגון הישראלי.

- 1 בשיר, נ' (2007). החברה הפלסטינית בישראל במצב חירום: דו"ח נזקי גוף, רכוש ונפש במלחמת ישראל השנייה בלבנון. שפרעם: הוצאת אגודת הגליל- האגודה הערבית הארצית למחקר ולשרותי בריאות ועטאא- המרכז הערבי לייעוץ והדרכה במצבי חירום.
- 2 האגודה הערבית לזכויות האדם לקידום זכויות המיעוט הפלסטיני בישראל (2007). אזרחים בסכנה: הצבת מתקנים צבאיים זמניים וקבועים בסמוך ליישובים הערביים במלחמת לבנון השנייה. אתר האגודה הערבית לזכויות אדם.
- 3 בשיר, נ', שם.
- 4 מבקר המדינה, היערכות העורף ותפקודו במלחמת לבנון השנייה, 18.7.2007 עמ' 451-492.
- 5 מתוך ריאיון עם ראש המועצה דיר אל עסאד, נטר סאנעאללה ב-18.6.2010.
- 6 ראו הערך המקלט הגרעיני בוויקיפדיה האנציקלופדיה החופשית.

- 0.11.1 מיקי קרצמן / חאן יונס #1 / תצלום, הדפס דיגיטאלי 75/115 ס"מ באדיבות האמן וגלריה שלוש, תל-אביב 2005
- 0.11.2 רועי קופר / הספרייה בגינת לוינסקי / תצלום, הדפס דיגיטלי 13/18 ס"מ 2010
- 0.11.3 רועי קופר / הספרייה בגינת לוינסקי / תצלום, הדפס דיגיטלי 13/18 ס"מ 2010
- 0.11.4 אדאן, אקטיוויז'ן / פרויקט עיר מקלט / תצלום, הדפס דיגיטאלי 13/18 ס"מ 2008
- 0.11.5 אדאן, אקטיוויז'ן / פרויקט עיר מקלט / תצלום, הדפס דיגיטאלי 13/18 ס"מ 2008
- 0.11.6 הדס איצקוביץ / The simple construction of the heart / וידאו בשני מסכים 2010
- 0.11.7 הדס איצקוביץ / The simple construction of the heart / וידאו בשני מסכים 2010

0.11.4

0.11.2

0.11.5

0.11.3

0.12.1 ולך אין קרום הגנה? (...) לי אין קרום הגנה, אין קרום שחוצץ ביני לבין העולם. אי' נבו, ארבעה בתים וגעגע

0.12.1.1 העור האנושי הוא כמכל שבתוכו אסופים איברנו הפנימיים. הוא מאפשר תחושת לכידות עצמית ומשרטט קווי מתאר, הקובעים גבול מפריד בין המציאות הפנימית למציאות החיצונית. במרחב הביניים מתקיים כור היתוך שמתוכו צומחת זהות.

0.12.1.2 המציאות הפנימית והמציאות החיצונית אינן ישויות נפרדות לגמרי זו מזו, ויש ביניהן יחסי גומלין - אני משפיע על סביבתי, והסביבה משפיעה עליי. זהו תהליך יצירה שאינו מסתיים לעולם. הגבול בין הפנים לחוץ הוא מרחב ללא קווים ברורים ובעל איכויות אוסמוטיות: הן יוצרות חיץ ומונעות כניסת אובייקטים גשמיים ומנטליים פנימה ואת גלישתם החוצה, ועם זאת מאפשרות תנועה מתמדת בין הפנים לחוץ. מרחב הגבול מאפשר לפנים ולחוץ להיות זה ליד זה. זהו מתחם ידידותי שבתוכו מתאפשר שיח ודיאלוג משותף. הגבול, השפה (גדה) הם מרחב שבו מתקיים שיח בניסיון לגשר בין השפות שמעבריו השונים.

הכניסיני תחת כנפך,
והיי לי אם ואחות,
ויהי חיקך מקלט ראשי,
קו-תפלותי הנדחות...
ח.ג. ביאליק, "הכניסיני תחת כנפך"

0.12.1.3 דיבור על מקלט נפשי אינו יכול לפסוח על הדמות האימהית (או הדמות המספקת פונקציות אימהיות) ועל איכויות המכל האימהי. מלידתנו, ויש האומרים עוד לפני, אנו זקוקים למקלט מעצמנו ומסביבתנו. הן המציאות הפנימית והן החיצונית מייצרות חומרים רעילים המאיימים עלינו לכלותנו. תינוק רעב, למשל, חווה הרס בפנים וגם את הרסנותו שלו. ומשמתפתחת התודעה נוספות התנסויות נפשיות שאין אנו יכולים להכיר בהן, גם כיוון שאינן מתיישבות עם האופן שבו אנו תופסים את עצמנו. אם כך, במציאות הרגשית שלנו מסתובבים להם חומרים שבמובן סמוי אנו יודעים על קיומם, אך איננו יכולים לחוש בעלות עליהם ולהכיר בהם כבשלנו, הואיל והכרה בהם תהיה כסוס טרויאני פנימי שישתלט עלינו ויפגע בנו.

0.12.1.4 המקלט הראשון לאחר צאתנו מהרחם הוא נפשה של האם, הקולטת עבורנו את כל אותם החומרים. היא מעכלת אותם ומחזירה אותם אלינו מותמרים (transformed) ונטולי רעלים. הדמות האימהית משאילה את עצמה ואת עורה ומשמשת מכל שהוא גם מחסה וגם מקלט מפני כל מה שאנו עצמנו איננו מסוגלים לאמץ. במצבים מסוימים תהליך ההתמרה משתבש. באירוע טראומטי, למשל, הנפש נכשלת בניסיון לעצור ולעכל את שטף האירועים המנטליים, כך שהעור הממשי והעור המנטלי מאבדים את תכונת האוטמוזה שלהם. אבדן זה עלול להביא לשני מצבים קיצוניים: במצב האחד הגבול

0.11.6

0.11.7

המנטלי נפרץ והמציאות הפנימית והחיצונית לא ניתנות עוד להפרדה. החוויה היא של מתקפה על ה"אני" – הכול נכנס פנימה – ובו בזמן ה"אני" זולג החוצה ומתרוקן, כמו במצבים של דיכאון או פסיכოזה, שבהם אין הפרדה למעשה בין פנים לחוץ. כנגד הסכנה של פריצת הגבול והריסתו מתפתח המצב האחר: לעתים עוטפת הנפש את עצמה בגבול אטום שאינו מאפשר כל דיאלוג, כל שותפות וכל היכרות עם המציאות שבחוץ. חוסר זה במגע אינו מאפשר הכרה במה שבפנים. מי שאינו רואה החוצה מתקשה לראות פנימה, ולהפך. במצב זה נרקמת נפש שכמו חיה במקלט – בחשדנות ובדידות, אין יוצא ואין בא – "אדם בתוך עצמו הוא גר". ראוי לזכור כי החומות המדומיינות הללו מגינות רק לכאורה. הפגיעות והפוטנציאל להיפגע נותרים בעינם.

- דיברת עם ראש העיר?

- דיברתי אתו, כן, הייתי אצלו במקלט. כן, הוא עוד במקלט. שנים מנסים להסביר לו שהכפתור של ההרגעה פשוט התקלקל.

נסים אלוני, הגשש החיוור, קפיטריה בטבריה

0.12.1.5 מקלט הוא מרחב מוגן ומווסת, המיועד לשמש כמחסה במצבים של איום קיומי. במלחמה מתקיים קיטוב בין שני צדדים. השיח נפסק והגבול כמרחב משותף הופך להיות חומה בצורה ומוגנת. כל מה שמעבר לחומה חשוד שהוא מהווה סכנה קיומית. הפיצול בין הקרבן לתוקפן נעשה מוחלט. הצדדים משני עברי החומה מתחרים אלה באלה על תפקיד הקרבן. יתרונו של הקרבן הוא שאין הוא צריך לתת דין וחשבון לעצמו ולסביבה על הפנים האלימים שלו. כך, כל צד משליך אל עבר האחר את כל הרע שבו. לכאורה זוהי דרך יעילה להיפטר מבעלות על רעלים, אולם זהו מצב שהולך ומסלים. החשדנות מגבירה את חוויית האיום, וזו מעצימה את החשדנות. גם הצורך של כל צד לחוות עצמו כצודק ולהשליך את רעותיו אל הצד האחר מעצים את התהליך. הנה כי כן גם כשהמציאות משתנה והאיום שוכך, הבידוד שכפינו על עצמנו אינו מאפשר לזהות כי כלו המים, וביטוי לכך משתקף במערכון הידוע שבו ראש עיריית טבריה לא יצא מהמקלט.

0.12.1.6 החברה הישראלית משולה לנפש החיה במקלט. סביב תקומתו של העם היהודי בארץ ישראל נבנה אתוס חדש, היפוכו של היהודי הגלותי המסתגר בגטו בניסיון להגן על עצמו מפני "הגויים". הסכנה מהגויים היא כפולה: סכנה מהתקפה וכיבוש הטריטוריה היהודית ישראלית ומחיקת הזהות היהודית בכוח; וסכנה ש"פריצת החומות" תביא להתבוללות, ומתוך כך לטשטוש הזהות היהודית-ישראלית. ואולם חרף הדבקות באתוס החדש, ההשתחררות מהתבנית שנצרכה כה עמוק לא קלה היא, וכך גם ההשתחררות מהדימוי ההיסטורי. למעשה החברה הישראלית, הבטוחה שסיגלה לה פתיחות ונורמליות ושיצאה מהגטו, משחזרת שוב ושוב את העמדה הפרנואידי. כמו אצל הפרט, גם בחברה קיים איום על הזהות והיא מתגוננת מפניו בהסתגרות ובמקלטיות. כמו הפרט הפגיע שהקים לעצמו חומות גבוהות ומבחין בעיקר בסכנות העלולות לבוא מיחסיו עם סביבתו, כך

החברה הישראלית. ההימנעות ממגע עם החוץ מעצימה את הפחדים, שכן היכרות עם החוץ יכולה להרגיע את ה"שדים". האיום על הזהות היהודית, שמפניו נשמרו בגטו, הוסב לאיום על הלאום הישראלי-יהודי. וההתגוננות, ההסתגרות, האם אינן כקו מזיינו² נותנות אשליה של הגנה ולמעשה הן השקעה מיותרת ומסוכנת במקומות הלא נכונים?

פעם בעשר שנים

עושים לנו מלחמה

רגע אחד קטן ובודד

אנחנו אתכם כתף אל כתף.

חנוך לוי, "אחים צ'מבלולו", מלכת אמבטיה

0.12.1.7 האיום אינו רק חיצוני. כנגדו קיים גם איום מבפנים: הקיטוב והפערים החברתיים. יש חשש בלתי מודע שמפגש בין "אחרים" בתוך החברה יהרוס את המרקם החברתי. הפניית המבט אל האיום בחוץ מאפשרת להכחיש איומים פנימיים וליצור אשליה של לכידות, אלא שמעצם טיבה הכחשה אינה מאפשרת טיפול בבעיה.

צווי מלחמה מניעים לעתים גם דינמיקות משפחתיות. המקלט נוקה ונשטף והיה מוכן לקלוט את היורדים אליו. זוהי מלחמתו הראשונה. כולם מדביקים נייר דבק על החלונות. המלחמה אינה נתפסת על נוראותה ואלימותה אלא כסוג של קרנבל קולקטיבי שמאחד ומלכד. הוא התכונן לירידה הראשונה למקלט. בכל ארוחת ערב היו דנים במה יקרה כשיירדו, ואז הודיע אביו לפתע: "אני מעדיף להישאר בדירה ולסכן את חיי רק לא לבלות כמה שעות עם גברת כספי לבושה בקומבינזון..."

זיכרון אישי

0.12.1.8 המקלט הציבורי במתכונתו הישנה היה מקום שבו הסכנה, הבהלה וחוסר האונים בוחשים את הפרטי והציבורי לרקמה אחת, זמנית ואינטנסיווית. החודרנות, הבושה, המציצנות והסקרנות הפכו לתוצרי לוואי של ההתכנסות המקלטית, אך ישנם כאלה שהפחד מהחדירה למרחב הפרטי שלהם, הצורך בפרטיות והבושה חזקים אצלם מהפחד מהמלחמה ומתוצריה האלימים. ככל שהמציאות הישראלית מרבה לגדר את עצמה ולבנות חומות בינה לבין המציאות החיצונית, כך היא נוטה לטשטש בתוכה את הגבולות המשפחתיים והפרטיים. תרבות "כל ישראל חברים" וסגנון ה"אחיי" קשורים בתחושת שותפות גורל המצדיקה פלישה לטריטוריה של הפרט. האם יש זיקה בין ההסתגרות כלפי חוץ לבין הפתיחות וטשטוש הגבולות כלפי פנים? האם עיבוי החומות מקצין גם את תרבות ה"יחד", ולהפך?

0.12.1.9 בכל רובד ותת-מערכת של החברה הישראלית יש ביטויים של דינמיקה זו, שבה דרים בכפיפה אחת ללא האחדה ושילוב מווסת הקוטב המתבדל ה"גטואי", והקוטב המתערבב. כשישראלים אחרי צבא מטיילים בחו"ל, לדוגמה, הם מטיילים בקבוצות

ובדבוקות המבדלות אותם מהסביבה ומטשטשות את הגבולות בתוך כל דבוקה. אחת המשמעויות של תופעה זו היא שהסביבה היא לעד ה"אחר", גם אם מדובר בחמישים ישראלים ומיליארד הודים.

בלי התחשבות, בלי רחמים, בלי בושה. חומות בנו סביב לי, עבות וגבוהות. ועכשיו אני יושב לי כאן חסוך-תקווה. רק על זה אני יכול לחשוב: זה הגורל מכלה אותי - כי כה הרבה היה לי לעשות בחוץ. כשבנו את החומות איך יכולתי לא לשים לב! אך כלל לא שמעתי את הבונים, שום קול. בלי שארגיש, חצצו ביני לעולם בחוץ. חומות, קונסטרוטיבוס קאואפיס, תרגום: יורם ברונובסקי

0.12.1.10 החברה הישראלית והעם היהודי למודי טראומה הקשורה לאיום קיומי, לגירוש מטריטוריה ולנישול מזהות דתית, חברתית ותרבותית שהיו מנת חלקם במהלך ההיסטוריה. לכן במונחים רבים החברה הישראלית מתנהגת כחברה פוסט טראומטית או כחברה בטראומה.

0.12.1.11 המילה "טראומה" באה מיוונית, ומשמעותה פצע, חדירה ושבירה של העור. ניתן לומר שכפי שהפצע קוטע את רצף העור, כך הטראומה סודקת את רצף תפיסת האדם את עצמו. טראומה היא חוויה מנטלית הקשורה לאירוע שלא ניתן להתנגד לו, אך גם אי אפשר להכילו, ואז מתרחשת קריסה של התשתיות הרגשיות ומתלווה אליה חוויה של בלבול הזמן הנפשי ואבדן יכולת הוויסות. למשל בתופעה המוכרת ממצבים פוסט-טראומטיים של חוויית הטראומה שוב ושוב, העבר (זכר האירוע הטראומטי) חודר באופן אלים ומציף את ההווה, ולא ניתן להתמיר אותו כך שישכון באזור הזיכרון, המודע והבלתי מודע. גם ההגנה מפני ההשלכות הנפשיות של טראומה מאופיינת בנתק בין חוויות נפשיות לחיבורים אסוציאטיביים, נתק בין זמנים ונתק בין גוף לנפש. נתקים אלה הופכים את הנפש לאוסף של פרגמנטים מגודרים כל אחד בתוך עצמו, ללא יכולת להפוך אותה למהות אינטגרטיבית אחת המתגבשת לכדי חוויית ה"עצמי".

0.12.1.12 הסופר דויד גרוסמן טבע את המושג Intraumatic והתכוון לחברה הישראלית החיה בטראומה מתמשכת. האלימות הבלתי פוסקת והחרדה המתמדת מפני האירוע האלים הבא הופכים אותנו לחברה עסוקה בהישרדות נוכח רצף האירועים האלימים. זהו מצב שאינו מאפשר התבוננות ותובנה ומה שנובע מהן - הפנמה וזיכרון, ולכן איננו יכולים לראות את החלק האלים בתוכנו כחלק מתהליך הניבוי של הטראומה. אולם בהתרחשות טראומטית הטראומה איננה מנת חלקו של הקרבן המנוצל בלבד, אלא גם של האובייקט האלים, הנחשף להיבטים חשוכים ואפלים באישיותו. החשיפה מתרחשת בחברה שאינה מאפשרת לאדם האלים להתגונן מפני הפוטנציאל האלים שבו, וכך הוא הופך לקרבן של אלימותו ושל הסביבה.

0.12.1.13 המקלט מייצג פיצול לתוקפן וקרבן, שכן מי ששוהה במקלט הוא בהגדרה קרבן מותקף, ועל כן אינו יכול להכיר בפוטנציאל האלים שבו. בייחוד בהיות המקלט בועה מנותקת, כפי שתואר. הארכיטקטורה המנטלית של השוהה במקלט אינה מאפשרת החזקה ברב-ממדיות של הנפש. בכדי שתתאפשר למידה ואינטגרציה בין חלקים שיש ביניהם סתירה או פרדוקס, נדרש דיאלוג בין חוץ ופנים ובין קטבים. דיאלוג עם האלימות שבחוץ מאפשר ללמוד על האלימות שבפנים, ודיאלוג עם האלימות שבפנים מאפשר ללמוד על האלימות שבחוץ.

וְהַקְרִיתִים לְכֶם עָרִים עָרֵי מְקַלְט תְּהִינָה לְכֶם וְנִסְ שָׁמָּה רֹצֵחַ מִכֶּה נֶפֶשׁ בְּשִׁנְיָהּ.
במדבר ל"ה, 11

0.12.1.14 בהקשר זה מעניין להתבונן במקורה המקראי של המילה "מקלט". המונח המוכר כיום מושאל מהצירוף "עיר מקלט" המוזכר בתנ"ך כמקום מפלט לרוצחים בשגגה. לעיר המקלט היה תפקיד כפול: השהות בה הייתה עונש לרוצח שהרג אדם כתוצאה מחוסר זהירות; והיא נועדה להציל את הרוצח מנקמת דם. ייתכן שהרוצח בשגגה והחברה כולה זקוקים למקלט כדי לנתק את מעגל האלימות של פגיעה, נקמה, פגיעה וחוזר חלילה; ייתכן שהרוצח בשגגה זקוק למקלט מפני אלימותו שלו. בכפל המטרות מגלמת עיר המקלט את שני הקטבים של המעשה האלים - הן את התוקפנות והן את הקרבנות (שהיא, כאמור, גם קרבנותו של התוקפן).

0.12.1.15 בימינו קיבל המקלט משמעות מצמצמת וחד-ממדית. נראה שבאזור רוי אלימות וטראומה הדין היחיד הוא בחלוקה המצמצמת בין קרבן לתוקפן, והשאלה היחידה שמשתחזרת ונשנית עד לעייפה היא מי צודק. אלא ששאלה זו הופכת את כולם לטועים, שכן במרחב שכזה אין אפשרות להתבונן פנימה ולגלות שאדם או חברה יכולים ליפול קרבן לאלימותם שלהם, ושהקרבן עלול להפוך לתוקפן הבא.

**מן המקום שבו אנו צודקים
לא יצמחו לעולם
פרחים באביב.**

**המקום שבו אנו צודקים
הוא קשה ורמוס
כמו חצר.**

**אבל ספקות ואהבות עושים
את העולם לתוח
כמו חפרפרת, כמו חריש.**

**ולחישת תשמע במקום
שבו היה הבית
אשר נחרב.**

יהודה עמיחי, "המקום שבו אנו צודקים"

0.12.1.16 האם לחומה גבוהה יש אפקט מרגיע או מפחיד? כשאנו נתקלים באמצעי מיגון, האם הוא משרה עלינו שקט וביטחון, או פחד? המפגש עם מה שנועד להגן מזכיר לנו את קיומו של האיום ומגדיל את הפחד, וככל שאמצעי ההגנה עצום ומאובטח יותר כך מתעצם הפחד, ממש כמו אותו ילד שהולך בחושך, שורק ואומר לעצמו "אני לא מפחד, לא מפחד". יוצא אפוא שההשקעה ההולכת וגוברת בביצורים, בעיבוי החומות, בכיפות ברזל מעל ראשינו ובממ"ד לכל משפחה מניחים הנחה ילדותית, יש לומר, שזאת הדרך למגר את הפחד. ולא היא. לא רק שחומות עבות אינן ממגרות את הפחד, הן אף מעצימות אותו ומשליטות אותו על חיינו.

0.12.1.17 אנו נותרים עם משאת נפש לגבול ידידותי המאפשר שיח וחיפוש אחרי שפות משותפות. האם פתרון כזה אפשרי? האם הוא בידינו?

האם לעד ינהלו אותנו הפחד והסביבה המאיימת ויחרצו את גורלנו?
האם לעד ננוע בין חיים בתוך חומות לחיים ללא גבולות כלל?
האם יהיה לנו די ביטחון להיות "שכנים טובים עם גדרות טובות"?

היי שקטה כמו לא עברת אף פעם
כמו לא היית צרימה בנוף המטופח
כמו ראית כף יד בתוך אגרוף הזעם
כמו אלומת האור הנה מצאה אותך.

היי שקטה
כאילו אין בך דופי

כאילו האוויר נותן לך הגנה
כאילו הצרות כבר מתגבשות ליופי
כאילו מעפר פורחת שושנה
רחל שפירא, "היי שקטה"

1 טקסט זה ניזון מתאוריות פסיכואנליטיות, בהן תפיסת יחסי אובייקט ותפיסות אינטר-סובייקטיביות, וכן מתאוריית יחסי קבוצות, שהיא שילוב של פסיכואנליזה ותאוריית המערכות הפתוחות.
2 קו מז'ינו נבנה על-ידי הצרפתים בגבול עם גרמניה כחלק מהלקחים שהופקו ממלחמת העולם הראשונה. הקו היה מערכת ביצורים עצומה ומתוחכמת, רוחבה 20-25 ק"מ, והוא היה מורכב ממגוון אמצעי הגנה: עמדות התרעה, מוצבים קדמיים ומכשולים נגד טנקים, ובונקרים ללוחמה בחי"ר ושריון. הקו כלל מערכת של 44 מבצרי בטון, שכל אחד מהם נבנה להכיל 500 עד 1,000 חיילים. בסביבת מבצרים אלה נבנו 62 מבצרים סטנים יותר, 340 צריחים משוריינים, 89 מקלטים ובונקרים, 17 עמדות תצפית מבוססות, אגני הצפה, מער" כות חשמל וטלפונייה, ומערכת תת-קרקעית של פסי רכבת ומנהרות להעברת לוחמים וציוד ממקום למקום בתוך מערך זה. הביצורים היו מצוידים במערכות איזור, גנרטורים, מערכות מים וניקוז, והיו מעין עיר תתי-קרקעית. במלחמת העולם השנייה עקפו הגרמנים את מערכת הביצורים והציגו ככלי ריק.

חוסנה של המדינה הוא בכך שבחיי היומיום אין היא מושפעת מהלחמה! לב התערוכה הוא אפוא הצגת הצורך של המדינה והחברה בישראל לקיים שגרת חיים בעת מלחמה ובמצבי חירום תכופים ומתמשכים לפני כל מלחמה ואחריה. ואמנם, תצלומים בתערוכה מראים מקלטים בימי שגרה ואת השימושים השונים הנעשים בהם כמקלטי תרבות: מרכזים קהילתיים, חללי סטודיו לאמנות,² מוקדי פעילות פנאי וצורכי ציבור. ומגדל תצלומים ועבודות אמנות מספר בתערוכה מתעדים מקלטים ציבוריים בעתות חירום. בקיר ההיסטורי של התערוכה מציג מיכה בריעם אנשים מחתינים ומעשנים במקלט הציבורי בכפר רופין בשנות השישים, תינוקות ישנים במיטות קומתיים במקלט באשדות יעקב ב־1969, וילדים שרועים במקלט הציבורי בשלומי ב־1993. זיו קורן מצלם ילדים במיטות מקלט הערוכות בקומות בקריית שמונה ב־2006. מיכה בריעם בצילום ואסתר שורצמן הלברכת בציור מתעדים את משפחותיהם יושבות בחדר האטום עטויות מסכת אבי"כ במלחמת המפרץ הראשונה ב־1991. תצלומים אלה מתעדים את השימוש במקלט בעת מלחמה כשהוא הופך למקום כינוס של אזרחים חרדים לגורלם.

בעשורים האחרונים, בעידן הרקטות והפרטת המיגון, ירדו המקלטים הציבוריים מגדולתם ובמלחמת לבנון השנייה נמצאו מוזנחים ובלתי ערוכים לשהות ממושכת.³ ככל שענו פחות על צורכי החירום, כך הפכו המקלטים הציבוריים למבני ציבור לשימוש אזרחי. אמנים, עמותות ואף בתי כנסת שוכרים מקלטים מן הרשויות העירוניות או מקבלים אותם, ועושים בהם שימושים מגוונים. המקלטים קולטים לתוכם פעילות המצריכה מרחב ונותנים מענה מסוים למחסור במבנים לצורכי ציבור בשל צמצום מקורות מימון לבניית מבני ציבור חדשים.⁴ נדמה כי אף שייעודו הביטחוני של המקלט הציבורי נזנח במעבר לממ"דים פרטיים, המקלט הציבורי הוא עדיין אתר של סולידריות בדמות פעילות חברתית-קהילתית ללא מטרות רווח, או של שירותי פנאי זעירים כמו חוגי ספורט ותחביב בשולי השוק הכלכלי. פעילות חברתית זו יכולה להתקיים רק בדמי שכירות נמוכים והיא נהנית ממיקומם המצוין של המקלטים במרכז השכונה ומנישותם לציבור הרחב: ללא גדר, ללא שומר וללא סינון הבאים בשעריהם.

האמנים אריק קצב, יורם בלומנקרנץ ויובל שלגי מציגים בתצלומיהם את החללים הפנימיים של מקלטים בתל-אביב, שהם הסטודיו שלהם.⁵ סימני הזיהוי של פנים המקלט הציבורי - הסולם המוביל לפתח יציאת החירום, דלת הכניסה הכבדה, סימון הפתחים בצבעים זוהרים, פתחי האזור העגולים - משמשים תפאורה לתערוכת אמנות או לפנים חלל הסטודיו במהלך העבודה.

אולג קלשניקוב וסטניסלב קוזמין צילמו בשנים 2006-2008 את האדריכלות הנסתרת מן העין של המקלטים הציבוריים בקמפוס הר הצופים בירושלים. השניים בחנו כיצד הוסבה האדריכלות המובהקת והנוקשה של המקלט לשימושים שונים בניסיון לביית אותה ולשוות לה אופי אישי יותר.

רועי בושי מצלם שורת מקלטים בשכונת תל-גיבורים. המקלטים הפכו לבתי כנסת לקהילות אתניות שונות ועונים על מחסור בשטח לבתי כנסת בשכונה המתחדדת.⁶

1 לומסקי-פדר, ע', בן-ארי, א' (2007), השיח הפסיכולוגי ונרמול המלחמה, בתוך ג' שפר (עורך), צבא שיש לו מדינה: מבט מחדש על יחסי התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל, ירושלים: כרמל, עמ' 283-284.

2 דוגמה לפעילות אמנותית בגלריה ציבורית במקלט בשנות התשעים ראו: איכילוב, ד', גואטה, י', גור זאב, ג' (2008). לימבוס. מקום. צילום. תל-אביב: קו אדום, קבוצת לימבוס, העמותה לקידום הדימוי הצילומי.

3 במבצע "דין וחשבון" בשנת 1993 ובמלחמת לבנון השנייה נאלצו רבים מהתושבים לשהות זמן רב במקלטים. תפיסת המיגון, שלפיה נבנו המקלטים לשהייה קצרה - יומיים שלושה לכל היותר - הביאה לכך "שבמהלך ימי המלחמה הוצפו מוקדי החירום של הרשויות המקומיות באלפי פניות של תושבים על תקלות ובעיות במקלטים, שאינן מאפשרות לשהות בהם פרק זמן ממושך". כמו כן קבע מבקר המדינה כי פיקוד העורף לא פיקח על מצב המקלטים והרשויות המקומיות לא מילאו כראוי את תפקידן בנוגע לתחזוקתם ובנוגע

0.13.1

0.13.2

לתיקון ליקויים שהתגלו בהם עד פרוץ המלחמה. מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור (2007). היערכות העורך ותפקודו מלחמת לבנון השנייה - הדו"ח המלא, 18 ביולי.
 4 על המחסור במימון בניית מבני ציבור ראו: מרגלית, ל', אלתרמן, ר' (1998). מהיטלים ועד הסכמים: דרכים לשיתוף יזמים בנטל פיתוח והקמה של מוסדות ושירותי ציבור. חיפה: הטכניון מכון טכנולוגי לישראל, המכון לחקר העיר והאזור, מרכז השלטון המקומי בישראל.
 5 התצלומים התפרסמו בקטלוג "עושים אמנות" ב־2009. ראו: עושים אמנות, עיריית תל־אביב יפו, אגף התרבות והאמנויות, 2009.
 6 אנו מודים לאביב סאסי אשר הראה לנו את בתי הכנסת במקלטים הציבוריים בתל־גיבורים.

- 0.13.1 אולג קלשניקוב וסטניסלב קוזמין / מרחב מוגן, קמפוס הר הצופים, ירושלים 2006-2008 / תצלום, הדפס דיגיטאלי 40/50 ס"מ
- 0.13.2 אולג קלשניקוב וסטניסלב קוזמין / מרחב מוגן, קמפוס הר הצופים, ירושלים 2006-2008 / תצלום, הדפס דיגיטאלי 40/50 ס"מ
- 0.13.3 רועי בושי / מקלט 53, בית כנסת "אור החיים", תל גיבורים, חולון 2010 / תצלום, הדפס דיגיטאלי 50/74 ס"מ
- 0.13.4 רועי בושי / מקלט 10, בית כנסת "אורות הצחצחות", תל גיבורים, חולון 2010 / תצלום, הדפס דיגיטאלי 35/52 ס"מ
- 0.13.5 רועי בושי / דלת מקלט 53, בית כנסת "אור החיים", תל גיבורים, חולון 2010 / תצלום, הדפס דיגיטאלי 30/40 ס"מ
- 0.13.6 זיו קורן / ילדים מתכוננים לשינה במקלט בקריית־שמונה במהלך מלחמת לבנון השנייה יולי 2006 / תצלום, הדפס דיגיטאלי 75/105 ס"מ

0.13.5

0.13.3

0.13.4

0.14.1 מאמר זה מציג את הדילמות המרכזיות בקשר למיגון בחברה הישראלית לנוכח האיומים על העורף האזרחי. המאמר מציג התבוננות נוקבת במדיניות המיגון בניסיון להבין מה מסתתר מאחורי החלטות הרות גורל בתולדות החברה הישראלית.

0.14.1.1 לפני שנים מספר היו נתונים יישובי עוטף עזה להתקפות רקטות קסאם באופן בלתי פוסק ויומי, והיה ויכוח ציבורי על השאלה אם למגן אותם, ואם כן - עד כמה. בעיצומו של הוויכוח העלה ראש הממשלה המכהן, מר אהוד אולמרט, שאלה פילוסופית קיומית: "האם נמגן עצמנו לדעת?" הייתה זו שאלה רטורית, שהרי העורף האזרחי של העם חשוף להחריד לאיומים במידה נרחבת ביותר, והיא ביטאה ויכוח מקצועי-פוליטי-כלכלי-חברתי-פסיכולוגי-אדריכלי שניטש שנים בין התומכים במיגון העורף האזרחי הישראלי לבין המתנגדים לו. השאלות שעל הפרק הן לא פחות משאלות מפתח, והן נוגעות בנימים דקים ורגישים בחברה הישראלית, הכבולה מאז הקמתה בסד צרכים ביטחוניים לנוכח האיומים עליה, המתווים את דרכי התנהלותה. שאלות אלה עוסקות בקשת רחבה של היבטים: האם יש איום קיומי על העורף האזרחי הישראלי ומהו; דרכים להתגוננות, המקפלות בתוכן את שאלת השאלות: האם לבחור בהתקפה כדרך פעולה אפשרית, ואם לא - האם לבחור בהגנה פעילה בסגנון "כיפת ברזל", פרויקט ה"חץ" או פרויקט "נאוטילוס" (הוא Skyguard - קרן הלייזר), או שמא בהגנה סבילה; מחיר המיגון - עלות לעומת תועלת, יופי לעומת חוזק; היקף המיגון: האם יש למגן את האוכלוסייה כולה או רק חלקים ממנה, האם המיגון פוסח על המגזרים החלשים (המגזרים הלא יהודיים בישראל, לדוגמה), ומהן ההשלכות של החלטות אלה מבחינה פוליטית, חברתית, כלכלית ואדריכלית. במאמר זה אנסה לדון בשאלות נוקבות אלה ולהציג את שני צדי המתרחס (או יותר), וכל זאת לאור הנחה אחת, חשובה לכותב מאמר זה: שנוכח האיומים עלינו להיות עם "קשה עורף" במובן החיובי של המילה.

0.14.1.2 סוגיית האיומים על העורף האזרחי נעשתה מרכזית בתולדות היחסים בין אומות כשפני המלחמות השתנו והן נהפכו לטוטליות בהיקפן, באמצעים המופעלים בהן, בזמן ובמרחב שלהן וביעדיהן, ואחד היעדים הוא העורף האזרחי. כחיזוק להשגת יעד זה נהגתה תאוריית ההפצה האסטרטגית, הגורסת שתקיפה ופגיעה בעורף אזרחי תביא בהכרח להתמוטטות החזית ולסיומה המהיר של המלחמה. במלחמת העולם הראשונה הפכה תאוריה זו לממשית כשהמטוס נהפך לכלי תקיפה, ונסללה הדרך לעורף האזרחי. תקיפת העורף האזרחי נוסתה ואחר כך השתכללה במלחמת העולם השנייה, ואחריה בעשרות מלחמות מקומיות שבהן הפך העורף האזרחי למטרה מהראשונה במעלה (למרות אמנת זינבה האוסרת זאת מטעמי מוסר). ישראל (פלשתינה) טעמה את טעם ההתקפה על העורף האזרחי בפעם הראשונה במלחמת העולם השנייה, כשמטוסי איטליה הפציצו את התחנה המרכזית בתל-אביב. מאז התרחבה מאוד קשת האיומים על מדינת ישראל ואזרחיה - מרקטת הקסאם עד טיל השיאהב. המאיימים צברו ניסיון רב בשלל מלחמות: מלחמת איראן-עירק, מלחמת עירק בכורדים, מלחמת המצרים במהפכה התימנית בשנות השישים, מטחי קטיושות ספורדיים על הגליל, 39 טילי סקאד

על ישראל במלחמת המפרץ הראשונה, 3,800 טילי קטיושה על צפון מדינת ישראל במלחמת לבנון השנייה, וכאלף קטיושות על דרום המדינה במבצע "עופרת יצוקה". היום ברור להם שעמיות קרקעי ישיר עם ישראל איננו רלוונטי עוד, וגם אין בו צורך: יכולותיהם הטכנולוגיות (התגרענותה של איראן) בשיאן, וגם המוטיבציה שלהם לממש את איומם חזקה ביותר (תקיפת העיר אילת בחודש אוגוסט השנה בטילי גראד היא דוגמה לכך). במצב עניינים זה ברור שהעורף האזרחי בישראל מאוים, ומשפטים כמו "המלחמה הבאה של ישראל תהיה מלחמת טילים" הופכים לחזון נפרץ.

0.14.1.3 איומים אלה הדריכו את היערכותה של ישראל בכל שנות קיומה, פחות או יותר. תקופה ארוכה אחזה בדוקטרינה ההתקפית כפתרון לאיומים. דוקטרינה זו הוכחה כיעילה עד 1991, שכן עד אז היו מלחמותיה "מלחמות דה לוקס" מבחינת העורף האזרחי, אך מאז אין אלה פני הדברים. אחד הפתרונות למצב המשתנה היה הפיכת המיגון לאבן יסוד בהיערכות, אך התלווה לו ויכוח אינסופי על השאלה אם צריך אותו, ואם צריך אז עד כמה. המיגון בישראל התפתח אפוא בכמה שלבים, בהיבט היסטורי: למן הקמתה, למרות הוראות חוק הג"א מ-1951, לא היו בישראל הנחיות לבניית מקלטים ולא נבנו מקלטים, רק מכסות בצורה לא סדירה. עם פרוץ מלחמת ההתשה ב-1968 התחילה מפקדת ראש הג"א, בסיוע ענף ביצורים במפקדת קצין הנדסה ראשי, לערוך תקנות לבניית מקלטים. המהדורה הראשונה של תקנות אלה פורסמה ב-1971 ואז החלו לבנות מקלטים בכל מבנה חדש - פעולה שהותירה דיירי מבנים ישנים במושבים, בקיבוצים ובמגזר הערבי, הבדואי והדרוזי חסרי מיגון, למעשה. בהתאם לתקנות נבנו שני סוגי מקלטים: מקלטים עורפיים - להגנה מפני פצצות אוויר; ומקלטים קדמיים (באזורים הקרובים לגבולות) - להגנה גם מפני פגזים.

0.14.1.4 התקנות לבניית מקלטים עודכנו בפעם הראשונה ב-1977, לאור לקחי הבנייה, ובפעם השנייה ב-1990. המקלטים העורפיים עמדו למבחן רק ב-1991, במלחמת המפרץ הראשונה. אמנם במלחמת יום הכיפורים ב-1973 אוכלוסיית ישראל ירדה למקלטים, אולם לא היו פגיעות בהם ולכן יעילותם לא נבחנה. לעומתם, יעילות המקלטים הקדמיים הוכחה פעמים רבות בכל ההתקפות על אזורי הגבולות. פתרונות המקלוט למבנים הקיימים היו כדלקמן: באזורים העורפיים - בניית מקלטים בין המבנים, בין אם הם פרטיים או ציבוריים; באזורים הקדמיים - אותו הדבר, אך נוספו גם חדרי ביטחון. 0.14.1.5 כאמור, במלחמת המפרץ הראשונה נעשה שימוש רב במקלטים, אולם התברר שעקב זמן ההתראה הקצר - דקות מספר - תושבים רבים לא יכלו להגיע למקלטים בזמן, ולכן הונחו להישאר בבתיהם ולאטום חדר בדירה. בתום מלחמה זו הוקם פיקוד העורף, וב-1992 פורסמו תקנות חדשות המנחות לבנות מרחבים מוגנים במקום מקלטים.

יעילות המרחבים המוגנים הייתה חלקית בלבד במלחמת לבנון השנייה (2006), וזאת משום שחלק גדול מהאוכלוסייה לא ציית להוראות ולא היה מודע לאיומים, ולכן שהה במרחבים המוגנים זמן קצר בלבד, יצא מהם ונפגע. היה ברור שאילו היו מכינים את העורף בתרגול מוקדם, הייתה יעילות המרחבים המוגנים עולה לאין שיעור.

0.14.1.6 בשנים האחרונות סוגייה מיוחדת היא מיגון האוכלוסייה באזור עוטף עזה מפני איום

- של פגיעות ישירות מפגזי מרגמה, רקטות קסאם וגראד (קטיושה). פיקוד העורף הוציא הנחיה לבנות שם אמצעי מיגון עמידים הן לרסס והן לפגיעה ישירה, גם במבנים חדשים וגם במבנים קיימים, וזאת מפני שממ"ד (מרחב מוגן דירתי) עמיד בפגיעה ישירה של רקטת קסאם, שהיא הנשק העיקרי המאיים על העורף באזור זה. ואמנם בעת האחרונה נעשתה בנייה רחבת היקף של הוספת מרחב מוגן לכל דירה קיימת באזור עוטף עזה. יש לציין שבקשר לאיום מנשק גרעיני איראני בעתיד אין עדיין לפיקוד העורף הנחיות. 0.14.1.7 עמדות מקבלי ההחלטות בסוגיית המיגון נעו כמטוטלת בין הערכה שדי בהתגוננות לבין תפיסה אפוקליפטית של האיומים, והשתנו בהתאם לזמן ההחלטה, למקבל ההחלטה ולאישיותו, וכן בהתאם למרחב התקציבי, פוליטי, מדיני, ביטחוני וחברתי שבו התקבלה ההחלטה. לבטים אלה כבדי משקל גם היום, ועדיין מצד אחד נבנה מיגון במקומות לא מעטים, ומצד אחר התפיסה עודה התקפית.

0.14.2 השאלות העקרוניות שעל סדר היום

0.14.2.1 הפסיחה על שתי הסעיפים ניכרת בכל ספקטרום הלבטים, משאלות אסטרטגיות עד מדיניות כלכלית וחברתית. השאלה היסודית היא אם ישראל אכן מאוימת, או שמא האיום הינו תאורטי בלבד, ואם העורף האזרחי מאוים. עד מבצע קדש הייתה זו אקסיומה, אך מאז נראה שהאיום על העורף תאורטי בלבד, ומכאן נבעה הבחירה בהתקפה והתעלמות ממימוש צורכי הגנה. היום המנהיגות בישראל סבורה שהאיום הינו ממשי. שינוי זה בתפיסה הביא לכך שתקציב ההתגוננות גדל וננקטו שני מהלכים בולטים: הקמת פיקוד העורף והקמת רח"ל (רשות החרום הלאומית); ואיחוד רח"ל עם מל"ח (משק לשעת חרום), ואולם חרף זאת עדיין שומעים את מפקד אוגדת עזה היוצא אומר בריאיון עיתונאי "אין לנו צורך, ולא כדאי להציב את מערכת יציפת ברזל". המשמעות העולה מדבריו היא שישראל ממשיכה לדבוק בדוקטרינת תקיפה, וקשה למערכת הצבאית לעכל שהעורף האזרחי שעליו היא מופקדת מאוים תדיר.

0.14.2.2 מפקד פלוגת עזה היוצא אינו מבטא דעת יחיד. בין דוקטרינת תקיפה כמענה לאיומים על העורף האזרחי לבין דוקטרינת הגנה בחרה ישראל בתקיפה באופן עקבי ומסורתי, וזאת כדי לפצות על נחיתות מספרית ואיכותית ואסטרטגית, וכדי לנסות להשיג הכרעה נגד הערבים. אסטרטגיה זו הקנתה לצה"ל דימוי של צבא תוקף, והמיליטריזם והאקטיביזם חלחלו לחברה ולפוליטיקה בישראל. עד היום התפיסה היא אקטיביסטית, ותקיפה היא בחזקת "פתרון קסם" לכל בעיה, ולכן דומה שהצהרותיה של ההנהגה הישראלית אינם אלא מס שפתיים נוכח האיומים על העורף האזרחי. כפועל יוצא מדוקטרינת התקיפה, שהפכה למרכיב חשוב באופי ובתרבות האסטרטגית הישראלית, גם בשאלת ההגנה הפעילה לעומת הסבילה בחרה ישראל בהגנה פעילה, תוך התעלמות מהתגוננות סבילה של אזרחי ישראל ומניעתה במרכז הארץ. שאלת ראש הממשלה היוצא מר אולמרט "האם עלינו למגן את עצמנו לדעת?" היא עדות ברורה לכך שמקבל

התערוכה ארץ מקלט מתמקדת בהתגוננות האזרחית הבנויה ולכאורה אינה עוסקת באדריכלות הביצורים הצבאית, אך ההתיישבות בישראל כרוכה בדרך כלל בהתגוננות, ומלבד אכלוס דיירים היא סוכן של פיזור האוכלוסייה וכיבוש הקרקע, שהם מטרות טריטוריאליות צבאיות ולאומיות, או כפי שטען שרון רוטברד, "בישראל הארכיטקטורה היא תמיד המשך של המלחמה"! ההבחנות בין מיגון צבאי לאזרחי ובין תפקידו ההתקפי להגנתו של המיגון אינן חד־משמעיות. כבר ב־1936 בוצרו צריפים בנקודות יישוב שונות בקירות עץ כפולים ממולאים בחצץ ונבנו עמדות תצפית מבטון, ועד 1939 הוקמו יישובים מסוג חדש: חומה ומגדל. צריפים מבוצרים בשקי חול הוקפו ב"חומה מרובעת עם ארבע עמדות הגנה בפינות החצר, ששתיים מהן מובלטות החוצה."²⁶

על כן קשה לבדוד את המקלט האזרחי ממכלול האמצעים הצבאיים למיגון היישובים: מחפורות, שוחות, גדרות תיל, מכשולי הפרדה, חומות בטון ומחסומים: דפנה בהט וגבי בוניט, הכותבים בקטלוג התערוכה על הפסיכולוגיה של המיגון, מאבחינים את אינסטינקט ההתבצרות הישראלי כך: "ניתן לומר שהחברה הישראלית משולה לנפש שחיה במקלט. סביב תקומתו של העם היהודי בארץ ישראל נבנה אתוס חדש כנגד זה של היהודי הגלותי המסתגר בגטו בניסיון להגן על עצמו מ'הגויים'. הסכנה מהגויים כפולה: סכנה מהתקפה וכיבוש הטריטוריה היהודית־ישראלית ומחיקת הזהות היהודית תוך שימוש בכוח; וסכנה שפתיחת החומות תביא להתבוללות, ומתוך כך לטשטוש הזהות היהודית־ישראלית. ואולם השתחררות מהתבנית שנצרכה כה חזק לא קלה היא, וכך גם ההשתחררות מהדימוי ההיסטורי. למעשה, החברה הישראלית בטוחה שסיגלה לה פתיחות ונורמליות ושיצאה מהגטו, אך היא משחזרת שוב ושוב את העמדה הפרנואידית."²⁷ ההתבצרות מאחורי חומה מולידה תחושת לכידות ישראלית. "ככל שהמציאות הישראלית מגדרת את עצמה יותר ובונה חומות בינה לבין המציאות החיצונית, כך היא נוטה לטשטש את הגבולות המשפחתיים והפרטיים בתוכה [...] ולפתח פיצול לתוקפן וקרבן, שכן מי ששוהה במקלט הוא בהגדרה קרבן מותקף, ועל כן אינו יכול להכיר בפוטנציאל האלים שבו."²⁸ ההפרדה העצומה בקירות ובתקרות בטון הופכת את התוקף "האחר" למאיים יותר.

בעבודת הווידיאו "בוא הביתה" של הילה לולו לין עיני האמנית הופכות ל"חלונות רכיס" וברקע מתנגן השיר הידוע "בוא הביתה". הקול הנשי מבטיח: "אני כבר לא אומר אף מילה/ לא אהיה רעה", ומה אומרת העיניים? היא כבר רעה! מבעד לעיניים משתקפת האמת הפנימית המרה, הבשר החתוך המחריד. מראה הבשר חי, מתחלף בדימויי גולגולות. האישי הוא אפוא הפוליטי. בסוף השיר הזמרת שרה: "אז בוא הביתה/ איני רוצה להיות לבדי/ בוא תהיה אתי." בהקשר של התערוכה ארץ מקלט נושא העבודה אינו הבדידות הנשית כי אם ערער מושג הבית. איך נהיה בטוחים בבית כשהאלימות היא בתוכו, בתוכנו? הלוא אנחנו מקור התוקפנות. אם כן, העבודה מחברת בין הגוף האישי לגוף הלאומי.

המקלט הוא אפוא חלק בסיפור בניית "קו החלוקה"²⁹ בין היהודים לערבים, בין הסיפור שלנו לשלהם. התערוכה מנכיחה את קו החלוקה בין פנים לחוץ ובין שני עברי הגבול של ארץ המקלט, וגם בין יישובי היהודים ליישובי הערבים בתוך ארץ המקלט, ובד בבד יוצאת נגד האופן שבו הפרדת הנרטיבים מבטלת חלופות לחיים משותפים. הדיכטומיה בין פנים ארץ המקלט לבין מה שמחוצה לה, בין הקרבן לתוקפן, מזינה במילותיו של משה צוקרמן מעגל אימים של "ביטחון־נעדר־הביטחון", "הדרוש כל העת את שכלול מנגנון ההגנה והביטחון" אך ורק כדי להגביר ולהעצים דווקא את תחושת המאוימות הקיומית. [...] לא רק שלא ניתן אפוא לדבר על ישראל כעל מקום מפלט בטוח ליהודים" הוא טוען, "גם דוקטרינת הביטחון הצבאי, המתלווה לאידאולוגיית מקום המפלט, ניצבת לאורך זמן על כרעי תרנגולת כל עוד מתברר שדווקא

ההחלטות הישראלי מבכר בראש ובראשונה את דוקטרינת התקיפה כפתרון, ואם הוא נאלץ לבחור בהגנה הוא בוחר בהגנה פעילה תוך "תשלום" נדיב למקומות מאוימים, כדי להוכיח שהוא דואג "לאזרח הקטן" (דוגמה לכך היא חיוב הקמת ממ"דים בעוטף עזה). כאמור, הבחירה הכמעט מתבקשת של ישראל היא הגנה פעילה, אך איזו אפשרות בתוך שדה ההגנה הפעילה תוביל להגנה טובה יותר? במשך עשור התנהלו ויכוח על האמצעים העדיפים להגנה פעילה: האם לבחור בקרן הלייזר "נאוטילוס" או במערכת "כיפת ברזל"? הוויכוח גלש לפסים פוליטיים, תקציביים, מדיניים ואף אישיים. מערכת "כיפת ברזל" נבחרה לבסוף, אבל השימוש בה עדיין שנוי במחלוקת. כפי שראינו, מפקד אוגדת עזה היוצא שולל מכל וכול את הצבת המערכת באזור עוטף עזה מן הטעם שבכך אנו קוראים, כביכול, לאויבנו לירות עלינו. זוהי תפיסה אקטיביסטית ומיושנת, ונוכח העובדה שמחזיקים בה קברניטי מערכת הביטחון היא מדאיגה מאוד.

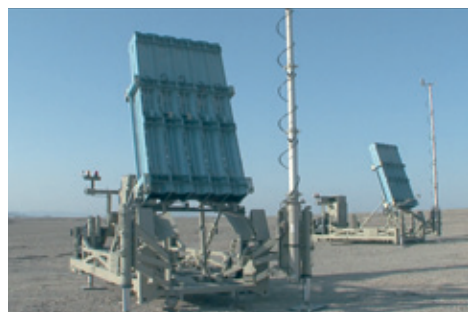
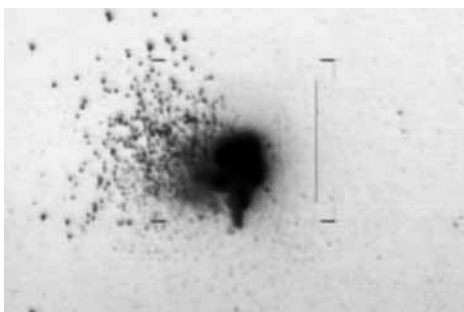
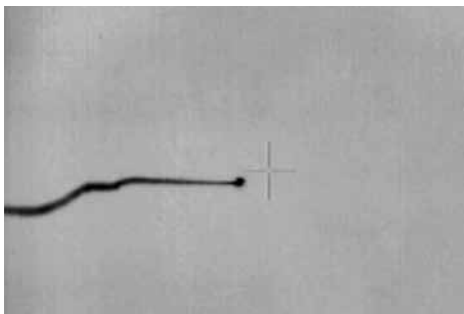
שאלה אחרת היא שאלת הסמכות: האם ההגנה האזרחית צריכה להימסר לידי האזרחים (משרד הפנים, המשרד לביטחון פנים, משטרת ישראל, השלטון המקומי) או להישאר בידי מערכת הביטחון וצה"ל? זוהי התלבטות רבת שנים. במדינות אחרות ההגנה היא בידי האזרחים. באנגליה, לדוגמה, ראש עיריית לונדון אחראי לאזרחי עירו, לא צבא בריטניה. לעומת זאת בישראל ההגנה על האזרחים היא באחריות הצבא. אך אם המיגון צריך להיות קיבוצי או פרטי? אם בישראל על ההתמגנות ליפול על כתפי הפרט או המשפחה, ולא להיעשות במקלטים ציבוריים או בשטחים פתוחים נרחבים? בפועל המעבר להקמת מרחבים מוגנים דירתיים פירושה הפרטה של המיגון, ונשאלת השאלה אם זכותה של ממשלה דמוקרטית להטיל את האחריות למיגון על הפרט. בנוסף להפרטה מתבצעת גם הפרדה תמוהה: אם המיגון חשוב, מדוע תקנת התקנת מערכות הסינון חלה רק על מבנים חדשים? אי תחולתה של התקנה על מבנים ישנים ואף חדשים יחסית מובילה לכך שרבים מהם נותרים ללא מערכת סינון. שאלה עקרונית אחרת היא האם המיגון צריך להיות מרכיב שימושי בתכנון אדריכלי של בית, עירייה, עיר או מוסד ציבורי, או האם עליו להתייחד לתפקיד מיגון בלבד.

דילמות אלו ליוו, מלוות וילוו את הדיון הציבורי על הצורך במיגון ובהגנת העורף ועל הדרכים לממש צורך זה. עמידותו של העורף האזרחי הישראלי איננה מובנת מאליה. בישראל, שבה הביטחון הלאומי מרכזי עד כדי כך שהיא מוגדרת במחקרים שונים כ"דמוקרטיה המערבית המגויסת ביותר", יש צורך מרכזי ואמתי לדון ולהחליט בסוגיית מיגון העורף והכנתו המורלית, ארגונית, משקית ופסיכולוגית לאימים עליו. לסיום סקירה קצרה זו אין מתאים מדבריו של תומס שלינג, חתן פרס נובל: "אסור לאף ממשלה למנוע מהפרטים המרכיבים את החברה שעליה היא מושלת את יכולת המיגון וההישרדות לנוכח האימים העומדים לפניהם".

1 מסמך זה הוכן בעזרת ייעוץ מקצועי של אינג' ראובן איתן ושל אינג' יורם אלרון.

דוקטרינה זו היא מקור אי־הביטחון התמידי שבו שרויים תושבי ישראל.¹ כמה עבודות ומוצגים בתערוכה עוסקים בחרדה המלווה את הקיום בישראל: בחלל הכניסה לתערוכה שלי פדרמן כותבת את המילה אימאלה בתאורת נאון ורודה, המזכירה בהקשר של התערוכה את הגרפיקה הפלורסצנטית של השילוט והסימון במקלט הציבורי; בתוך ממ"ד ששרטט שחר לוי במסקינטייפ על רצפת מפלס הביניים של הגלריה מוקרן קטע מהסרט "הישרדות" שביים רם לוי ב־1983 ובו קצין צה"ל מכין את קהל השומעים והחירשים (בתרגום סימולטני) לרגעים שאחרי נפילת פצצת האטום; ולבסוף סרט של החברות "רפאל" ו"אלתא" מציג את מערכת ההגנה האקטיווית כיפת ברזל, החותרת ביעדיה תחת ההבחנה בין הגנה להתקפה. כיפת ברזל היא מערכת יירוט רקטות קצרות טווח, אך ביצועיה, יעילותה ומחיר הפעלתה שנויים במחלוקת,² ועם זאת שמה מסמל כמיהה למרחב מוגן מוחלט המגונן מכל פגע.

- 1 רוטברד, ש' (2008). חומה ומגדל – התבנית של האדריכלות הישראלית, סדק: כתב עת לנוכח שכאן, 2, עמ' 36-49.
- 2 פירנקל, י', חוברת תל-עמל – 10 שנים, עמ' 30, בתוך שרון רוטברד, שם, עמ' 39.
- 3 ראו גם סלע, ר', (2009). מנגנוני הסוואה. בתוך א' ישי (עורכת), רשות הציבור, החדר.
- 4 ראו מאמרם של דפנה בהט וגבי בוניט בקטלוג התערוכה.
- 5 דפנה בהט וגבי בוניט, שם.
- 6 דימוי בהשראת שיריה של לולו לין.
- 7 השיר "בוא הביתה" מילים ולחן מרגו גוריאן, תרגום אבי קורן.
- 8 המונח קו החלוקה לקוח מתוך אזולאי, א' (2009). אלימות מכוונת 1950-1947. תל-אביב: רסלינג, עמ' 9-10.
- 9 ראו מאמרו של משה צוקרמן בקטלוג ארץ מקלט.
- 10 ראו פדהצור, ר'. כיפת האשליות, עיתון הארץ, 27.8.2009.

0.15.2

0.16.1 האמירה האנגלית "My home is my castle" צופנת בחובה היגד אמביוולנטי מעיקרו. מצד אחד היא מצמידה את הבית לקטגוריית הבעלות מתוך כוונה לסמנו באורח חיובי כנכס שהאדנות לגביו אינה מוטלת בספק - על הבית מגינים, אל הבית אין פורצים, הבית הוא מחוז קיומה הפרפורמטיבי של המשפחה, יחידת היסוד של כל חברה. הדיבורים על תל-אביב של תקופת ראשית המדינה, אשר בה היה אפשר עדיין להשאיר בלילות את הדלתות והחלונות פתוחים, הם עדות לגעגועים נוסטלגיים לזמנים "טובים יותר" שבהם שררה סולידריות גדולה בין הבריות, אך לא פחות מכך הם עדות גם לתחושת האנומליה הגלומה בעצם טשטושם המרומז של הגבולות הפיזיים החוצים בין הפרטי והציבורי: מה שוולטר בנימין זיהה כיחסי חוץ-פנים ייחודיים בציבוריות המקורה של הפסאזיים הפריזאיים מצטייר בדלתות התל-אביביות הבלתי-נעולות של שנות החמישים כקולקטיביות חיצונית "המוזמנת" באורח ידידותי אל הפנים הפרטי. מצד אחר עצם העובדה שהבית מושווה למבצר, כלומר למבנה המשוך היסטורית (ואסוציאטיבית) לשדות המלחמה, הפורענות וההתגוננות מפני אויב, הינה עדות נוקבת לא פחות לשבריריותו של "הבית" כמחוז של ביטחון ושלווה. ואכן, התביעה לבעלות ויומרת השליטה האדנותית מסמנות יותר מכול את המשכיותו הבלתי מתכלה של מצב האדם בציוויליזציה: אמנם האדם התגבר על מוראות "המצב הטבעי" (כפי שהן מצטיירות בעיני רוחו של תומס הובס ב"לויתן") באמצעות כינונם של חברה וממשל, אך ציוויליזציה זו של "המצב הטבעי" מעולם לא הצליחה להבטיח את מיגורו המוחלט של האיום התמידי האורב לאדם מזולתו; אדרבא, האיומים הציוויליזטוריים התגלו בתהליכו המתמשך של תירבות הטבע והאדם כהרסניים וקטלניים באופן ייחודי. דווקא הקביעה הנחרצת מתגוננת "ביתי הוא מבצרי" מעידה אפוא כאלף עדים עד כמה עמוק טבועה בבריות החרדה ההיולית מפני איום תמידי, ממשי ובד בבד עלום, כזה שיש להתבצר, להגיף את התריסים ולסגור את הדלתות מפניו.

0.16.2 במובן זה הבית במעמדו כמבצר הינו למעשה מקום מפלט ומקלט. הוא נתפס כמחוז מבטחים והגנה על דיוריו מפני איומי "החוק", ואולם לא זו בלבד ש"חוק" זה לעולם אינו נפרד מהפנים של הבית, גם אין בידו של הפנים הביתי עצמו לספק ערובה להגנה של ממש מפני פורענויות ואסונות הנוגעים להווייתו החומרית של האדם. להתערערות קיצונית מגיע מצב זה של שלוות שגרה וביטחון מדומה בהקשרים שמחותם ותכליתם גלומה בערעור היסודות החומריים של המציאות האנושית "הנורמלית": אסונות טבע ומפגעים אנושיים כגון מלחמות, פעולות טרור וכיוצא באלה מעשי אלימות, שיש בהם כדי להפוך מיסודו (ולו לפרק זמן קצוב) את הסדר החברתי הקיים. בהקשרי חירום אלו, ומתוך הכרה בסיסית בעובדה שהבית כמבצר הפרטי אינו מסוגל עוד לספק הגנה מפני ממדי האלימות, ההרס וההשמדה של מלחמות בנות-זמננו, הומצא המקלט המודרני, שבעת שימושי החירום בו גורם להענקתה מרצון של הפרטיות (הביתית) אל מחוזות הציבור (ולעתים הפקרתה המוחלטת של פרטיות זו), בין אם באורח פיזי ובין אם מתוך כניעה מנטלית לאילוצים בלתי-שגרתיים המוכתבים כל כולם על-ידי "החוק" מחולל הפורענות. המעבר להגנה באמצעות הממ"ד במרחב הפרטי ביטל את הצורך להעתיק

את הפרטיות אל המרחב הציבורי.

- 0.16.3 בספרו על אודות "זירגון האותנטיות" מציין תיאודור אדורנו: "הפשיזם לא היה קונספירציה בלבד, אם כי היה גם זאת, אלא נבע ממגמה אדירה של התפתחות חברתית. השפה מאפשרת לו מקום מקלט. בה - בשפה - מתבטא האסון המתמשך כאילו היה גאולה". נדמה כי תובנה זו תקפה לא רק ביחס לפשיזם. דווקא מכיוון שהאסון קיים ומתמשך עוד בטרם הוא מגיע לכלל התממשות היסטורית קיצונית בנוסח הפשיזם האירופאי במאה העשרים, מותר להניח ששפת הימים השגורה בתקופות רגועות מציגה לו מקום מקלט באי-אלו מחוזותיה. די בניתוח ביטויים המתכוונים לטוב כגון "העולם החופשי" או "חירות הפרט" כדי לעמוד על האידאולוגיה מצדקת המציאות ומייפתי-היראותה, הטמונה בסממנים אלו. הבעיה האמתית נתונה בעובדה שדווקא בעתות רגיעה ו"נורמליות" ממאנים בני האדם לזהות את האסון ההולך ומתרגש "אל מול עיניהם" ומעדיפים את שאננות הצגתה האידאולוגית של הנורמליות המדומה שלהם כגאולה. ראוי לזכור זאת שעה שקוראים את הגדרת "ויקיפדיה" הישראלית למושג "מקלט": "מקלט הוא מבנה תת-קרקעי או על-קרקעי הנועד להתגוננות אזרחית מפני נשק קונוונציונלי כגון פגזים, טילים, תקיפות אוויריות וכדומה. במקלטים מסוימים קיימת תשתית להגנה מפני נשק בלתי קונוונציונלי (אב"כ). לרוב המקלטים בנויים מבטון מזוין שהוא בין החומרים החזקים ביותר שקיימים. בישראל משמשים חלק מהמקלטים בעת שלום כמועדונים, כמחסנים, כבתי קולנוע, כמקומות מפגש לוועדי בית, כאתרי מסיבות וכמכוני כושר. מקלטים רבים נותרים מוזנחים לפגעי הטבע והזמן בשל תחזוקה לקויה".
- 0.16.4 צירוף זה, בשני אנפי ההגדרה, של תכליתו הביטחונית של המקלט בתקופות חירום ושלל השימושים הנעשים בו "בעת שלום", שימושים זרים לחלוטין לתכליתו המהותית, מבטא מניה וביה פן ייחודי בהווה הישראלית: השתגרות החירום והטמעתו החלקה בנבכייה של נורמליות מדומה. אפשר, כמובן, לטעון כי השימושים הללו פרקטיים מעיקרם ולפיכך נטולי משמעות יתרה. אפשר אף להרחיק לכת ולהתפעל דווקא מהחוסן הקיבוצי העולה לכאורה מעצם היכולת לחולל רהיפונקציונליזציה כזו של האתר המלחמתי, בבחינת "פרחים בקנה" ותחילת מימוש החזון "וכתתו חרבותיהם לאתים וחניתותיהם למזמרות". אלא שפרשנות מעין זו הינה בעצמה חלק אינטגרלי של האידאולוגיה המגולמת במתח השורר בין קיומה המתמשך של מציאות ההופכת מקלטים להכרח קיומי וההתכחשות למה שמקנה לאותה מציאות את מעמדה כ"נורמלית": הדחקת הסיבות הפוליטיות להיעשותו של המקלט אביזר מובן מאליו ברקמת החיים הישראליים היא המונחת ביסוד האידאולוגיה של היעדר התמיהה ביחס למעבר (האורב תמיד מעבר לפינה ההיסטורית) מסטטוס המועדון, מכון הכושר ואתר המסיבות לזה של מקלט האמור לגונן מפני נשק קונוונציונלי כגון פגזים, טילים, תקיפות אוויריות וכדומה".

0.16.5 במובן זה צריך לדבר על "המקלט" בראש ובראשונה כתולדה של הווה אלימה, בלתי מעוררת בכוחניותה, ושל מנטליות כנועה של המשתמשים הפוטנציאליים במקלט בעתות חירום. צירוף זה צופן בחובו ממד אידאולוגי מובהק, שהרי מאז הקמת מדינת

ישראל מדברים תושביה על "שלום", על "כמיהה לשלום", על שאיפה "לחיות בשלום עם שכנינו". רבים השירים שנכתבו על ערגת השלום; הרטוריקה הפוליטית והדיפלומטית הישראלית גדושה בהכרזות עליה; תכניות הרדיו והטלוויזיה (בעיקר לרגל ציון ימי חג הקשורים איכשהו לשלום, וליתר דיוק לשלומם של "עם ישראל") רוויות בלהג בלתי-פוסק על "שלום", אך בד-בבד גם על כך שהעם היהודי נדון "לחיות על החרב" בשל עוינותם הבלתי מתפשרת של "שכנינו", ולמעשה של "העולם" כולו - ולפיכך, "לבדד ישכון". תופעות שגורות אלה (ואינספור אחרות, שבהן חדורה המציאות הפוליטית-תרבותית של ישראל) מעוררות לאורך זמן את הרושם כי יותר משמדובר בכיסופי שלום ממשיים ובאכזבה כנה מאי-בואו של השלום, אמורים הדברים ביחס פטישיסטי מעיקרו לאיזה "שלום" ריק מתוכן בעל זיקה עמוקה לאידאולוגיית השלום המגולמת בספקות הקולקטיביים של רוב הישראלים בדבר עצם אפשרותו של השלום, ובמדיניות הרשמית של ממשלות ישראל הנגזרת מספקות אלו. במלים אחרות: בישראל השלום שגור בפי כול, אך איש מעולם לא העמיד במבחן אמתי את הנכונות לממשו ולשלם את המחיר ההכרחי למימושו. ברי, כי אין לטעון טענה זו באופן גורף וללא הבחנה דיפרנציאלית בין ההשקפות הפוליטיות השונות ששררו בישראל לאורך שנות קיומה. אך ככל שהדברים אמורים במגמה השלטת - אם רוצים: בהתכוונותה ההגמונית-פוליטית של ישראל כסובייקט קולקטיבי - ניתן גם ניתן לקבוע כי ישראל שרויה בכזב אידאולוגי מתמשך, ששורשיו הגינאולוגיים ומשקעיו ההיסטוריים עמוקים.

0.16.6 שכן, תהא אשר תהא נקודת-המוצא לתפיסת הסכסוך המזרח-תיכוני, אי אפשר להתעלם מעובדת-יסוד אחת: הקמתה של מדינת היהודים, מאורע הכרחי לכאורה נוכח ההיסטוריה האירופית במאה העשרים (וחיוני ליהודים), הייתה כרוכה בעוול היסטורי שעוללה הציונות לעם הפלסטיני. אין תועלת יתרה ברציולניזציות בדבר הכרח שבאותו עוול: כל עוד נמשכת ומתקיימת סטרוקטורת היסוד של אותו עוול לא יוכל הסכסוך לבוא על פתרונו. ההתגברות על אסונו של עם אחד על דרך גרימת אסונו של עם אחר אין בה כדי לממש את תכלית ההתגברות של הראשון. מציאות חיינו של העם האחר אסונית מכדי שתאפשר זאת. מאז 1967 זכתה עובדת יסוד זו לממד חדש - שכפולו של האסון ההיסטורי כהווה ממשית מתמשכת: ישראל היא זו אשר מקיימת בשטחים שכבשה במלחמת 1967 שלטון דכאני, בלתי-אנושי ולעתים רצחני, שהולך ומתעצם במעגלי אלימות גוברים ומשתכללים, שלטון שכבר מזמן איננו (כפי שאולי היה בראשיתו) קלף מיקוח במסגרת שיחות שלום עתידיים, אלא הלך ותפח במשך עשרות שנים לכדי מכשיר בידיה של מדיניות התפשטות וסיפוח, הנסמכת על יומרתה של מדיניות "ביטחון" כוזבת מחד גיסא, ועל משיחיות אמונית הזויה מאידך גיסא. כל עוד ישראל אינה נפרדת ממצאות הכיבוש הדכאנית ואינה מכירה בנסיגה מהשטחים הכבושים כתנאי הכרחי למציאת פתרון של שלום (שישראל עצמה זקוקה לו כאוויר לנשימה, לא פחות מהפלסטינים), לא ניתן יהיה לפרוץ את מעגלי האלימות, גם לא להדביר את מציאות הטרור המערערת את החברה הישראלית: חיינו של הפרט היהודי נחשפים כך בהכרח לאיום פוטנציאלי תמידי כפי שאינם חשופים לו בשום מקום אחר בעולם.

ובשולי הדברים הנדונים כאן ראוי להזכיר שבתנאים מסוימים עלולה גם לפרוץ מלחמה אזרחית עם תוצאות הרות אסון קולקטיביות לכל הצדדים השותפים לה: אמנם אף מדינה במזרח התיכון אינה יכולה לאיים איום צבאי על קיומה של ישראל מבלי לקבוע בזאת את חורבנה שלה (ומן הסתם, לא רק שלה), ובכל זאת לא עולה ממאזן אימה זה פרספקטיווה אמניפטרית, אלא לכל היותר בשורת מעבר מסינדרום מצדה, שבו הייתה חדרה תרבותה הפוליטית של ישראל בעבר, לסינדרום שמשון, הנסמך על הכוח הישראלי אך שופע גם דחפים אובדניים ברורים.

0.16.7

ב' 5 ביוני 1967, בפרוץ מלחמת ששת הימים, כתב הפילוסוף היהודי-גרמני תיאודור אדורנו לידידה וינאית: "אנו מודאגים ביותר בגלל ישראל. (...) באיזו פינה של תודעתי תמיד תיארתי לעצמי שזה לא יילך טוב לאורך זמן, אך העובדה שזה התממש במהירות כזאת, הפתיעה אותי. יש רק לקוות שהישראליים שומרים לעת עתה על עליונותם הצבאית על הערבים במידה כזאת שיוכלו להתמיד במצב". קטע מכתב זה נושא אופי פרדיגמטי ומשתקף בו היבט של מהות הקונטינגנטיות ההיסטורית: אדורנו אינו מכיר עדיין את תוצאת המלחמה, ובוודאי שלא את תולדותיה הרות-הגורל המאוחרות, ובכל זאת הוא חש דאגה הניזונה, בין השאר, מנבואת הלב "שזה לא יילך טוב לאורך זמן".

מה שמצטייר בעיניו עדיין כבעיה של עליונות צבאית רגעית (אך אינו מסמן עבורו מן הסתם את בעיית היסוד האמתית), יתגלה עד מהרה כבעיה מבנית, אידיאולוגית למהדרין, שבה עליונותה הצבאית של ישראל מהווה תנאי להתמדת הדיכוי - ולא בסיס להיחלצות ממנו. "המצב", שישאל אמורה להתמיד בו כדי לשרוד (משאלת לב מובנת נוכח פרספקטיוות האיום על ישראל, שמקורה בקונטינגנטיות האמורה), אינו אלא תסמין הנירלגיה, לא הסבר סיבתה. הסולידריות של ההוגה הייתה אמתית משום שנבעה מדאגה כנה, אם גם מוגבלת בהכרח בפרספקטיבה היסטורית. הטריומפליזם הישראלי השחצני והמתנשא, שפרץ אחרי מלחמת 1967 והגיע לקצו (הזמני) רק כתוצאה מאימי

0.16.8

מלחמת יום כיפור ב'73, היה מבהיר לו את הדברים לאשורם, אילו היה עדיין בחיים. לא רק שלא ניתן אפוא לדבר על ישראל כעל מקום מפלט בטוח ליהודים, גם דוקטרינת "הביטחון" הצבאי, המתלווה לאידיאולוגיית מקום המפלט, ניצבת לאורך זמן על כרעי תרנגולת כל עוד מתברר שדווקא דוקטרינה זו היא מקור אי-הביטחון התמידי שבו שרויים תושבי ישראל. אמנם לא ניתן להביס את ישראל-ללא-שלום במישור הצבאי, אך ניתן להטיל ספק אם תוכל לשרוד לאורך זמן במצב של אי-שלום ואיום תמידי בעוד ועוד מעגלי אלימות, באופן המבטיח לאזרחיה חיים ראויים מבחינה אנושית. מצב עניינים זה הוא שעומד ביסוד הפטישיזציה האמורה של "הביטחון", והוא שהפך את הצבא ואת חייליו למושא סגידה המשלבת גאווה וסנטימנטליות, קרבה אינטימית והערצה גלויה. ספקטרום של התגייסות אזרחית למען הצבא כגון זה הנהוג בישראל והמשתרע ממבצע שירותרום שנתי, דרך התפעמות ממערכות נשק קטלניות ועד להיעשותו של החייל השבוי "הבן של כולנו", לא יעלה על דעתם של מרבית התושבים במדינות אחרות בעלות מסורת אזרחית מפותחת. אפשר לפרש תופעה זו כסוג של אנושיות (אותנטית וקישטית בעת ובעונה אחת), ואפשר גם לזהותה דווקא כביטוי של

מיליטריזם ישראלי. אך דומה כי מחמיצים את משמעותה אם לא מזהים בה אותו יסוד של חרדה קיומית, שהדחיקה המתמשכת, ולחלופין האידיאולוגיזציה הבוטה שלה, משמשים כמטריצה² של התרבות הפוליטית הישראלית.

0.16.9

למטריצה זו ביטויים רבים. היא עולה מהצמדתה של הגבורה לשואה לא פחות מבהפרזה הבוטה בשימוש בכוח מול יריבים צבאיים חלשים בעליל; בבניית חומות ובהסתגרות מפני קולקטיבים שכנים לא פחות מבאמונה בגנרלים כמנהיגים פוליטיים ואפילו כסוכני חינוך; בהתפארות באלימות הממוסדת ובהערצת הכוח לא פחות מבהתקרבנות מתבכיינת, זו האוחזת באופציות השמדה והרס צבאיות אדירות ממדים וביהרהר שחצנית המתלווה לה, אך בד בבד גם רואה "אותנו" לאורך כל שנות קיומה של המדינה כמושא חיסול תמידי של עמלקים למיניהם. עניין זה מצדיק, כמובן, את שכלול מנגנון ההגנה ו"הביטחון" אך ורק כדי להגביר ולהעצים דווקא את תחושת המאיומות הקיומית, והרגשת חוסר הביטחון ההולך וגובר ככל שמודחקות יותר הסיבות הממשיות למעגל-קסמים זה של אלימות, פחד, "גבורה" וקרבות, וההקשרים המייצרים את אידיאולוגיית הביטחון-עדר-הביטחון. למותר לציין שהקודים של המטריצה מוצאים לעצמם ביטויים סמליים בכל ספירות התרבות: ביצירות הספרות, הקולנוע והתיאטרון כמו גם בסדרות טלוויזיה, ברבישיח ציבוריים, בעיתונות הכתובה, במכתבים למערכת ובאקיינוס האינסופי של תגובות-אינסטנט עממיות במרחבי האינטרנט - בבחינת עדות ייצוגית לקול ההמון, שלעתים קרובות מתגלה לאו דווקא כקול שדי אלא כקולו של אשמדאי.

0.16.10

המקלט הוא גילומה האדריכלי המובהק של מטריצה זו. לכאורה, זוהי טענה משונה. וכי לא ניתן להצביע על מבנים אדריכליים מפוארים ומלאי הדר שייצגו כהלכה את הקודים המרכזיים של המטריצה? בנייני משרד הביטחון בקריה בתל-אביב, למשל, או מוזיאון יד ושם החדש. אכן, ניתן לגשת לעניין הנדון כאן בדרך ממלכתית-מוסדית זו. אך כדי להבין את הטענה בדבר מעמדו של המקלט בהקשר זה ראוי לזכור גם את העניין הבא: ברטולט ברכט התבקש פעם לסכם את מחזהו של גיאורג ביכנר "ויצק" במשפט אחד. "ויצק לקח סכין והלך למים", אמר. רק משורר דגול כברכט היה יכול להגיע לרמת תמצות פיוטית זו של טרגדיית הגיבור במחזה, ורק איש רוח משיעור קומתו האינטלקטואלי היה מסוגל למקד את התובנה העמוקה הצפונה במשפט החידתי, שבאמצעותו בחר לסכם את המחזה: התובנה בדבר ההיסטוריה של הדמות, הקשרי התהוותה החברתיים ונסיבות היעשותה אויביקט של הכוחות העל-סובייקטיביים שעיצבו אותה - גורמים שהתכנסו כולם בזוועת הסוף המר שלה בבחינת קיצו הבלתי-ימנע של מהלך-חיים טרגי בנתיב קיומי דכאני מאין כמוהו. דמותו של ויצק במחזה - הגם שהיא מבוססת על אירוע אמיתי שהתרחש בגרמניה בתחילת המאה ה-19 - הינה בגדר דוגמת משל, כפי שמשפטו הקצר והמוקד של ברכט הינו פרדיגמטי מעיקרו: סופם של דברים - ולחלופין מעמדם האקטואלי המופיע בפנינו בהווה נתון - הוא תמיד תולדה של תהליכים ממושכים פחות או יותר, תוצאת פועלם של כוחות רבים, נראים ונראים פחות, המשפיעים במידה ידועה ומעצבים את הסוף בצורה זו או אחרת. אין זה אומר שהתהליך שהוביל אל אותו קץ היה דטרמיניסטי בעת התרחשותו. אמנם משהסתיים

משנות השלושים ועד היום אמצעי המיגון הקונוונציונליים המובילים בישראל עשויים בטון. בבנייה מבטון העובי הוא העיקר: ככל שהקיר עבה יותר המקלט בטוח יותר. לעומת זאת במיגון החדשני ניכרת שאיפה לבניית קירות דקים ככל האפשר. את קיר הבטון במיגון מחליף קיר בלוקים רגיל מחופה טפט דק ארוג מחוטי קבלר - מוצר טקסטיל חזק במיוחד - או חיפוי עשוי לוחות פלדה דקיקים. המזעור אינו נוגע רק לעובי חומר המיגון אלא גם לעיצובו התלת־ממדי, כאשר מיגון הרהיטים מתוכנן כתחליף למרחב המוגן הדירתי.

נטיית פיקוד העורף לאשר בעיקר מיגון מלא בבנייה מסיווית היא מכשול ליצרנים המנסים לשפר את אמצעי המיגון כך שיאפשרו בפרפרזה על סיסמת הפרסומת "ללכת בלי ולהרגיש עם": למגן פחות או אחרת בחומרים חדשניים ולייצר מיגון שנכנה אותו כאן מיגון בטוח דיו. לכן שוק המיגון החדשני בישראל מתמקד בפתרונות המיועדים לשיפור מיגון בבנייה ישנה, שבה לא ניתן לבנות מחדש; בפתרונות שהופכים את דרישות המיגון לידידותיות למשתמש (למשל דלת ממ"ד נגרת); או בפתרונות שמסווים את פרטי המיגון בבית.

המעצבים עזרי טרזי וטל גור מציגים בתערוכה מוצרים מוגנים - רהיטים ופרטי לבוש - המסיטים את מוקד המיגון החדשני מן המבנים אל המשתמשים, הלובשים את המיגון על גופם, ובכך מסבים את עבודת התכנון מן האדריכלים והמהנדסים אל מעצבי המוצר. המוצרים המוצגים אמנם שימושיים, אך הם מתפרשים גם כעיצוב אבסורדי הנותן מענה לדרישות מיגון שלא היינו רוצים שיהיו הכרחיות בחיי היומיום שלנו: האם היינו רוצים להזדקק למסננים נגד זיהום כימי בצווארון הסריג שלנו? האם היינו רוצים שכיסא ושולחן עבודה מוגנים יהיו רהיטים חיוניים במרחב הפרטי שלנו? פרויקטים אלה מותחים ביקורת על התנאים שהפכו את מוצגיהם לראויים לפיתוח.

צופית טובי ועמי צרויה ממשרד קו אדריכלות נוף מצטרפים למגמת המזעור וההפרטה של המיגון בעבודה "צמח מוגן". הם מציעים למגן חממת פלסטיק ובה עץ תות בכותי בשכבה בנויה נוספת עשויה תצריף אריחי בטון המכונים "אריחי דשא". אריחים אלה נועדו במקור למיסעה. הם חזקים דיים למיגון וניקובם מאפשר לאור הדרוש לגידול צמחים לחדור בעדם. כשם שהממ"ד הוא הפרטה של המקלט הציבורי, מיגון העץ היחיד הוא הפרטה של מיגון הצומח במרחב הציבורי הנטוש בעת איום ביטחוני. מעצבי הנוף מזיחים את המיגון מן האדם אל סביבתו, ומזכירים לנו את פוטנציאל הרס הסביבה כתוצאה ממעגל האלימות.

כפי שהסתיים הוא עשוי להצטייר ככזה, שכן לכאורה פעלו במהלכו אותם כוחות, שבהיותם חזקים מכוחות אחרים עלה בידם, ורק בידם, לקבוע את הנתיב המוליך אל הסוף כפי שאנו מכירים אותו, ובכל זאת יש לזכור שכל תהליך אל עבר קץ מסוים מתאפיין, בעת התהוותו, בשלל גורמים קונטינגנטיים, הצופנים בחובם מכלול אפשרויות שונות של התפתחות העניינים ופוטנציאל ממשי להתגבשותו של מהלך אחר של הדברים. מה שמצטייר בדיעבד כהכרחי אינו כזה בזמן התרחשותו של התהליך ההיסטורי שהוביל אליו, תהליך גדוש במצבי אי־ודאות ועמימות - לפחות לדידו של הסובייקט הפועל בתוכו - ואין זה משנה, לצורך העניין הנדון כאן, אם הדברים אמורים בסובייקט יחיד או בסובייקט קולקטיבי. "הסטיכיה"³, כפי שאוהבים לכנותה, מורכבת תמיד מאי־ספור הכרעות ופעולות, שקבעו את תצורתו המאוחרת של מה שהתהווה, אך יכלו גם להיקבע ולהתבצע בצורה אחרת, צורה שהייתה משנה מן הסתם גם את אותה תוצאה סופית. הוויצק הישראלי אינו לוקח סכין והולך למים (לפחות לעת עתה). תחת זאת הוא חי בתודעת חידום מתמשכת, והתגלגלותו מעת לעת לכדי מלחמה מובילה אותו אל המקלט. ובאשר ממלאי־התפקידים במגדלים העצמתיים של משרד הביטחון קובעים מניה וביה את גורל הוויצק של דיירי המקלטים בחירום, זוכים המבנים המסמלים אותם למעמד המסוים: המקלט הוא הוויצק של מגדלי משרד הביטחון. ברי, כי למשרד הביטחון עצמו מקלטים משלו, אך אסור שתהיה להם נראות; ככלות הכול, אין הם אלא חלק נסתר מהסמלת הכוח והעצמה הממלכתיים. לעומת זאת "נחבאותו אל הכלים" של המקלט הציבורי שונה. "צניעותו" אינה מוחקת את נוכחותו (הרי עליו להיות נגיש), ובשל כך הוא מצריך אינטגרציה במרקם החיים היומיומי, אינטגרציה המבטאת בעת ובעונה אחת את קיומו הממשי של המקלט ואת התכחשותה של "הנורמליות" לקיום זה. אדריכלות הנוף, הגרפיטי העירוני ופעילות קישוט שכונתית יזומה עושים כולם כמיטב יכולתם לנורמליזציה החירום ואינטגרציה האימה הסמויה. וכאילו ביקשה האדריכלות המסתירה את יעודה לכבש לעצמה מחדש את זכות הראותה (ופארה), זימן לה משרד הביטחון את האפשרות לכך בהחלטתו למגן את מבני חינוך בעוטף עזה בעקבות מלחמת לבנון השנייה. גגות וקירות מגן נבנו מעל מבני חינוך ובחלק מהמקרים בלעו אותם באורח אדריכלי, כאילו ביקשו לטלטל את התודעה המבקשת ביטחון ונשלטת על־ידי אימה: מיגונם של המבנים כחזותה האמתית של הוויית אי־ביטחון - המקלט המוטלא כעדות שאין להתכחש לה לאידאולוגיית ההתכחשות הביטחונית.

0.16.11

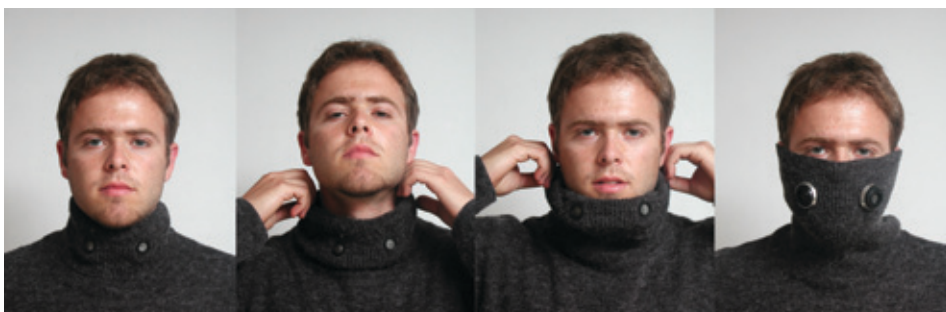
-

0.7.4 - 0.7.6

1 אידאולוגיה - השימוש במושג הוא במובן המרקסי, כלומר, אידאולוגיה כמראית עין ותודעה כחבת המבקשת ליצור לגיטימציה וצידוק למבנה (חברתי) זכאני קיים.

2 מטריצה - מושג מושאל מתחומים אחרים, המורה על תבנית־יסוד של רעיונות, קודים וערכים.

3 סטיכיה - מושג שהגו להשתמש בו בעבר בארץ (בחוגי קומוניסטים) וכוונתו לכוחות עלומים (לכאורה) המניעים מהלכים היסטוריים־חברתיים.

0.16.1

0.16.1 עזרי טרזי / Bazooka joe

2005 / צמר טבעי, אלומיניום ואנודיז.

0.16.2 טל גור / holy poly chair

2009 / רדי מייד כיסא פלסטיק (תוצרת ירדן) / קרטון פוליאוריאה בהתזה

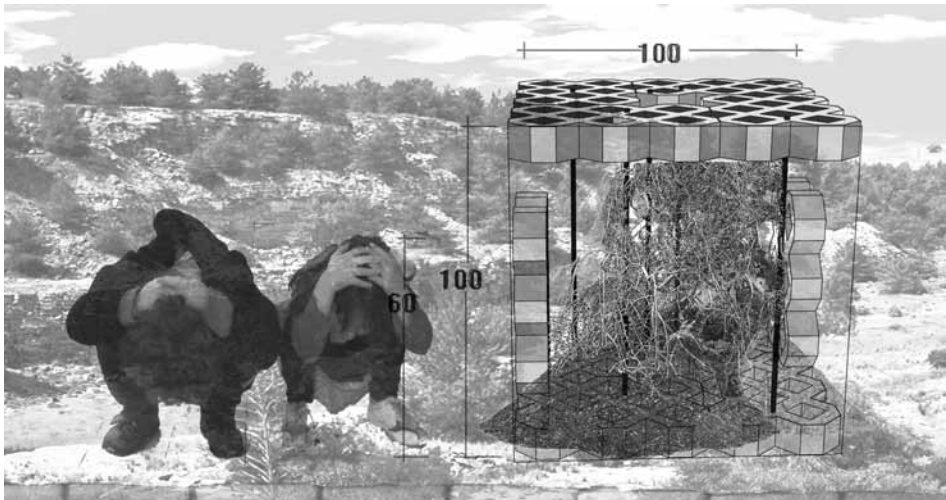
0.16.3 עמי צרויה - צופית טובי / קו - אדריכלות נור / צמח מוגן

2010 / מיצב לתערוכה

0.16.4 שלי פדרמן / אמאל'ה

2007 / עבודת נאון

0.16.3

0.16.2

בנימין איזק אדריכלים ומתכנני ערים / משרד "בוטיק" הדוגל באיכות תכנון ובתרומתו לערך הפרויקט; בתכנון פונקציונלי, איכותי ויצירתי בהתאמה לאקלים ולאופי המקום ובראייה כוללת של הפרויקט. המשרד עוסק בתכנון ערים ובתכנון אדריכלי למזמינים ממלכתיים ומוסדיים, ובפיתוח ויישום טכנולוגיות בנייה לחברות בנייה. כמו כן הכין המשרד הצעות לתכנון ופיתוח אזורי ולאומי מתוך חזון. בנימין איזק הוא גם מרצה בכיר נלווה במשרה חלקית בפקולטה להנדסה אזרחית בטכניון – מכון טכנולוגי לישראל, ובעבר עסק במחקר ובהוראה גם בפקולטה לארכיטקטורה בטכניון.

הדס איצקוביץ / אמנית ופרפורמרי. משנת 1997 מתגוררת ויוצרת באמסטרדם. בוגרת האקדמיה המלכותית לאמנות בהאג. עבודותיה הן שילוב של פרפורמנס, תנועה, וידאו ומיצב. עבודותיה הוצגו בתערוכות ובפסטיבלים רבים בהולנד ובמקומות אחרים בעולם. זכתה בפרס השופטים בפסטיבל מדריד לוויאדו (2003) והייתה מועמדת לפרסי אמנות נוספים, בהם פרס פריצי ההולנדי לשנת 2010. פרויקטים פרי יצירתה זכו לתמיכה מקרנות לאמנות בהולנד ובאירופה.

עומרי אנגל / יליד 1978. תקליטן, מפיק מוזיקלי, במאי ועורך וידאו. התגורר כעשר שנים בארה"ב. בוגר סדנאות לקולנוע וסאונד בניו יורק: NYU, School Of Visual Arts, NY Film Academy, Institute of Audio Research, Manhattan Edit Workshop. הוציא עם אסף אמדורסקי סינגלים ורמיקסים בחברות תקליטים בארה"ב ובאירופה. יצר קליפים לאמנים (יוני בלוך, אסף אמדורסקי, טייגר לאב, עופר פריאון, שחר אבן צור ואחרים), מצלם, מביים ועורך סרטי תעודה קצרים על אמנות (ציור, אדריכלות, מוזיקה). שותף בחברת ההפקות זברה מוסיקה. אמן ביטבוקס וידאו ארט. שותף בצמד ג'יבארו עם המוזיקאי עידן גבריאל.

אקטיוויז'ן – עיר מקלט / אקטיוויז'ן היא קבוצת יוצרים של סרטי תעודה שקמה מתוך אמנות חבריה ככוח הדימוי החזותי ליצור מודעות ושינוי ומתוך רצונם לתת במה לאלה הנתפסים כנושא הסביל בעולם התיעודי. דרך עבודה בסדנאות צילום, וידאו ואמנות חזותית קבוצת אקטיוויז'ן מלווה את המשתתפים בשימוש באמנות חזותית כדרך לספר את סיפורם במטרה להוביל ולממש שינוי בחייהם ובחיי הקהילה ולבטא את חזונם, אשר כמעט אינו משתקף בתקשורת הממוסדת.

דפנה בהט / פסיכולוגית קלינית בכירה, מדריכה ויועצת ארגונית בקליניקה פרטית ובבית החולים גהה. חברת הנהלה באפק – האגודה הישראלית ללימוד תהליכים קבוצתיים וארגוניים. מנחה סדנאות העצמה לנשים בעזרת ריקודי בטן. מפרסומיה והרצאותיה בארץ ובחו"ל: 50 דרכים לתקוף את המלידה (קו אפק 2010), A Church with no Followers, in Adaptation and Innovation, (קרנק, בדפוס), על הדרת התשוקה הנשית ועל השבתה – תאוריה וטכניקה בקבוצות להעצמת הנשיות, (בכנס המדעי להנחיה וטיפול קבוצתי 2008), ומי ידע אם אברהם לא היה שחור? (קו אפק 2007, עם גבי בוניט), על הדרת Black and White (בכנס OPU 2007 וEFPP 2009, עם גבי בוניט).

גבי בוניט / פסיכואנליטיקאי, מנחה, פסיכולוג קליני ויועץ ארגוני. יו"ר הוועדה המדעית של החברה הישראלית לפסיכואנליזה, חבר באפק – האגודה ללימוד תהליכים קבוצתיים, ומנחה ומנחה סדנאות יחסי קבוצות ישראליות ובינלאומיות. מאמרים נבחרים: הרהורים בנושא גבולות (קו אפק, 2007), אלימות, פוסט טראומה וריטואלים (קו אפק 2007), The Seam between Life and Death and Therapeutic Presence (The American Journal of Psychoanalysis, 2008), Not Everything is Black & White, Modified Group Relations Workshop with Ethiopian Immigrant Population עם דפנה בהט (אופוס, 2008). קולנוע: מראיין ראשי ב"עדידות" (1994), מנחה ב"מה את חושבת?" מאת מיכל היימן, פסטיבל לתאטרון אחר עכו (2004).

רועי בוש / צלם ומרצה לצילום. בעל תואר מוסמך ממכון כהן להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים והרעיונות, אוניברסיטת תל-אביב; בוגר המחלקה לצילום של בצלאל אקדמיה לאמנות ועיצוב ירושלים. מלמד קורסים מעשיים, היסטוריים ותאורטיים במנשר לאמנות, תל-אביב; במדרשה לאמנות, בית ברל; במכללת ספיר, שדרות; ובבית הספר לצילום מוסררה, ירושלים.

אבי ביצור / ביצור הוא בעל תואר דוקטור למדעי המדינה. הוא מומחה להגנת עורף אזרחי, סגן ראש התכנית לחברה, ביטחון והגנת העורף במכללה האקדמית בית ברל, מרצה למדעי המדינה באוניברסיטת בר-אילן ופעיל בנושאי חברה. עד שנת 1997 שירת ד"ר ביצור בצה"ל בתפקידי פיקוד שונים והשתחרר בדרגת סגן אלוף. אחרי שחרורו היה מנכ"ל המשרד לענייני גמלאים. בשנים 2004–2006 היה יו"ר לשכת הקשר של ההסתדרות עם הכנסת ובמסגרת זו עסק בזכויות עובדים, בייחוד בשמירה על זכויות גמלאים. בשנים 2001–2005 היה מזכ"ל מפלגת עם אחד והיה מועמד לכנסת ה-17 במטרה להתמקד בפעילות למען זכויות חברתיות לנכים ולזקוקים.

יורם בלומנקרץ / יליד 1968. יוצר. משתתף ומלמד ביוזמות בתחום האמנות והקהילה. בעל תואר מוסמך בתאוריה וביקורת של האמנות. תערוכות נבחרות: פולחן האש, קבוצתית, הגלריה בקיבוץ בארי (2009), הם האחר, בית האמנים, ירושלים (2007), סיפתח, מרכז תרבות פמיניסטי בבית תנועת "אחותי", דרום תל-אביב (2006), מזרחיות וערביות באמנות הישראלית, רחבי הארץ (2005), סף השפה, גלריה הקיבוץ, תל-אביב יפו (2005), היום שאחרי ועל האש – מיצג, מתחם החצר הנשית, יפו (2005), מגרשים הרוסים – תערוכה קבוצתית בחצר סרגיי, מגרש הרוסים, ירושלים (2003), נראה ונסתר, גלריה הקיבוץ, תל-אביב יפו (1998).

מיכה ברעם / צלם ואוצר. פעיל משנות החמישים של המאה שעברה. מקים המחלקה לצילום במזיאון תל-אביב. חבר בקבוצת הצלמים הבינלאומית MAGNUM PHOTOS. עבודותיו נכללות באוספים רבים. חתן פרס ישראל לצילום בשנת 2000.

ציבי גבע / יליד 1951. חי ועובד בתל-אביב. הציג בתערוכות יחיד וקבוצתיות בארץ ובעולם, בהן תל דברים במזיאון תל אביב 2008–2009, השיר על הארץ בגלריה san gallo art station בפירנצה 2010, עבודות חדשות בגלריה אנינה נוסיי, ניו יורק 2010. זוכה פרס מפעל חיים מטעם משרד התרבות והספורט לשנת 2010.

טל גור / בוגר המחלקה לעיצוב תעשייתי בבצלאל אקדמיה לעיצוב ואמנות ירושלים, ומרצה בכיר בה. משנת 1997 מעצב יוצר ומייצר בשם Tal Gu design. טכניקות הייצור המקוריות שהוא מפתח והבסיס הרעיוני למוצריו זכו לעניין ולפרסום רב בארץ ובעולם. גור הציג בתערוכות יחיד רבות, בהן הצב צוחק עליי במזיאון תל-אביב (יוני 2007), ובעשרות תערוכות קבוצתיות בארץ ובעולם, בהן התערוכה Laps in Time ב-2009 Experimental Design Lisbon. עבודותיו נכללות באוספי מוזיאונים ובאוספים פרטיים ופורסמו בכתבות רבות במגזינים ובעיתונים יומיים בעולם.

אופיר זינטי / יליד 1975. אדריכל, חוקר אדריכלות, עירוניות, מבנים נטושים וסביבה. בוגר המחלקה לארכיטקטורה בבצלאל אקדמיה לאמנות ולעיצוב ירושלים, למד בתכנית חילופי הסטודנטים היוקרית של Rhode Island School of Design. זכה פעמיים בפרס קרן התרבות אמריקה ישראל – בשנת 2003 ובשנת 2004. עד כה תכנן והשתתף בתכנון עשרות פרויקטים ציבוריים ופרטיים בארץ ובעולם. עבד כאדריכל בכמה משרדים, בהם רני זיס, משה צור, וענת בלומנטל. כמה עבודותיו כעצמאי: בריכות שחיה בנחל הירקון, תל-אביב; בפרינדינס רוד איילנד, ארה"ב; ופרויקט שימור עירוני בנצרת עילית. זינטי נמנה עם כותבי תכנית דיור ברהשגה בתל-אביב. השתתף בתערוכות ארטיק 6-7, אל המעיין, ובפרויקט שיקום מחצבת שפיה.

יובל טבול / צלם. בוגר המחלקה לצילום בקמרה אובסקורה, תל-אביב. צלם עיתון הארץ ומצלם גם לעיתונים ומגזינים בחו"ל. מרצה במחלקה לצילום במכללה האקדמית ספיר. טבול ביצע פרויקטים ארוכי טווח של צילום בארץ ובחו"ל, הציג בתערוכות קבוצתיות ובתערוכות יחיד בארץ ובחו"ל וזכה בפרסים בתחום הצילום בארץ ובחו"ל.

צופית טובי ועמי צרויה / אדריכלי נוף. בוגרי הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל, חיפה (1992). מ-1994 בעלי משרד האדריכלים קו – אדריכלות נוף בתל-אביב. מעבודות המשרד: תכנון נוף לבית העלמין המטרופוליני גניעד במחצבת ברקת (משנת 1998); גן הגבעות למרגלות גבעת התור, נס ציונה (2008); סמטת מרכזי זעירא – רחוב על חניון תת-קרקעי, שכונת המשתלה, תל-אביב (2004); תב"ע לשימור ושיקום נחל בית עריף, שם (משנת 2007). תערוכות: ו(גניה), גלריה בבית האדריכל, יפו, (2002); גן בחצר 1 – מיצב, גנים חשופים, אמנות הארץ 5, רידינג (2007); גן בחצר 2 – מיצב, חורשה זמנית, גלריה בבית האדריכל, יפו (2007).

ירון טוראל / אדריכל, מתכנן ערים וחוקר את ההיסטוריה של האדריכלות בארץ ישראל. בעל תואר מוסמך בתכנון ערים מאוניברסיטת ניו יורק ובוגר הפקולטה לאדריכלות בבית הספר לעיצוב רוד איילנד, ארה"ב. טוראל הוא בעל משרד פרטי העוסק באדריכלות ובתכנון ערים, שותף להנהגת צוות התכנון העוסק בעדכון תכנית המתאר הארצית הכוללת (תמ"א 35), יועץ למשרד הפנים בנושאי תכנון, מלמד היסטוריה של האדריכלות המקומית ונושאים אחרים במסלול האקדמי במכללה למנהל ובבצלאל אקדמיה לאמנות ועיצוב ירושלים. בעשור האחרון חוקר את מבני הביטחון מתקופת המנדט הבריטי, המהווים עדות כמעט יחידה לאדריכלות ורנקולרית יהודית בעת החדשה.

עזרי טרזי / מעצב תעשייתי, בוגר בצלאל אקדמיה לאמנות ועיצוב ירושלים. ראש התכנית לתואר מוסמך במחלקה לעיצוב תעשייתי בצלאל. ראש תכנית d-vision. תערוכות אחרונות: on-off d-Vision בסלון הלויין במילנו, איטליה, ובשבוע העיצוב באיינדהובן, הולנד (2010), MudPlastic shelter במוזיאון ויטרה, אחוזת בבושה, דרום צרפת (2010), הטריאנגל לעיצוב Why Design Now במוזיאון קופריוויאט בניו יורק (2010), Design for a living world בשיתוף ארגון Nature Conservancy במוזיאון קופריוויאט בניו יורק (2009), מצב הדברים, תערוכת פתיחה במוזיאון העיצוב בחולון (2009), עיצוב ישראלי, טורונטו (2009). תערוכת יחיד: פר קפיטה, Design - Basel.

נאוה ינאי פיזוב / אדריכלית, בוגרת הפקולטה לארכיטקטורה ובניו ערים בטכניון - מכון טכנולוגי לישראל, חיפה, בהצטיינות (1969). מסיום לימודיה עוסקת בתכנון, פיקוח, ניהול וביצוע פרויקטים לבנייה. אדריכלית בכירה ומרכזת צוות תכנון בחברת א.ב. מתכננים ויועצת נגישות מרשה; תכנה מבני ציבור מוגנים בשדרות וביישובי עוטף עזה לרבות מיגון מכללת ספיר, מיגון בתי ספר וגני ילדים; תכנה ארבעה בתי ספר ממוגנים מפני קטאמים; תיכון נופי הבשור במועצה האזורית אשכול, בית ספר יסודי במועצה האזורית שער הנגב, ותיכון שקמה ובית הספר היסודי חופים במועצה האזורית חוף אשקלון. נוסף על כך ינאי פיזוב מתכנתת בתי ספר אזוריים, בתי חולים ומרפאות, בריכות שחייה בבסיסי צה"ל, שכונות מגורים עירוניות, קיבוציות, והרחבות דיור; חדרי אוכל ומועדונים; מרכזים מסחריים עירוניים וקיבוציים; מבנים לוגיסטיים המשלבים תעשייה ומשרדים; ובנייני משרדים, כולל תכנון פנים.

יפתח יששכרוב / אדריכל, מוסמך לאדריכלות מהטכניון - מכון טכנולוגי לישראל, חיפה; מרצה בכיר בחוג לעיצוב פנים במסלול האקדמי המכללה למנהל. שותף במשרד אדריכלים סטיו אדריכלים ברמת גן. מעבודות המשרד: תכנון מתחם מעונות סטודנטים בשכונה ד' באר-שבע, תכנון מתחם קיבוץ עירוני תמז בבית שמש, עיצוב פנים בפרויקט YOO בתל-אביב עם פיליפ סטארק, תכנון מרכז רווחה בבסיס צבא בדרום הארץ, שיפוץ בית השריון ביד אליהו והרחבתו, תכנון בתים פרטיים צמודי קרקע ברחבי הארץ.

אורית ישי / אמנית. לומדת בתכנית לימודי ההמשך במדרשה לאמנויות. בוגרת המחלקה לצילום בבית הספר מוסררה ע"ש נגר לצילום מדיה ומוסיקה חדשה בירושלים, והמסלול לאמנויות במכללת דוד ילין ירושלים (2007). מלמדת קורס צילום לחינוך המיוחד בבית הספר מוסררה לצילום, זכתה במלגה מקרן יהושע רבינוביץ לאמנויות פלסטיות (2009), ומקרן שרת-קרן תרבות אמריקה-ישראל (ב' 2006-2007 וב' 2007-2008); תערוכות יחיד: מספרי מזל (2010), רשות הציבור (2009), שטח אש (2008), BLOCKED (2008); תערוכות קבוצתיות: Identity (2010) Small is Beautiful, Vernon Gallery Prague (2010) Fotografie aus Israel, KBE, Dusseldorf Positioning, FotogalerieWien, Vienna, (2010) Art of Emergency, Artneuland Berlin (2009), Attitude, Magaza Museu Macedonia (2009).

שלי כהן / אדריכלית, בעלת תואר מוסמך ממכון כהן להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים והרעיונות, אוניברסיטת תל-אביב; מוסמכת לאדריכלות מהטכניון - מכון טכנולוגי לישראל, חיפה; בוגרת הסמינר החדש לאוצרות, תאוריה וביקורת קמרה אובסקורה, תל-אביב. זוכת פרס רכטר לאדריכל צעיר לשנת 2003. כהן חוקרת תרבות ואוצרת הגלריה בבית האדריכל ביפו ומלמדת בחוג לעיצוב פנים במסלול האקדמי של המכללה למנהל. ערכה את הספרים מקומי: עשר תערוכות גלריה בבית האדריכל (עמותת אדריכלים מאוחדים בישראל, 2008); צורות מגורים: אדריכלות וחברה בישראל, עם טולה עמיר (חרגול ועם עובד, 2007); הפרדה: הפוליטיקה של המרחב בישראל, עם חיים יעקובי (חרגול ועם עובד, 2007).

רם לוי / במאי, תסריטאי ומפיק, פרופסור (אמריטוס) בחוג לקולנוע וטלוויזיה באוניברסיטת תל-אביב. בסרטיו: לחם, חרבת חזעה, מר מאני, הכלה וצייד הפרפרים, כתר בראש, הסרט שלא היה, אני אחמד, משחקי ידידות, 14 הערות על הר זבל, משחקים בחורף, סכנין חיי, סגר, עור, יצא השד המתופך, מצוקה דור שני, אישה שהפסיקה לאכול, איש משטרה, רק לא לחשוב 2 פעמים, נבוכדנצר בקיסריה, רצח מצלמים, לשחק שדים לשחק מלאכים, בוצ'ה, נביחות, מותר לי לחבק אותך, מי ורדים מפורט סעיד, מתרסים, אינדיאני בשמש. חתן פרס ישראל (1993).

שחר לוי / אדריכל ומעצב עצמאי. בוגר המחלקה לארכיטקטורה בבצלאל אקדמיה לאמנות ועיצוב ירושלים (2005), ובעל תואר מוסמך בתכנון ותרבות עיר מתכנית מטרופוליס של אוניברסיטת קטלוגיה בברצלונה, ספרד (2008). חי ועובד בברצלונה. תערוכות: מיצב־ידאו Details, תערוכת בוגרי תואר מוסמך מהמחלקה לעיצוב תעשייתי בבצלאל בגלריה סלמה, תל-אביב; מיצב־ידאו In between the lines במוזיאון לאמנות מודרנית MACBA, ברצלונה.

דפנה לוי / אדריכלית. תלמידה לתואר דוקטור במחלקה לגאוגרפיה ופיתוח סביבתי באוניברסיטת בן גוריון בנגב. עוסקת במאפיינים האדריכליים והתרבותיים של הזהות העירונית בישראל. בוגרת החוגים לספרות השוואתית ופילוסופיה באוניברסיטה העברית בירושלים. בעלת תואר מוסמך מטעם החוג לספרות השוואתית באוניברסיטה העברית בירושלים. בוגרת המחלקה לארכיטקטורה בבצלאל אקדמיה לאמנות ועיצוב ירושלים. התמחתה במשרד בר אוריין אדריכלים, תל-אביב.

הילה לולו לין / אמנית, גולשת ואישה למופת.

יואב מאירי / אדריכל, בוגר הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל (B.Arch). בעל תואר מוסמך בגאוגרפיה חברתית מאוניברסיטת תל-אביב. מ־1996 מאירי הוא בעל משרד אדריכלות. מרצה לעיצוב ואדריכלות במכון הטכנולוגי חולון. נוסף על עיסוקו המרכזי כאדריכל מומחה בתכנון בסביבות אורבניות צפופות, יואב עוסק גם בעבודות אדריכליות רעיוניות ותאורטיות, בעבודות אמנות ובעבודות למען הקהילה ובשיתופה, וכן במחקר ובכתיבה.

דוד נופר אדריכל ומתכנן ערים / בוגר הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל ובוגר האוניברסיטה העברית. בעל תואר מוסמך מהפקולטה לארכיטקטורה ובניו ערים בטכניון. משנת 1980 בעל משרד עצמאי. אדריכל־יועץ במשרד החינוך שלוש־עשרה שנים ואדריכל־יועץ במשרד העבודה והרווחה שש שנים. חבר ועדות היגוי שונות. בשנים האחרונות מרצה ומרכז ועידות אדריכלים. חבר ועדות בעמותת האדריכלים. פעילות המשרד רבת־חומית ומגוונת: תכניות בניין ערים, מגורים, מוסדות אקדמיים, קריות חינוך, מוזיאונים, מלונות ומרכזי ספורט, מתנ"סים, משרדים ומבנים למשרד הביטחון. נופר זכה בתחרויות פומביות ומחמנות שונות, בהן מגדל העמק, מרכז העיר ראשון לציון, קמפוס אקדמי באשדוד (פרס שני), בתי־ספר ומכללות.

ארטים / עמותה רשומה ללא כוונות רווח המקדמת יוזמות של אמנים בפרויקטים בעלי אוריינטציה אורבנית, קהילתית וחינוכית. העמותה פועלת בהנחיית צוות היגוי המורכב מקבוצת יוצרים ואנשי מקצוע בעלי ניסיון רב בתחומי אוצרות, כתיבה, פיסול, מדיה, אדריכלות ומופעי. ארטים מתנהל כשרת המנתב מידע ויוזמות מעמדה מחקרית ועוסק בתיעוד תהליכי העבודה ובכתיבה ביקורתית. כמו כן ארטים שואף לקדם פרויקטים בטריטוריות חוץ־אמנותיות בשיתוף פעולה עם רשויות מקומיות, מוסדות תרבות וחברות בהתאם לפוטנציאל היישומי של כל פרויקט. חברי ארטים הם הדס עפרת, טלי תמיר, יואב מאירי, רומי אחיטוב, נמרוד רם ומרית בן ישראל, והם פועלים בהתנדבות.

ערן נוימן / אדריכל ד"ר ערן נוימן עומד בראש בית הספר לאדריכלות ע"ש עזריאלי באוניברסיטת תל-אביב, שותף במשרד האדריכלים Open Source Architecture עם אהרון שפירכר וצ'נדל אהרנס. המשרד מתמחה בתכנון סביבות עתירות מידע ופיתוח מתודות תכנון דיגיטליות חדשניות. מחקריו של ערן נוימן מתמקדים בהשפעת המדע והטכנולוגיה על האדריכלות ובשאלת הייצוג האדריכלי. מאמריו הופיעו בכתבי עת מובילים באדריכלות. ספרו *Shoah Presence: Holocaust Commemoration and Architectural*

Culture יצא לאור ב' 2011 בהוצאת Ashgate. הספר *Performalism: Form and Performance in Digital Architecture* בעריכתו ובעריכת יאשה גרובמן יצא לאור ב' 2011 בהוצאת Routledge.

יהושע סובול / מחזאי, במאי וסופר. כתב שישים ושלושה מחזות, שני רומנים ומסה על כאן ועכשיו. מחזותיו תורגמו ליותר מעשרים שפות והם מוצגים בתאטרות מובילים בעולם. מחזהו "גטו" זכה עד כה ליותר משמונים הפקות ולפרס המחזה הטוב ביותר של השנה בברלין (1984), בלונדון (1989), בטוקיו (1995) ובשיקגו (1999). הוא כתב את התסריט לסרט "אסקימוסים בגליל" וביים את הסרט "נטישה" על פי תסריט שפיתח עם תלמידי בית הספר "אימפרו" למשחק מול מצלמה. יהושע סובול לא מאמין שהוא מאמין במשהו, ולא מאמין שהוא לא מאמין בשום דבר.

טולה עמיר / אדריכלית, בעלת משרד אדריכלות בתל-אביב. בוגרת קורס טכנות בבית הספר למלונאות תדמור, בוגרת בית הספר לאדריכלות AA בלונדון, בעלת תואר מוסמך בסוציולוגיה ואנתרופולוגיה מאוניברסיטת תל-אביב. עמיר אצרה את הביתן הישראלי בביאנלה לאדריכלות בוונציה, 2006, וערכה את הספר צורות מגורים: אדריכלות וחברה בישראל עם שלי כהן (חרגול ועם עובד, 2007). מלמדת בבית הספר עזריאלי לאדריכלות באוניברסיטת תל-אביב.

שלי פדרמן / אמנית רב-תחומית. ילידת לונדון, 1975. חיה ויוצרת בתל-אביב משנת 2003. פדרמן היא בוגרת ה-SVA בניו יורק וסטודנטית לתואר מוסמך (MFA) באוניברסיטת תל-אביב. פדרמן הציגה בכמה מחזיאונים, בהם מחזיאון ישראל, מחזיאון הרצליה, מחזיאון תל-אביב, וכן בביאנלה לארכיטקטורה בוונציה (2004), בביאנלה בתיים לאדריכלות הנוף העירוני (2008), (2009) artlv ובתערוכות ברחבי העולם.

נעמה פיריץ / מפיקה ובימאית סרטי תעודה וסדרות תעודה, בוגרת החוג לקולנוע ב-School Of Visual Arts בניו יורק. הייתה שותפה להפקת הסדרות "הגנלים", "גיבורי תרבות", "שישים", "צומת דרכים" ועוד. כמון מפקה לאמנית יעל ברתנא את עבודות הווידאו שלה, המוצגות במוזיאונים ובגלריות ברחבי העולם.

עידו צוק / אדריכל וחוקר תרבות. בעל תואר מוסמך ממכון כהן להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים והרעיונות, אוניברסיטת תל-אביב; בוגר המחלקה לאדריכלות בבצלאל אקדמיה לאמנות ועיצוב ירושלים; בוגר המחלקה לעיצוב במכון הטכנולוגי חולון, תכנן מגוון פרויקטים עירוניים ואזוריים; מלמד בבית הספר לתקשורת במסלול האקדמי של המכללה למנהל.

פרופ' משה צוקרמן / יליד תל-אביב, 1949. בשנים 1960-1970 חי בפרנקפורט, גרמניה. עם שובו אצרה ב-1970 למד סוציולוגיה, מדע המדינה והיסטוריה. משנת 1990 מלמד במכון כהן להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים והרעיונות באוניברסיטת תל-אביב. בשנים 2000-2005 גם כיהן כראש מכון מינרבה להיסטוריה גרמנית באוניברסיטת תל-אביב. משנת 2009 משמש כמנהל הפעילות האקדמית במחזור פרייד בווינה. תחומי מחקר והוראה: היסטוריה ופילוסופיה של מדעי החברה, הרוח והתרבות; הגותה של אסכולת פרנקפורט; תאוריה אסתטית וסוציולוגיה של האמנות; השפעת השואה על התרבויות הפוליטיות של ישראל וגרמניה.

סטניסלב קוזמין / יליד 1980, לינוגרד. חי ועובד בסנט פטרסבורג, רוסיה. בוגר המחלקה לצילום בבצלאל אקדמיה לאמנות ועיצוב ירושלים (2009).

זיו קורן / צלם עיתונות זה עשרים שנה. כרגע צלם במערכת העיתון ישראל היום, נציג סוכנות הצילום Polaris Images בישראל ושגריר Canon באירופה. קורן מתעד אירועים או נושאים הומניטריים בארץ ובעולם, בהם מצב העוני בישראל, הסכסוך הישראלי-פלסטיני, אסון הצונמי, ורעידת האדמה בהאיטי. כמו כן הוא מתעד את צה"ל זה כעשרים שנה בפעילותו המבצעית השוטפת ובמבצעים מיוחדים כמו ההתנתקות מרצועת עזה, מלחמת לבנון השנייה, מבצע עופרת יצוקה ועוד. צילומיו זיכו אותו בפרסים רבים, התפרסמו בעיתונים בין-לאומיים ונכללו בתערוכות יחיד ובתערוכות קבוצתיות ברחבי העולם. קורן מרצה בסדנאות ובאוניברסיטאות ברחבי העולם.

אולג קלשניקוב / בוגר המחלקה לצילום בבצלאל אקדמיה לאמנות ועיצוב ירושלים, 2008. עוסק בשימור הארכיון של מרכז המידע ליודאיקה ואנתונוגרפיה במוזיאון ישראל, ירושלים. ב-2007 השתתף עם שותפו לפרויקט סטניסלב קוזמין בתערוכה הקבוצתית גאולוגיה של מלחמה בברלין.

אריק קצב / אמן. בוגר המדרשה למורים לאמנות, רמת-השרון (1994); קמרה אובסקורה, תל-אביב (1992); והסמינר החדש בקמרה אובסקורה, תל-אביב (1999); תערוכות: Spannwerk, The Resonant Wave; "ניצוצות" מיצב מייצג בתאטרון תמונע, תל-אביב (2002); "Festival, "ElectricSpace", ברלין, גרמניה (2002); "ניצוצות" מיצב מייצג בתאטרון תמונע, תל-אביב (2002); Art for the New Millennium Group Show, Lindenberg Gallery; "צ'לטי, ארה"ב (2000); תערוכת יחיד ב-Amaranth Gallery בטרייביקה, ניו יורק, ארה"ב (2000); תערוכת יחיד בגלריה לימבוס, תל-אביב (1996).

מיקי קרצמן / יליד ארגנטינה, 1959. עלה ארצה בשנת 1971. מבכירי הצלמים בישראל, מתעד זה עשרים וחמש שנה את הסכסוך הישראלי-פלסטיני. תצלומיו מופיעים בקביעות בעיתון הארץ במדור אזור המדומים בשיתוף העיתונאי גרעון לוי. מאז 2006 מכהן כראש המחלקה לצילום בבצלאל אקדמיה לאמנות ועיצוב ירושלים. תערוכות נבחרות: הביאנלה בוונציה 2003; Martin Grupios Bau, ברלין; הביאנלה בסאו פאולו 2006; MARCO יוגו; המוזיאון היהודי בניו יורק; המוזיאון לאמנות עכשווית בסנטיאגו, צ'ילה; המרכז לאמנות עכשווית ברצלונה (CCCB); American University Museum ושינגטון; המוזיאון היהודי באמסטרדם; Haus-Nussbaum-Felix, גרמניה; מוזיאון תל-אביב; Kultur Bahnhof Eller, דיסלדורף; מוזיאון על התפר, ירושלים; Witte de With, רוטרדם; ARCO Madrid; Media City Seoul; קוריאה.

ניר רותם / יליד 1977, אדריכל עצמאי. בוגר המחלקה לארכיטקטורה בבצלאל אקדמיה לאמנות ועיצוב ירושלים, ובעל תואר מוסמך מהמחלקה לאדריכלות באוניברסיטת קולומביה, ניו יורק. עבודותיו הוצגו בגלריה TNProbe בטוקיו, בביתן הישראלי בביאנלה לאדריכלות בוונציה (2004) ובגלריה Aedes בברלין. בעבודתו כאדריכל בחברת S.O.M בניו-יורק תכנן מגדלי מגורים בניו-יורק ובסינגפור וכן מבני ציבור בהודו. כשחזר לישראל עבד במשרד א.לרמן אדריכלים. היה ממונה על מגוון רחב של פרויקטים למגורים במטרופולין תל-אביב-יפו והשתתף בתחרויות בין-לאומיות. משנת 2009 הוא שותף במשרד ספארו אדריכלים עם בשמת צפדיה-זולף.

אסתר שורצמן הלברנט / אמנית. ילידת זכרון יעקב, 1951. בוגרת המדרשה בית הספר לאמנות בבית ברל (1970) ובוגרת המחלקה לאמנות בבצלאל אקדמיה לאמנות ועיצוב ירושלים (1975). תערוכות יחיד: גלריית החללית, תל-אביב (2009), ג'ולי מ, תל-אביב (1980), דלטון ריכטר, יפו (1979). תערוכות קבוצתיות: מראה זמן מראה מקום - תערוכת עיצוב כיכרות במתחם הנסן, ירושלים (2010), אמנות בשדרה - אמנות חוצות, תל-אביב (2009), קיר אמן - תערוכה אינטרנטית במסגרת מאה שנה לתל-אביב, נוכח הים - סינמטק תל-אביב (להצללת חוף פלמחים) (2008), הביאנלה הבינלאומית לאדריכלות הנוף בבית ים (2008), בית האמנים בירושלים (1994), שלטי חוצות בתל-אביב ובירושלים (1980-1983) - הוצגו בניין עיריית תל-אביב בתערוכה קוויקס עירוני (2003), מיצג 76 ברחבת מוזיאון תל-אביב, סדנה פתוחה במוזיאון ישראל, ירושלים (1975), ועוד.

שרית שני חי / ילידת תל-אביב, 1964. אמנית ומעצבת. בוגרת המדרשה לאמנות רמת השרון, בעלת תואר מוסמך (P.G.DIP) באמנות מודרנית מ-Chelsea College of Art and Design, לונדון. שני חי היא מחלוצות ענף העיצוב לילדים. ב-1995 הקימה בית עיצוב הנושא את שם המותג שרית שני חי, ומאז ביססה עוד את מעמדה כמעצבת מובילה בתחומה ואף התרחבה לתחומי עיצוב אחרים. יצירתה היא על התפר שבין אמנות לעיצוב; תערוכת יחיד: אפריקה, גלריית החווה, (2005). תערוכות קבוצתיות: זולו - ציידים ופנטזיות אחרות, מוזיאון נחום גוטמן לאמנות (2009), ועידת ישראל לאדריכלות 2010, 70 אדריכלים מעצבים חוויה.

נטי שמיע עפר / אמנית רב-תחומית. נולדה בתל-אביב, חיה ויוצרת בקיבוץ קבוצת שילר. בוגרת המחלקה לאמנות בבצלאל אקדמיה לאמנות ועיצוב ירושלים (1990) והמחלקה לעיצוב תעשייתי שם (1993), בעלת תואר מוסמך מהמחלקה לקולנוע וטלוויזיה באוניברסיטת תל-אביב (2007). מרצה בכירה במחלקות

לתקשורת חזותית ולעיצוב תעשייתי בבצלאל. עבודותיה עוסקות בקשר בין הגוף למרחב ולאובייקטים הסובבים אותו, ובקשר בין סטטיות לתנועה. עבודות ופרויקטים נבחרים מהשנים האחרונות: "בית על עץ" - מיצב בגלריה נגא לאמנות עכשווית, תל-אביב (2008); מתווה למושבה ורטיקלית (1998-2008), מיצב בתערוכת זוכי פרס שר המדע התרבות והספורט במוזיאון חיפה לאמנות עכשווית (2008); מיצב בביאנלה לאמנות אסיאתית בטיצונג, טיוואן (2009); מיצב במכולה - הביאנלה לאמנות ים תיכונית בחיפה (2010); מיצב בפרויקט "הום בייס", פאנקו, ברלין (2010).

אסף שפיר / דוקומנטריסט, תסריטאי, במאי, צלם ועורך. בעל תואר בוגר בפסיכולוגיה מאוניברסיטת סן פרנסיסקו ובעל תואר מוסמך בקולנוע מאוניברסיטת תל-אביב. בסרטיו: גר דין (פסטיבל ישראל, פסטיבל חיפה, פסטיבל סדהו ניו דלהי, פסטיבל רומא פואזיה), גיבור-על ישראלי (דוקו'צ'לנז' 2010), בהאים בחצר האחורית (ערז' 8).

איתן שריף / מעצב תעשייתי. בוגר המחלקה לעיצוב תעשייתי בבצלאל אקדמיה לאמנות ועיצוב ירושלים (1998). משנת 2002 עובד בחברת I2D - חברה לעיצוב המוצר, ומשנת 2005 מרצה במחלקה לעיצוב תעשייתי בשוקר, בית ספר גבוה להנדסה ולעיצוב. תערוכות: זמן הפלסטיק במוזיאון תל-אביב לאמנות (1998), דה-פורמט - תערוכת יחיד בבית האמנים בירושלים (2000), היכו'צא - וידאו, פסטיבל הפתוח לווידאו בסינמטק, גוונים במחול במרכז סוזן דלל בתל-אביב, *Eject* - תערוכת יחיד בגלריית Engler&Piper בברלין (2002), אסקפיזם - רישומים, בגלריית שלוש (2004), הברושים ירכינו ראש ואל המעיין במוזיאון תל-אביב, (2005). אוצרות: אשר דרמן - אוסף ציורים בגלריית הסטודיו (2009), שיבושים בעיצוב - תערוכה קבוצתית בגלריית הסטודיו (2009).

משתתפים שענו לקול קורא / מיכל ביבר - ציירת, דקל גודוביץ' - אדריכל, יוסי ג'יברי - מעצב, דן הנדל - אדריכל, נעמי הנדל - אדריכלית, לי זילברשטיין - אדריכלית, טליה טריינין - אמנית, אלי יעקבזון - מעצב, כרמלה כרמי - אדריכלית פנים, דניאל מינץ - אדריכל, גיל פלד - אדריכל, גלי רולוף הנדל - אדריכלית ומעצבת, אופיר שלו - אדריכל.

0.16.4